

9(566)

254

Гипотеза и ее следствия
в теории чисел

Уч. курс

1900 г.

Հրատարակիչ Վ.Ա.Գ.ԻՆՍՏ. Բ. ԲԻԲԼՈՏ

ՄՆԱՑԱԿԱՆ ՍԷՄԵՐՋԵԱՆ

9(566) (ԶԷԹՈՒՆՑԻՆ)

254

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1958

ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԵՆ

ԵՒ

ՆԵՐԿԱՅԷՆ

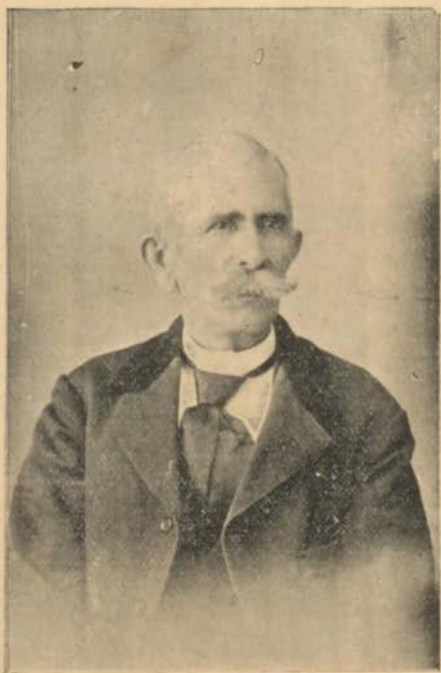
Ս. Հ. Ս. ՈՐ

Տպագր. ԶԱՐԵԿ Ն. ՊԵՐՊԵՐՈՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, 1909

MICROFILM EDITION
ST. WASHINGTON
BOSTON, MASS.

Ա.

ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

ԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ կ'ըսէ թէ Զեթունի նախկին բնիկները՝ Յոյներ էին, որոնք բիւզանդական կայսրութեան օրով հիմնած էին այդ փոքրիկ բերդաքաղաքը և զոր կոչած էին Յուլիոպոլիս, անտարակոյս Յուլիանոս կայսեր անունով: Այս աւանդութեան ո՛ր աստիճան ստոյգ ըլլալը չենք կրնար երաշխաւորել, բայց լրիշ աւելի յայտնի, աւելի՛ շօշափելի փաստ մը կայ, որով կարելի է ապացուցանել, թէ՛ Զեթուն նախալէս Յոյներէ բնակուած է: Եկեղեցիներուն որմերուն մէջ գետեղուած արձանաքարերէն մէկ քանիները դեռ իման, օրինակի համար, Ս. Յակոբ Մծբնոյ Հայրապետին անունին նուիրուած եկեղեցիին մէջինը, որ յիշարէն է, և կը հաստատէ մօտաւորապէս 6 դարու հնութիւն մը, Վերջին նորոգութեան միջոցին իննամով տեղաւորուած էր դարձեալ որմի մը մէջ ու անովթար պահուած կը մնար, մինչեւ 1887 ի Մեծ Հրդեհը, որ լափեց, մոխիր դարձուց Զեթունի բոլոր եկեղեցիները: Այսօրուան կեդրոնական վարժարանին շէնքը՝ բարձրացած է Ս. Յակոբի աւերակներուն վրայ:

Զեթունի բոլոր եկեղեցիներն ու մատուռները,

մինչև մօտ ժամանակներս, գրեթէ հազիւ մէկ դար, առաջ, յունական եկեղեցիներու ձեւը պահած էին, մանաւանդ խորանները, վերջին նորագութիւններէն, ետքն է որ հայկական ձեւի վերածուեցան:

Արդ, աւանդութիւն մը կը պատմէ թէ՛ Զեթունի, առաջին հայ գաղթականները, որոնք կը կարծուի թէ՛ եղեսիայէ եկած ըլլան հոն, եօթը ընտանիքներէ կը բաղկանային և Զեթունի մէջ Յոյն բնակչութիւն, մը գանեղով, իրենք, հիւսիսային արեւելեան անկիւնը հաստատուելու են ու իրենց համար կառուցելու են Ս. Լուսաւորիչ անուանով մատուռ մը, որուն վրայ, դարեր ետքը, շինուած է հիմակուան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Այսպէս, Զեթունի առաջին հայ բնակիչները՝ Նէնիտիւնեա կոչուած վերի թաղին մէջ հաստատուած են իրենց բնակութիւնը:

Յետոյ, երբ Անի քաղաքը թիւղանդական կայսրութեան ձեռքը կ'անցնի, Բագրատունեաց այդ մեծ տատանը կըսկսի պարպուիլ Հայերէն, որոնք Փոքր Ասիոյ գանազան կողմերը կը գաղթեն, ինչպէս, Ակն, Մարսուան, Վան, Զեթուն, ևն.: Թէ Զեթունցիները Անիի գաղթականներուն սերունդէն են, այդ մասին յիշատակութիւն մը կը գտնենք «Գանձ» կոչուած գրչագիր մատենանի մը մէջ, որ թուականէս մօտաւորապէս 5 դար առաջ գրուած է «Գանձուս»ի Ս. Կարապետի Մենաստանին մէջ և որ՝ մինչև վերջերս կը գտնուէր Եաղուպեան թաղի Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ: Այդ յիշատակութիւնը բաւական որոշ է և մեկին կը հաստատուի անով թէ՛ Անի քաղաքէն հատուած մը գաղթած է Զեթուն և նախապէս հաստատուած է Շէհիրճէկ, որուն աւերակները կը տարածուին հիմայ Զեթունի հարաւային արեւելեան կողմը:

Ահաւաստիկ յիշատակութենէն կտոր մը :

«Յորժամ աւերեցաւ արեայական ոստանն Անի, մասն մի յաւազանոյն ի գաղութս անկեալ ի դրունս Տաւրւսի եկին եւ ի տեղի բնակութեան իւրեանց զվայրսն ընտեցին զոր կոչեցին Անի Ձոր, յանուն եւ յիշատակ... եւն. :

Նոյն յիշատակարանին մէջ յիշուած է նաեւ թէ՛ Անիէն գաղթողներուն կարեւոր մէկ հատուածը՝ Մարսուան հաստատուելը է, եւն. :

Շէհրիճէք հաստատուած Անեցիները քիչ ատենէն չէնցուցին իրենց նոր բնակավայրը, կազմելով տիպար գաղթականութիւն մը. բայց յետոյ, փորձով տեսնելով իրենց աննպաստ դիրքը, զոր չէին կրնար պաշտպանել ո՛ր և է պատահական յարձակման դէմ, կը ստիպուին գաղթել Զեթուն, ուր կը հաստատուին վերջնականապէս :

Արդէն, ինչպէ՛րիւնքու պատերազմներուն հետեւանքովը, գաշտային ու ծովեզերեայ Կիլիկիոյ կարեւոր քաղաքները պարպուիլ կըսկսէին ու բոլոր բնակիչները, բարբարոս թշնամիներու սուրին առջեւէն հալածական, լեռնային Կիլիկիոյ ամբողջիւնները կ'ապաստանէին : Այս ընդհանուր խուճապի միջոցին է որ Ֆոնուզի մօտերը գտնուող Ուլնի գիւղացիներն ալ կը գաղթեն Զեթուն, ուր կազմելով ստուար գաղթականութիւն մը, բերգաբաղաքը կը յորջորջին Ուլնիա, իրենց նախկին ծննդավայրին անունով : Ուլնի գեղէն էր Ս. Ստեփաննոս Ուլնեցի նահատակը որուն անունով նուիրուած մատուռ մը կը մնայ մինչեւ ցայսօր. հոն, տարուէ տարի ուխտի կերթան Զեթունէն ու չրջականերէն, մահմէտական ու քրիստոնեայ ժողովուրդներ, մատաղներ կը կտրեն : Ուլնի գեղին աւերակներուն քով կը գտնուի հիմակուան Հին Գե-

ղը, Զեթունէն 6 ժամ հեռու: Այս գիւղին մէջ կ'ապրէր գեռ առաջին կէս դարուն, Եւլիպարենք գերդաստանը, հաւանականօրէն Ուլնեցի Ապլղարիպեան բերդատէրերու սերունդէն, որ հիմա հաստատուած է մօտակաները, Թէլէմէլիք գիւղին մէջ:

Ռուբենեանց հարստութեան պանծալի հիմնադիր Ռուբին իշխանը՝ Բագրատունեաց մայրաքաղաքէն մաս մը գաղթականներու հետ երբ որ կիլիկիա կարչաւէ, Տօրոսեան լեռներուն մէջ իր անառիկ դիրքով հռչակաւ որ եղող Հաճըն կամ Հարգան կոչուած կիրճը կուգայ կապատտանի և հոն կը բնակեցնէ իր գաղթականները: Այս գաղթականներէն կարեւոր հատուած մըն ալ կուգայ Զեթուն: Այսպէս հայ տարրին թիւը հետզհետէ ստուարանալով, Զեթունի բնիկ Յոյները կը պարտաւորուին թողուլ իրենց տուն ու տեղը գաղթել ուրիշ տեղեր, զերծ մնալու համար վրէժխնդիր Հայերու ճնշումներէն ու թշնամական յարձակումներէն:

Այս թուականէն կը սկսի Զեթունի Հայերուն ազատական ձգտումը և կամաց կամաց հիմը կը գըրուի անոնց անկախութեան որ պիտի տեսէ յաջորդող դարերուն մէջ, շատ քիչ անգամներ ընդհատուելով:

ՁԷՅԹՈՒՆ ԹԷ ՁԵԹՈՒՆ

Ինչպէս որ յիշեցինք, բիւզանդական կայսրութեան օրով Յուլիոսպոլիս կը կոչուէր հիմակուան Ձեթունը, յետոյ Ուլնիա կոչուեցաւ, Ուլնի գիւղէն հսն գաղթած Հայերուն անունովը: Հին գրչագիր յիշատակարանները՝ երբէք Ձէյթուն անունը չեն գործածած, և ուրիշ ու է մասնազրի կողմէ ալ չէ յիշատակուած:

Սուրէնեան թաղի Ս. Ատուածածնի եկեղեցին գտնուած հին աւետարանի մը կողքը՝ Զեթուն անունը իշխուած է հետեւեալ տողերով. — «Յառաջնորդութեան Ծերուն Արհիեպիսկոպոսին, յորժամ իշխէր Հեթում երէց ի Զեթուն բերդին, եւն. :»

Ուրիշ աւանդութիւն մը կայ, որուն եթէ հաւատ ընծայուի, Զեթունի գաղթականութեան թիւը չատցած ըլլալով՝ բնակիչները փափաք յայտնած են իրենց հասարակաց գործերուն կառավարութիւնը յանձնելու արժանաւոր մէկու մը, ժողով գումարած են և միաձայնութեամբ իրենց մէջէն ընտրած են Սեթ անունով բարձրահասակ ու կորովի մարդ մը, զոր դատաւոր—կառավարիչ կարգած են գաղթականութեան վրայ: Ամէն անգամ որ բնակչութեան մէջ վէճ մը կը ծագէր կամ դատ մը կը բացուէր, այդ նորընտիր դատաւորին կը դիմէին, Սեթին, որ արդարութեամբ կը վերջացնէր վէճը: Սեթին համբաւը շուտով կը տարածուի չրջակաները, օտար ազգէ մարգիկ ալ կը դիտեն անոր և գոհ սրտով կը մեկնին: Այսպէս, բո-

վանդակ գաւառին բնակիչները, վէճի մը պարագա-
յին, իրարու խորհուրդ կուտային գիմել Սեթին, և
կըսէին. «Սեթի՛ն գացէ՛ք»։ Ու այս յորջորջումը
կրկնուեցաւ այնչափ անգամներ որ՝ երկրին անունն
ալ Սեթին կամ Զեթին, և աւելի յետոյ Զեթուն կոչ-
ուեցաւ, ինչպէս որ կը գտնենք 1515 թուականը
կրող յիշատակարանի մը մէջ։

Հարկ չկայ բացատրելու թէ՛ Զ և Ս տառերը՝
լծորդ են իրարու։ Հետեւաբար կրնանք ըսել Սեթուն
կամ Զեթուն, որ է Սեթի տուն կամ Սեթունի, ինչ-
պէս են Բզնունի, Ռշտունի, Արծրունի եւն.։

Արդէն Օսմանեան տիրապետութենէն առաջ կ'ապ-
րէր հոն հայ գաղթականութիւն մը, և իր նոր գաղ-
թավայրը կոչած էր Զեքուն և ոչ Զեյքուն, այս վեր-
ջինը՝ թուրքերէն ըլլալով։

Այսքան պարզ, այսքան սրոշ բացատրութենէ մը
վերջ՝ չենք կարծեր թէ ալլեւս կտակածի տեղի մնայ
և կը յուսանք թէ՛ վերջէն մտած եւ ընդհանրացած
ոխալ յորջորջում մը կը սրբապրուի այսուհետեւ և Հա-
յութեան այս պահծալի հատուածին հայրենիքին կը
տրուի իր խկական անունը՝ Զեթուն։

Վերջերը, կարծես թէ արդարացնելու համար Զեյ-
քուն յորջորջումը, բանասէրներէն ոմանք ենթադրած
են թէ՛ Զեթունի շրջակաները բաղմամբիւ ձիթենիներ
կային, որոնք պատերազմներու ժամանակ տրամաա-
խիլ եղած են. ահա այդ գոյութիւն չունեցող ծառե-
րուն անունն'վ կը կոչուի եղեր Զեյքուն։ Սակայն մարդ
կը փորձուի հարցնելու թէ՛ ինչո՞ւ հետքը չը գտնուիր
հիմայ այն պատմական ձիթենիներուն, եթէ իրօք դո-
յութիւն ունէին...։ Կիլիկիա համրորդողները պէտք
է անշուշտ հանդիպած ըլլան Սիւէն Անարզարս տա-

Նոյ ճամբուն երկու եզերքները հաւատարաշատի հե-
ռաւորութեամբ տնկուած թթենիներու հաստ արմատ-
ներուն, որոնք Ռուբենեանց հարստութեան ժամա-
նակ կանանց տերեւներով կը հովանաւորէին այն եր-
կարածից ճամբան, և զորս եզիպտական արշաւանք-
ները փճացուցած են. արդեօք այդ թթենիներուն
տկնարկել կ'ուզեն Զեթունի շրջակաները ձիթատանի
մը գոյութիւնը պնդող բանասէրները:

Պ.

ԶԱՐԲԱՆՈՒՀԻ. — ՀԵԹՈՒՄ. — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒ- ՐԱՏ ԴԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Զեթունի քաջ լեռնականները Ռուբենեանց իշ-
խանութեան տակն մասնակցած են չատ մը պատե-
րազմներու: Պատմութեան մէջ յիշուած Գօզ վասիլը՝
Քեսուն գաւառի հռչակաւոր իշխաններէն էր, որ
Զեթունի կողմերը, դէպի հարաւ-արեւելք չորս ժամ
հեռաւորութեամբ, հիմակուան Բերդուս (Բերդիզ)
գիւղը կը բնակէր ու կ'ապաստակէր զաշտային կի-
ւիկիոյ գիւղերն ու քաղաքները: Զեթունի լեռները,
հոգն ու քարը, օդն ու ջուրը՝ դիւցաղնութեան, հայ-
րենատիրութեան, անկախութեան ոգի կը ներշնչեն
իրենց բնակիչներուն, առանց սեռի խտրութեան:
Զեթուն իրաւամբ կոչուած է Հերոսներու Քնարան,
Արծուի Բոյն, որովհետեւ իր ծոցը սնուցած է մէկէ
աւելի անձնուէր հերոսներ ու հերոսուհիներ: Հերո-
սուհիներուն մէջ հռչակաւոր է Զարմանուհին, Ռու-
բենեանց Հեթում սպարապետին տիկինը, սա՛ Գրի-

գոր անուն վատ ու դաւաճան հայու մը ձեռքով իր սիրելի էրկան սպաննումէն յետոյ, երբ կործանած էր արդէն Ռուբենեանց թագաւորութիւնը, կը փախչի կուգայ Կոկիսոնի և Ուլնիոյ լեռները, որոնց մէջ հինգ տարի շարունակ թափառաշրջիկ ապրելէ ետքը իր Գէորգ զաւկին հետ՝ կը յաջողի վերջապէս իր մօտ համախմբել 300 քաջ լեռնցիներ, որոնք գլուխը կ'անցնի և յարձակում կը գործէ Թուրքերուն վրայ, կը յաղթէ և կը տիրանայ Կապանի, ուր կիշխէ 65 տարի: Այս հերոսուհիին գերեզմանը չը գիտցուիր թէ ո՛ւր է, բայց տեղացիները կը պատմեն տւանդութեամբ թէ՛ Զարմանուհին Զեթունի տէրն է եղեր, և օր մը իրեն հիւր եկած վաթսուն թուրք հեծեալներու սեղան հաներ է լոկ մրգեղէններով ու անուշեղէններով, առանց ուրիշ կերակուրի: Լեռնային Կիլիկիոյ այս հերոսուհին անմահացնելու փափաքով՝ Զեթունցիները, նաեւ ընդր շրջակայքի գիւղացիները սովորութիւն ըրած են ԶԱՐՄԱՆ անունով մկրտել իրենց աղջիկները, ինչպէս որ մինչեւ այսօր այդ անունով կիներ խիստ շատ կան հոն:

Յիշեալ Զարմանուհի տիկնոջ զաւկին՝ Գէորգին սերունդէն էր Հեթում, ուսեալ և սրտոտ քահանան, որ կ'իշխէր Զեթունի բերդին, և կը քահանայագործէր Սուրէնեանց թաղին Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ: Այս այն Հեթում քահանան է, որուն համար կը պատմուի թէ՛ չկրնալով հանդուրժել իր ժողովուրդին վրայ ծանրացած տուրքերուն, ոտքը հողաթափ մը, մինչեւ Կ. ՊՈԼԻՍ ճամբորդած և յաջողած է ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ.էն հրովարտակ մը ձեռք բերել, որուն բնագրին պատճէնը ստորեւ կը գնենք, թարգմանութեան հետ:

زیتون قصبه سی طاشلق اولوب کنیش اراضیسی
بولمیدیغندن اداره تعیشلری ایچون کوجلک چکملری و حنطه
شعیر و جمیع حبوبات طشره لردن کلمی ایجاب ایتدیکی درکار
اولدیغندن ممالک محروسه مده بولان جمله تبعه مدن مرعش
سنگاغنه تابع زیتون قصبه سی مستناطوتیله رق تادیه ایده جکلری
خراج ویرکوسندن نفو شاهانه اولمشدر. یالکز سنوی
مقطوع ویرکولری اونیش بیک غروش اولوب بومقدار آقچه
نیده آياصوفیا جامع شریفک متولیسنه تادیه اولونسون که
قندیللره زیتیاغی آلوب جامع شریفه نورلمعان اولسون. اونیش
بیک غروشده کندو کلیسالرینه ادا ایلسونلر ینسه قندیللر
ایچون عبادتخانه لری مذور اولسون. کرک آياصوفیا جامعنه
و کرک کندولرک کلیسالرینه وقف صایلسونلر بشقه هیچ
بر حکمدار مداخله ایتمسون توجه شاهانه مه نائل اولان
زیتونه و دخی عثمانلی مامورین درون قصبه ده بولنسون
همده عثمانلی مأموریندن بریسی یولحیلقدده قصبه یه تصادف
ایدر ایسه او سیاح درون قصبه ده یاتمیوب شهرک طیشاروسنده
یاتسون شویله که ویرمش اولدیغم استثنائیت و استقلالیه هیچ
بر طرفدن خلل کلیوب کندو کندولرینی اداره ایلسونلر
شویله بیللر علامت شریفه مه اعتماد قیله لر

سنه سته و ثلثین و الف فی شهر الشوال ۲۹

مراد

استانه استانبول

ՀՐՈՂԱՐՑԱԿԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յայտնի է թէ՛ Զեթուն գաւառակը քարքրուած է և ընդարձակ հողեր չունի, այնպէս որ ժողովուրդը իր ապրուստին համար կը նեղուի և կ'ստիպուի ցորեն, գարի, և ուրիշ արմատիքներ դրսէն բերնլ տալ. ուստի Զեթուն գաւառակը, որ Մարաշի գաւառին կը պատկանի, իմ կայսերական երկիրներուս մէջ ապրող բոլոր հպատակներուս մէջէն բացառութիւն կազմելով զերծ կը կացուցանեմ զինւորական տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերական գանձուն, միայն տարուէ տարի որոշեալ տուրքերնին 15,000 դահեկան է. և այս գումարը թող հատուցուի Այա Սօֆիա մզկիթին հոգաբարձուին, որպէս զի կանթեղներուն ձէթ առնուելով՝ մզկիթը լուսաւորուի. 15,000 դահեկան ալ՝ իրենց եկեղեցիներուն թող վճարեն դարձեալ կանթեղներուն համար, որպէս զի իրենց աղօթատեղիները լուսաւորուին: Թէ՛ Այա Սօֆիա մզկիթին և թէ՛ իրենց եկեղեցիներուն պատկանեալ կաւուածք թող համարուին. ուրիշ ո՛չ մէկ թագաւոր թող չի միջամտէ իմ կայսերական համարմանն արժանացող Զեթունի, նոյնպէս գաւառակին մէջ թուրք պաշտօնեաներ թող չը գանուին, և եթէ թուրք պաշտօնեաներէն մէկը ճամբորդութեամբ այդ գաւառակին հանդիպի՝ այն ճամբորդը քաղաքին մէջ չպիտի պառկի, այլ քաղքէն դուրս տեղ մը պէտք է պառկի, այնպէս որ իմ տուած բացառիկ և ինքնավար դրութեան և ոչ մէկ կողմէ վնաս չհասնի. իրենք թող կառավարեն իրենք զիրենք Այսպէս թող գիտնան, սըրբազան կնիքիս թող վստահին: Յամին 1036, Կ. Պոլիս, Շէվվալ ամսոյ 29:

ՄՈՒՐԱՏ

Այս հռչակաւոր հրովարտակին տրամադրած 15 հազար զրուչի գումարը, որ յետոյ 24,000ի բարձրացաւ, ամէն տարի, հաւատարիմ անձի մը ձեռքով Կ. Պօլիս կը դրկուէր ու կը յանձնուէր Այա Սօֆիա մըզկիթին վերատեսչին: Սակայն, երբ որ Ազիզ բաշայի պատերազմէն վերջը Զեթունի մէջ կառավարութիւնը ոտքը դրաւ, Ժողովուրդը կեղեքելու և երկիրը փրճացնելու ծառայող նոր ու ծանր տուրքեր դրուեցան և անկէ ի վեր երբէք չյարգուեցաւ երջանկայիշատակ Սուլթան Մուրատ Դ.ի հրովարտակը: Այսպէս որ Կ. Պօլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանը՝ դեռ մինչեւ ցարգ անտարբեր կը գտնուի, և այդպիսի թանկագին հրովարտակի մը գործադրութեան մասին և ոչ մէկ ձեռնարկ չընէր...: Արդէն միւս կողմէ դիպուածն ալ շատ անգութ եղած է Զեթունի հանդէպ: 1884ի հրդեհին մէջ այրեցաւ այդ հրովարտակը, ինչպէս նաև Գող վասիլի Աւետարանը, և ուրիշ շատ մը չքնաղ հնութիւններ:

Մեր նպատակը՝ Սուլթան Մուրատ Դ.ի հրովարտակին պատճէնը հրատարակելով՝ քրքրել չէ՛ հինցած հաշիւները, և ո՛չ ալ նորոգել կէս-անկախ լեռան մը պահանջումները: Պատմութեան մէջ պիտի մնայ այդ հրովարտակը, իրրեւ պարծանքի կոթող մը Սուլթան Մուրատ Դ.ի պէս վեհանձն, հպատակասէր ու երկրին իրական բարիքներուն ցանկացող վեհապետի մը անմահութեան: Եթէ պէտք է կոթնիլ հրովարտակներու պաշտօնական խոստումներու, Զեթունի առանձնաշնորհումները գործադրել տալու համար, 1896ի Յանձնառութիւնները կան, եւրոպական վեց մեծ տէրութեանց ու Օսմ. կայսեր ներկայացուցիչներուն կողմէն ստորագրուած:

Ո՞րը գործադրուեցաւ այդքան հանդիսաւոր յանձնառութիւններուն :

Կարճ բացատրութիւն մը սակայն յիշեալ հրովարտակին մէջ տիրապետող ոգիին վրայ :

Բարի, արդարասէր ու երկիրը հայրարար կառավարելու տրամադրութիւններով օժտուած վեհապետ մըն է, որ տեղական պայմաններն ու հոն ապրող զանազան ցեղերուն հակամարտ շահերը նկատի կառնէ և իրրեւ դարման՝ այդ հրովարտակը կը շնորհէ :

Զեթուն ապառաժուտ է, ժողովուրդը աղքատ է, չկրնար կայսրութեան միւս մասերուն հասեմատութեամբ վճարել տուրքերը, հետեւաբար, անփոփոխելի, հաստատուն գումար մը կ'որոշէ, զոր Զեթունցիները պարտաւոր պիտի ըլլան տարուէ տարի իրենց ձեռքով վճարելու, անոր ալ կէսը՝ Այս Սօֆիայի մըզկիթին ու միւս կէսը՝ Զեթունի եկեղեցիներուն կանթեղներուն համար Գետոյ, հետաքրքիր՝ իր ընդարձակ երկրին մէջ ցանցնուած այլազան ժողովուրդներու բարքերուն ու սովորոյթներուն, կը տեղեկանայ թէ՛ Զեթունի մէջ երբեմն թուրքեր ուզեր են տեղաւորուիլ, ճնշումներ ու կեղեքումներ ի գործ դնելու թագուն գիտումներով, թէ՛ լեռնցիներու անկախ նկարագրին ու հնաւանդ սովորոյթներուն գէմ նախատինք մը պիտի նկատուէր այդ կարգի բռնաւորներու ներկայութիւնը, կ'արգիլէ բացարձակապէս անոնց մուտքը Զեթունի մէջ :

Այս հրովարտակին մէջ աչքի զարնող ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ, զոր կ'արժէ ի վեր հանել : Զեթունի տեղական բացառիկ պայմանները հասկցուած ըլլալով, Սուլթան Մուրատ Դ. յարմար կը դատէ այդ զուտ հայ գաւառակը՝ կապել ուղղակի Մայրաքաղա-

քին, Բ. Դուռին հետ, Մարաշի տեղական իշխանութեանց քմահաճոյքէն ու կամայականութենէն զերծ պահելով զայն: Դարեր հտքը, ահա՛ միեւնոյն իրականութիւնը կը ցցուի մեզի դէմ այսօր, և օգտակար դաս մը կրնայ ծառայել մեր երկրին կառավարութեան վերին հսկողութիւնը ստանձնող Միութեան և Յառաջգիմութեան Գօմիթէի վարիչ Մարմնին որ դեռ կը յամառի պնդել թէ՛ Օսմ. կայսրութեան նահանգներուն անբարեկարգ ու խառնակ վիճակը կարելի է բարելաւել կեդրոնացում կոչուած փառած ու նեխած դրութեան մը կիրառութիւնով:

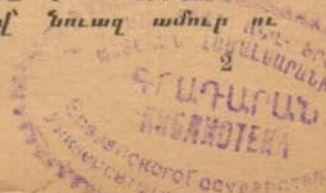
Մէկ արդար վեհապետի բարի կամքը՝ դարեր առաջ լուծած է Հայկական հարցը, տալով տեղական առանձնաշնորհումներ:

Պ.

ԶԵԹՈՒՆ. — ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. — ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՔԱՐԵՐԸ

Զեթուն՝ Հայոց Մոցէն, այսինքն Աղեքսանդրեակ (Իսկէնտէրուն) քաղաքէն ջորիի շնթացքով 46 խմուան հեռաւորութեան մը մէջ, ծովուն մակերեսէն 3500 ոտք բարձրութեամբ, լեռնոտ, ապառաժուտ իրքով, Մարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, և Կիլիկեան մայրաքաղաք Սիսի արեւելեան հիւսիսային կողմերը, 3 ժամ հեռու, Հալէպի նահանգին տակ գաւառակ մըն է: Իր շուրջի լեռնաշղթաները անական պարիսպ մը ձեւացուցած և անոր տուած են անառիկ բերդի մը հանգամանքը, թէեւ դիրքը՝ Հալէպի գիւրքին հետ քաղգատելով՝ նուազ ամուր և

Զեթուն

պաշտպանուած կը համարուի :

Զեթուն բերդաքաղաքը կը բաղկանայ մօտաւորապէս 1000 տուներէ, զուտ Հայ, մէջի 24 թուրք բնտանիքները 1836ին գաղթած ըլլալով, մեծ պատերազմին հետեւանքով : Իւրաքանչիւր տուն առնուազն ութ անդամ հաշուելով՝ Զեթուն կը պարունակէ 12800 բնակիչ, մեծ մասով արու սեռէն : Շրջակայքի գլխաւոր գիւղերուն մէջ ալ կը գտնուի գրեթէ նոյնչափ թիւով զուտ հայ բնակչութիւն մը : Թէ՛ Զեթունի ի թէ իր գիւղօրէններուն վրայ յետոյ պիտի խօսին, մանրամասնօրէն, տեղագրական և վիճակագրական ընդարձակ ծանօթութիւններով :

Գաւառակին սահմանները՝ Հիւսիսէն Էրինքէ չէր քէզ գեղը կամ Էսէն Տէրէ պողազը, Զեթունէ 1 ժամ հեռու, Արեւելքէն՝ Մալաթիա թուրք գեղը՝ ժամ հեռու. հարաւէն՝ Արեգնի Եկանինք գեղը՝ ժամ հեռու. իսկ արեւմուտքէն՝ Չուգուր Հիւսար (Հի Կանչին) թուրք գեղը՝ 10 ժամ հեռու :

Զեթունի բարձրաւանդակին գլխաւոր լեռներ հիւսիսէն՝ Չըրլի, Պերիս, Սաղսալ, Աղան արբ և Եկ Գարսաւ. Արեւելքէն՝ Պերդինկայ, Մալըլը և Աւագ Հարաւէն՝ Կուռեսինի լեռը, համանուն բերդով. իսկ Արեւմուտքէն՝ Սօլագ Տէսէ լեռը : Այս լեռներուն մէջ նշանաւոր է Պերիա իր բարձրութեամբ, ծովուն մակերեսէն 4500 մէդր, և իր երկաթէ անսպառ հանքով, զոր Զեթունի քանի մը հարուստները կը բանեցնէին մինչև վերջին տարիները, նահապետական պարզ միջոցներով :

Յետոյ կուգայ Եէտի գարտաշ լեռը, որուն ստորոտէն կը բխին համանուն եօթնակնեան աղբիւրները. ասոնք միանալով ուրիշ շատ մը ջուրերու հետ, Շու-

ղըր գետակը կը կազմեն: Աշուղներէն ոմանք երգած են ասոնց բնական գեղեցկութիւնները, թրքարար-բառ ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով:

Զեթունցիները մասնաւոր յարգանք մը, պաշտում մը կը տածեն հանդէպ կարգ մը վիթխարի քարերու, որոնք իրենց համար նուիրական սրբութիւններ կը նկատուին, և ասոնք են. — Աբրնը Քարսոկ կամ Անքանի քարակ, խոշոր քար մը, Զեթունի հիւսիս-արեւելքի կուշտը պառկած, որուն գագաթը տնկուած կայ երկաթէ օծեալ խաչ մը, խիստ վաղեմի ժամանակներէ ի վեր: Ամառները զովանալու համար այս ապառաժին շուքը կուգան կը նստին անգործ մարդիկներ: Սուլու բոք կամ Սոլու քար, Զեթունի Հիւսիս-արեւմուտքի կուշտը, գրեթէ 5—6 վայրկեան հեռու, ինչպէս է Անքանի Քարտակը, նոյնպէս վրան երկաթէ խոշոր խաչով մը: Տափակ Քար կամ Տափոկ Քոք, հարաւային կողմը, Զեթունի դիմացը, վրան ձիու ոտքի հետքերով. Ս. Սարգիսի ձիուն կոխած տեղերը կը դաւանի միամիտ ուամիկը: Թոզլեց քար հարաւ-արեւելք, Պուշախցոց մոտ կամ Բլուր, արեւելք, Ղուլօ կամ Մարսկոց հարաւային-արեւմուտք:

Զեթունցիները կը յարգեն ու կը պաշտեն բոլոր այս քարերը, զորս կը նկատեն անանցանելի պատնէշներ. և իրօք, ա՛յնքան բազմաթիւ կռիւներու մէջ գէթ անգամ մը չէ՛ պատահած որ թշնամին յանդգնած ըլլայ անցնելու այդ սահմանները:

ԶԵԹՈՒՆԻ ԹԱՂԵՐԸ . — ՉՈՐՍ ԻՇԽԱՆՆԵՐՈՒՆ

ԽԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԻՐԵՆՅ ԻՐԱԽԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բնական ամբողջիւններով ու սրբագործուած պատնէշներով պահպանուած այս քաղաքը, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի, հիմնուած է ժայռերու վրայ ու կը բաժնուի չորս թաղերու .

1. Շովրոյեան քաղ կամ Պօզպայիւր, արեւելքի կողմը, որուն արեւելքէն դէպի հարաւ քերելով կ'անցնի Ձոր վտակը, ձմեռը հեղեղ, ամառը կէս մը ցամքած :

2. Եաղուպեան քաղ կամ Քարկըլար, հարաւի կողմը, որուն հարաւի եզերքէն կը քերէ կ'անցնի Ձորը, եւ որուն արեւմուտքի ծայրը ձգուած է Շուղրի կամուրջը :

3. Եկնիսիւնեա քաղ կամ Վերի քաղ, հիւսիսի կողմը, Քարծայր լեռ ժայռին ստորոտը, որուն արեւմուտքի կողէն քերելով կ'անցնի Շուղր գետակը, իսկ արեւելքէն՝ Ձորը :

4. Սուրեմեաց քաղ կամ Միջին քաղ, եէնիախնայ, Եաղուպեան ու Շովրոյեան թաղերուն մէջտեղը, այս թաղին արեւմուտքի կողմը կը բարձրանայ Զեթունի Բերդը, որուն ստորոտէն քերելով կ'անցնի Շուղր գետակը :

Այս չորս թաղերու իւրաքանչիւրը կը յորջորջուի իր վրայ իշխող Հայ իշխաններուն մականունովը, որոնք իրենց հանճարով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ մեծ հռչակ հանած են :

Ահաւասիկ թէ ինչպէս ծագում առած են Զեթունի չորս իշխանները . որոնք այս առանձնաշնորհեալ Հայ Լեւին հիմնադիրները կը նկատուին :

Սուրենեանց իշխանութիւնը հնագոյնն է և կը սկսի 1515ին . բերդին առաջին բնակիչներէն Սեթով , որու եղբօրը՝ Սուրենեան իշխանին անունէն ստացած է իր յորջորջումը : Ինչպէս ըսինք , ամենահին իշխանութիւնն է տաիկայ , ըլլալով բերդին սեփական տէրը : Մինչեւ հիմայ հոն կը բնակին ասոր սերունդէն 50 ընտանիքներ , որոնք եօթը ճիւղեր ունին , Սուրենենք—Սեթենք—(Բասելասենց)—Կէյիկենց—Մհի Վարդիվրենց—Ագապաւենց—Թումիկուի :

Եաղուպեանց իշխանութեան հիմնադիրն եղած է Յակոբ անունով մարդ մը , որ 1780ին Զեթունի վրայ արչաւող Էօմէր բաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցով մը և զարմանալի ճարպիկութեամբ մը : Մանրամասնութիւնը պիտի պատմենք իր կարգին :

Յեկեմիսիւնեաներուն իշխանութիւնը՝ սկիզբները Աբարդեան ցեղին կը պատկանէր , սակայն յետոյ , Զեթունի եկեղեցական ու աշխարհական երեւելիներուն համահաճ հաւանութեամբ՝ յանձնուեցաւ Եէնիտիւնեայ հաճի Ղազար աղայի հօր (որուն անունը դժբաղդարար գեռ անձանօթ մնացած է) . որովհետեւ Կապանի խուժանապետներէն համբաւաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով՝ ձեռքէն ազատեց հայ հարս մը 1790ին :

Ինքը եկաւ Արեգին , իօկ հօրեղբօրսրդին՝ Հաճըն փախաւ : Այս սպաննութիւնը , յաջողութեամբ գլուխ հանելէ ետքը՝ իրենք իրենց ըսեր են «Եեկեմիսիւնեայ կէլսիփ» ասկէ՝ Եեկեմիսիւնեայ մականունը :

Շօվրոյեան իշխանութիւնը կը սկսի 1800ին , Հա-

ճի Սահակ Շօվրոյեանէն, որ մեծ անուն հանած է Գալէնատէր բաշային դէմ մղուած պատերազմին մէջ և ամիս մը շարունակ ապուր (օսլրայ) խմցուցած է կռուող աղքատիկ ժողովուրդին, ասկէ՝ Շօվրայեան մականունը:

Զ.

ԶԵԹՈՒՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ, ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ. —

ԶԵԹՈՒՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ ՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐԲՆԵՐ.

— ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐ

1600 տունէ բաղկացած Զեթուն քաղաքը զուտ հայ և կրօնքով լուսաւորչական է: Ունի այժմ՝ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրենեան թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եաղուպեան թաղի մէջ, Ս. Յովհաննէս՝ Շօվրոյեան թաղի մէջ և Ս. Լուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեա թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Պարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս և Ս. Յակոբ մեծ եկեղեցի): Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյմէկ Դախակըթարան դպրոց իր մօտ, ու մէկ աղջկանց վարժարան: Վերոյիշեալ Ս. Յակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ տեղը հրկիզելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն զրկուած գրամական նպաստին շնորհիւ գեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ կեսաբացի Գուլումճեան Գերովրէ էֆէնտիի հսկողութեամբ:

1866—67 թուին թէեւ կրօնական բաժանում մը մտաւ Զեթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթօլիկութեան, մի քանի տուններ ալ բողոքականութեան յա-

ընելով, սակայն ասոնք երկար ատեն չունեցան իրենց յատուկ կրօնական ո՛ր և է հաստատութիւն, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, գրեթէ 20ական տուն:

Չորս իշխաններուն իւրաքանչիւրը կիշխէր լո՛ւկ իր թաղին վրայ, իր սահմանէն (1) դուրս չունենալով ո՛ր և է ազգեցութիւն, իրենց թաղին, իրենց սահմաններուն մէջ ամենազօր էին, իրաւունք ունէին իրենց հպատակներուն կեանքին վրա՝ անգամ այսպէ՛ս, օրինակի համար, շնացող այր մը կամ կին մը, եթէ երեք անգամ խրատուելէ և ազգարարութիւն ստանալէ ետքը դարձեալ անսաստէր ու շարունակէր իր աշտոտ ընթացքը, իշխանին հրամանով անմիջապէս կը սպաննուէր: Իսկ եթէ թաղին մէջէն մէկը մարդ մը սպաննէր, ուրիշ կերպով չէր կրնար ազատուիլ, բայց միայն իր թաղէն ուրիշ թաղ մը փախչելով և նոյն թաղին իշխանին պաշտպանութեանը տակ մտնելով: Այս պարագային, 12 «գապատայի»ները, որոնք ամեն կարեւոր խնդիրներուն մէջ կընկերանային իշխանին իրրեւ խորհրդական ու զինակիր կերթային փախըստական մարդասպանին տունը, հիմնադատակ կը քանդէին զայն իրենց իշխանին հրամանով, ու այս կերպով գոհացում տուած կ'ըլլային սպաննուածին

(1) Չորս իշխանները, 1865էն առաջ, բացի Զեթունէն, կը տիրէին նաեւ շրջակայ գիւղօրէններուն. ահա՛ իրենց իշխած գիւղերը. — 1. ՍՈՒՐՈՆԵԱՆ՝ Ղօզճուղազ, Հաճի Տէրէ, Թանըր (Թուրք) ու Տէօնկէլ: — 2. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ՝ Աւագաւ, Խերէէղաճ, Ղուռը. Գարու Գայա: — 3. ԵԼՆԻՏԻՍԻՆԱՅ՝ Արեղին, Էյլէնճէ, Քէրթմէն (Թուրք): — 4. ՇՕՎՐՈՅԵԱՆ՝ Ֆէնկ կամ Խէպի (Քէլիք), եւ Տէօնիւլէր (Թուրք) իշխանները կամ իրենց զրկած մարդերը տարուէ տարի այդ գիւղերու կալերը կը չափէին եւ 20 չափին մէկը կը վերցնէին իրրեւ իշխանին ձիերուն արփաղդ (գարեղէն):

ընտանիքին : Ժամանակ անցնելէ ետքը : երբ որ այդ
ընտանիքը ներէր ⁽²⁾ ու հաշտուէր մարդասպանին հետ ,
ա՛լ ասիկայ կրնար ազատօրէն շրջիլ ամեն տեղ . ո՛չ
ոք իրաւունք ունէր ո՛ր և է վնաս մը հասցընելու իրեն :
որովհետեւ , Զեթունի հնաւանդ ու պապնական սու-
փարոյթներուն համաձայն , երբ հակառակօրդները կը
հաշտուին , ա՛լ կ'եզրայրանան իրարու :

Իշխաններու բոլոր այս առանձնաշնորհումները
ջնջուեցան 1863ին , երբ որ թուրք կառավարու-
թիւնը պաշտօնապէս մուտ գտաւ Զեթուն : Զորս
թաղերուն պետերը , սրօնք քիսրիյօր (իսքիյար) կամ
ծեւուցի կը կոչուէին , ժառանգական իշխանութիւն
ունէին ու երբ որ իրենցմէ մէկը մեռնէր , բոլոր ե-
կեղեցական դասը , միւս երեք իշխանները , և իրենց
զաւգասայիները հանգուցեալ իշխանին տունը կերթա-
յին հանգիստւորութեամբ ու իր սրդին կամ եզրայրը
(եթէ անօրդի մեռնէր) մէջտեղ կը բերէին ու եկեղե-
ցականները պահպանիչ ու օրհնութիւն կարդալով ա-
նոր վրայ , կը բազմեցնէին զայն բարձր բազմոցի մը
վրայ և կը հրատարակէին նոյն թաղին իշխան . այ-
նուհետեւ բոլոր թաղեցիները պարտաւոր էին պատ-
կառանքով հնազանդիլ անոր , թէեւ ըլլար անչափա-
հաս ու դեռատի . իշխանին դէմ անհնազանդ գտնուող
թաղեցին՝ նոյնիսկ մահով կը պատժուէր :

Իսկ հիմայ որ , օտար իշխանութեան մուտքին
հետ վերջացած են այդ ձեւակերպութիւնները , ժո-

(2) Ներումը կ'ըլլար այսպէս . թաղին իշխանը ու միւս
պաշտպան եղող իշխանը 12 գապատայիներով , առջինին ծգած
մարդասպանը , մէկ կանգուն ճերմակ կտաւ կրելով ուսին վրայ
իբր պատանք , կուգան սպաննուածին տունը . այս ատեն կը
ներուի :

ղովուրդը դեռ կը շարունակէ նոյն յարգանքով վերաբերուիլ դէպի իր իշխանական ցեղերը, մանաւանդ վտանգի ու պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ անոնք, իրենց սիրեցեալ իշխանները, գործունէութիւն ու անձնագոհութիւն ցոյց տուած են:

Զեթունի մէջ կաթսիկութեան ու բողոքակա՜նութեան մուտքը քաղաքական տազնապներու հետեւանքն էր, ապա թէ ո՛չ, Զեթունցի Հայը սատարիկ չերա՛մ սիրով յարած է իր մայրենի Ս եկեղեցւոյն, և այս սէրը միշտ վառ պահելու ջանադիր եղած են եկեղեցական Ս. Հարք, որոնք ի սկզբանէ անտի կարեւոր գիրք մը ունեցած են այս արկածաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ: Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Առտուածածնի վանքին մէջ դաստիարակուած, որոնք եկեղեցական նամենարարձր ատրիճաններով պատկար հանդիսացած են նաեւ ընդհանուր հայութեան: Ասոնք են.

Սիմէօն	Կաթսիկոս Սոյ	1539	թուականին
Ղաղար	»	1545	»
Խաչատուր	»	1570	»
Կարապետ Գ (*)	» Ս. Էջմիածնի	1726	»

(*) Ասիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարաին մէջ երկարօրէն կը պատմէ իր անձին վրայ. «Եօթնամսենի ծնեալ, ասէ, ես եօթն ամ զկաթն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ քնէ եմ մակաճայեալ»: Ու Զեթուն ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մարտիրիւս) Դ-ճ-ճ մականուանեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մայրօմ). դահուկէն աղաւաղեալ Դահկոնց կամ Դէգիւնց կը կոչուի. այժմ Դահկոնց սերունդը կայ քաղաքին վերի Թաղը, Քերձէար ըսուած տեղը. Դ-ճ (դոճ) Զեթունի բարբառով տարիքոտ մարդ կը նշանակէ: Իր ծնողաց մեռնելէն ետքը լսելով իր հայրենակից Սալու կոչեցեալն Ստե-

Սարգիս Պատրիարք Կ. Պոլսոյ	1587	»
Յովհաննէս	1590	»

Աւելորդ չենք համարիր այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաև այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որոնք յաջորդաբար պաշտօնավարեցին Զեթուն իբրև առաջնորդ կամ իբրեւ վանահայր :

Ասոնք են .—

փան վարդապետի՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, անոր քով գնաց Անկիւրիա եւ անոր ձեռքին տակ վարժուելով, (1861), արեղայութեան կարգ առաւ անկէ, իսկ 1684—1687ին ծայրագունութեան աստիճան, եւ վանքի նորոգութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպասներ ձգեց հոն եւ ապա զրկուեցաւ Նահապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ու յետոյ տեղոյ յաջորդ եղաւ եւ 30 տարիէն աւելի պաշտօնավարեց (1694—1726)։ Ղազար ջահկեցին Նորին Սրբազնութեան համար կ'ըսէ. «էր այր շքեղ եւ փառազարդեալ»։ Իր ամուսնակալութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորոգութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զըքերով ու սպասներով ճոխացուց։ Յետոյ իր ձեռնասուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմկայ եւ իր հայրենիքը ուր չորս ամիս կեցաւ թէ՛ իշ եղբայր Ստեփանոս Երէցի հետ տեսնուելու համար եւ թէ ապստամբաց երեսէն ճանապարհներու վախերուն պատճառով։ այս մասին իր ընկերը Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ՛ «Անդ (ի Զեթուն) գուխոս մեր կատարեցար, թէ՛ ի Ս. Փրկիչն, թէ՛ ի Ս. Աստուածածնայ վանքն եւ թէ՛ յԱնանիա Առաքելոյն Ս. Աջն, որ ի Զեթունոյ վանքն կայ եւ ուսուցչին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անդէն զտեղի կալար աւուրս հարիւր եւ քսան յահէ թորգոմանց՝ որ իբրեւ զառիւծ շրջէին շուրջ զճեօք, բայց յետոյ փախստեայ ճանապարհաւ հազիւ հասար ի Հաճնայ վանքն, առ Ովհաննէս Կաթողիկոսն»։ Ուրիշ շինութիւններէն վերջ, Աստուածատուր Կաթողիկոսին վախճանելէն ետք, Կ. Պոլսոյ մէջ Կաթողիկոս օծուեցաւ 17 փետր. 1726ին, ուր Յովհաննէս վարդապետը (Կո-

1586	Յովհաննէս Ա. Եպիսկ.	
1596	Մերուէն	»
1624	Մկրտիչ	»
1666	Մովսէս	»
1694	Ստեփան	» (Սաչլու մականունեալ)
1720	Կարապետ Ա.	»
1800	Յովհաննէս Բ.	»
1806	Յարութիւն	»
1808	Միքայէլ	»
1817	Մարտիրոս	»
1821	Պօղոս	»
1823	Յակոբ	» Պըշտեան
1826	Մառաթիա	» Ղազիկեան
1827	Յակոբոս	» Պօստանեան պարմադը քէ- սիք (մատնատ)
1832	Սարգիս Ա.	» Խանդքորեան
1851	Յովհաննէս Գ.	Եպիսկոպոս Էօքսիւզեան. սա մեծ ծառայութիւն մատուց Ս.

լոտ) եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որը եղաւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, եւ ապա ինքը մեկնեցաւ Ս. Էջմիածին եւ չորս տարի զահակաւելով վախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատէ «Սիսուան» Հ. Ալիշանի) :

Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Զեթուն այցելած ատեն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փոքր եւ պատուական սկիհ մը նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչեւ ցայսօր կը մնայ :

«Յիշատակ է Ս. Սկիհս Ուլնիոյ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Ս. Սեղանին : Յամի Տեառն 1705 նուիրատուս ծծկեր Կարապետ եպսկ. Դահկոնց :

Ա՜՜՜՜՜՜ Գ՜՜՜՜՜՜ :

Գերեզմանը կը գտնուի Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմէ վանքի գաւթին աջակողմը, բայց տապանաքարը լաւ չորոշուիր իր շրջակայ սալերէն :

		վանքին շինութեանը :
1686 Սարգիս Բ.	Եպիսկ.	Գուլիկեան
1883 Կարապետ Բ.	»	Քէչէեան . վիսն .
Մարտիրոս վարդապետ	Պալեան	Մարաշի
Յարութիւն	»	Տ . Դաւթեան
Դաւիթ	»	Տ . Դաւթեան . Վէրիւ-քէօփ-
Պետրոս	»	Քէչէեան . Զեթուն վախճ .
Պօղոս	»	Տատիշեան » »
Սարգիս	»	Գուլիկեան . Գարաման ք .
		վախճ .
Ստեփան	»	Աղճապեկեան . Պրուստ վիսն .
Գալուստ	»	Տ . Գալուստեան . Ազիզ փաշայի
		պատերազմին նահատակուե-
		ցաւ 1862ին :
Մամբրէ	»	Զմշկածագցի . Ս . Փրկչի վանքը
		նահատակուեցաւ նոյն պատե-
		րազմին (1862) :
Մամբրէ	»	Զմշկածագցի . Ս . Փրկչի վան-
		քը նահատակուեցաւ նոյն պա-
		տերազմին (1862) :
Յովհաննէս	»	Զօփուրեան . Զեթուն վախճ .
		1896ին :
Գրիգոր	»	Արարգեան . այժմ ողջ՝ Կ . Պո-
		լիս կը գտնուի :

Նշանաւոր եկեղեցականներէ զատ՝ Զեթուն ու-
նեցած է նաեւ իր նահատակներն ու ճգնաւորները ,
որոնցմով կը պարծի կրօնասիրական հպարտութեամբ :

Քրիստոսի 300ական թուականներուն՝ Ստեփան-
նոս (*) անուն ջերմեռանդ քրիստոնեայ մը , իր մօր
և 34 ընկերներու հետ , իր կրօնքին սիրոյն համար
կռապաշտ դատաւոր Սոկրատի հրամանով նահատակ-

(*) Ուլնեցի Ս . Ստեփաննոս , տարին անգամ մը մեր եկեղե-
ցիէն կը տօնուի եւ յատուկ շարական ունի :

ուելով, կը թաղուի Կանչիի սէջ, որ Թուրքերը Չուգուր-Հիսար կը կոչեն, Ֆոնուզէն և ժամ հեռաւորութեամբ. վրան կայ փոքր մատուռ մը, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին անգամ մը, եղիական պահոց յաջորդող կիրակի օրը, և այդ պահքն ալ Ս. Ստեփաննոսի պահք կը կոչեն Զեթունցիք. «Սըրգըփենիւսոյ պոքը իկիք» — «Սուրբ Ստեփաննոսի պահքը եկաւ», կ'ըսեն:

Վերջերս ալ կար Մելքոն անուն ճգնաւոր մը, որ խիստ ժուժկալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր. օրը մէկ անգամ խիստ թեթեւ սնունդ մը ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը աղօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Երուսաղէմ, 5 տարի Կեսաբիոյ Ս. Կարապետի վանքը, 15 տարի ալ Զեթունի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսուներեք հասակին մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իր աղօթից ու մաղթանաց միակ նիւթն էր Հայոց ազգի փրկութիւնն և Զեթունի զինուոց յաջողութիւնը: Զերմեռանդ Ուլնեցին ասոր մաղթանքներուն կը վերադրէ իր փառաւոր յաղթանակը:

Յիշատակելի անձնաւորութիւններ պէտք է համարուին նաև Զեթունի տարեգրութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆէրիզ օղլու Ա. մէտճիկը և Զէօքիւկ Մէհմէտը, որոնք 1862ի պատերազմին մէջ Հայոց հետ միացած քաջարար կրօնեցան Ազիզ փաշայի բանակին գէմ, և Չաֆր-սերէֆեփիի կոչուած տեղը կարեւոր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց» կարգաւով յաւիտենական հանգիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հո-

գիներուն :

Ասոնց նախնիք , թուով 14 հոգի , որոնք լազ ցեղէն էին , 1547ին Տրապիզոնէն Զեթուն գաղթած են : Ասոնց գլխաւորներն էին Հաճի Իպրահիմ ու իր տղան Օսման և եղբայրները Աճէմ Ալի ու Զօքիւկ Մէհմէմէտ , որոնք սոսկալի ոճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած էին ընտանեօք : Սեթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբաւը մինչև այն կողմերը հասած ըլլալով՝ եկան իրեն ապաւինեցան . Սեթ ընդունեց զիրենք և բնիկներուն վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց իրենց , այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունքներն անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին . առով քիչ ատենէն հողերու և այգիներու տէր դառնալով հարստացան , Սուրէնեան թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին : Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարիքներէ զատ՝ հարկատուութենէ և զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչև 1853 թուականը , երբ որ Թահիր փաշան 200 զինուորներով Զեթուն գալով՝ Ս . Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ և պահանջեց , որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելով՝ ըստ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը : Նոյն ժամանակի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս Էօքսիւզեան , որ փաշային ըրած մեծամեծ պատիւներուն համար մեծ համարում ունեցած էր անոր քով , ազալեց որ իր դրակից այդ մահմետականները զերծ կացուցանէ այդ պարտականութենէն . բաշան չկրնալով մերժել՝ ընդունեց անոր խնդիրը . այս կերպով՝ այն եկամուտ թուրքերը կրկնապէս երախտապարտ մնացին Հայոց և ի մաս-

նաւորի բարեսիրտ Սրբազանին : Ուստի մշտնջենա-
կան հաւատարմութեան ուխտ ու երդում ընելով՝
խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ մեռ-
նիլ : Ահա՛ այս երախտագիտական զգացմամբ անձնա-
զոհ եղան ասոնց սերունդէն երկու թուրքերը, որոնք
լեզուով ու բարքով արդէն հայացած էին :

Է .

ՔՐԻՍՏՈՆԵՂԻԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԶԵԹՈՒՆԻ ՄԷՁ. —

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Ենովք
քահանայ Դաւիթ-Երէցեանի՝ յունական գրով ու հին
հայերէնով գրուած մագաղաթեայ ձեռագիր աւետա-
րանին հետեւը՝ Զեթունցիներուն քրիստոնէութիւն
ընդունելու մասին ծանօթութիւն մը կար :

Այդ աւետարանը, որ Մանկութեան աւետարան
կը կոչուէր, գրուած էր Քրիստոսի 250 թուականին :
Աւագ որ այս անգին հնութիւնը՝ Գող Վասիլի հրո-
չակաւոր աւետարանին և ուրիշ կարեւոր ձեռագիր-
ներու հետ այրեցաւ 1884ի մեծ հրդեհին :

Ահաւասիկ Մանկութեան Աւետարանին կողքին
տակի ձեռագիր յիշատակութեան ամփոփումը .

Յամի Տեառն 75 Ս. Բարդղղիմէոս առաքեալ,
երբ Հայաստան կ'երթար զՔրիստոս քարոզելու, կը
հասնի Գերմանիկ (Մարաշ) ու քաղքէն քառորդ ժամ
հեռաւորութեամբ Քառսուց ալ (Գըրգ կէօղ) կոչ-
ուած տեղը, որ Աղբիւրի գլուխ (Փունար-բաշի) ալ
կ'ըսուի, հրաւիրելով քաղաքացիները : կը քարոզէ և
հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հօր

և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ՝ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքեալ (Թաղէոս առաքեալ):

Յետոյ Բարթողիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կուգայ Զեթունի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհիրճէկ (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Զեթունէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կռապաշտ ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իր վարդապետութիւնը, բայց անոնք մերժելով զայն՝ սատիկ կը բարկանան անոր դէմ և վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ առաքեալը մօտակայ անտառ մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշերը բոլոր քաղաքացիները բորոտութեան ախտով վարակուելով՝ այս դժբաղդութիւնը կը վերագրեն առաքեալին և կը փնտռտեն զինքը սրտի զղջումով որպէս զի գայ և բժշկէ զիրենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ հրեշտակը երազին մէջ երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանդիմանէ իրենց չարութիւնը և կը հրամայէ անպատճառ գտնել առաքեալը և հետեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւանդութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը հարցնէ, «Բաղաքին արեւելեան կողմի անտառին մէջն է»՝ պատասխանելով անյայտ կ'ըլլայ հրեշտակը:

Հետեւեալ առաւօտը, քաղաքապետին հրամանով բոլոր ժողովուրդը կ'աւտուն հաւաքուելով կ'ունկընդրեն քաղաքապետին երազին, և անոր դիմելով՝ նշանակուած վայրը կը գտնեն Աստուծոյ մարդը որ կ'ազօթէր. արաստուալից աչքերով կը պազատին անոր, որ բժշկէ զիրենք: Առաքեալը գլխով կ'առաջնորդէ զանոնք քաղքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կայ ծծմբահամ

Շերմուկ մը, և կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ ջուրին մէջ, ապա Աւագ լեռան արտեաւնը հասնելով՝ ծնրադիր կ'աղօթէ Ս. Առաքեալը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովրդեան աղօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցոլանալով կ'ողողէ ամբողջ վայրը, և Ս. Առաքելոյն աղօթած տեղէն ալ ջուր մը բղխելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներկայք աւագան կազմելով՝ Առաքելոյն հրամանով կը մկրտուին և իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ախտէն, այս պատճառով տեղւոյն անունը Փրկիչ կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մըն ալ կը կանգնեն, ուր շերմեաւնդ քրիստոնեաները ուխտի կ'երթան, 2 ժամ տեղ բոկոտն քաշելով» :

1829ին հոգեւոյս Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջնորդ Չարսանճաքցի և Տ. Յակոբոս Եպիսկոպոս Զեթունցի՝ տեղւոյն ժողովրդեան աջակցութեամբ՝ այդ մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կառուցին ձեռամբ Էւդոկիացի ճարտարապետաց, յոյժ գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1893 գեկտ. 2ի մեծ ճակատամարտին գմբէթը քանդուեցաւ :

Սոյն եկեղեցւոյ չրջակայքը՝ գեղեցիկ ու ակնագրաւ տեսարան մը կը պարզուի : Ասոր հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Եզիսլէր կոչուած գիւղը, որ Ղալբնլար ալ կ'ըսուի (Ղըլըճը) : Այս գիւղերուն բնակիչները սկիզբնէն լանկրօն (*) Քիւրտեր են եղեր ու յետոյ քրիս-

(*) Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան Քիւրտեր, որոնք անկրօն են կամ, աւելի ճիշդը, տարօրինակ կրօն մը կը դաւանին . կը հաւատան հոգեփոխութեան, եւ այլն : Այդ Քիւրտերը՝ Թուրքերուն Եւէ կ'ըսեն, Թուրքերն ալ անոնց Եւէ-էւէ-էւէ կ'ըսեն :

տոնէութեան դարձեր . այժմ ջերմեռանդ հաւատաց-
եալներ ու քաջ պատերազմողներ են :

Մարաշու իշխանութեան տակ Փագարճըզ կոչուած
աւանին մէջ գտնուող Ղըլըճը մականուանեալ Քիւր-
տերու գոյութիւնը կենդանի ապացոյց մըն է այդ
աւանդական պատմութեան ճշմարտութեան : Միեւ-
նոյն բանը կ'ըսուի նաեւ Աւազլուր (Աւագ լիւ) կոչուած
գիւղի հայ բնակիչներուն համար ալ : Այս երկու գիւ-
ներն ալ Արեգինի (*) կը կը պատկանին :

Բաց ի Փրկչէն՝ Բարթողիմէոս առաքեալը Ս . Կա-
րապետ անունով մենաստան մըն ալ շինած է ջեր-
մուկի արեւմտեան կողմը , որ այժմ աւերակ է . բայց
ջերմեռանդ Հայը չի՛ մոռնար երբէք իր ուխտատեղին
թէեւ քարուքանդ եղած ըլլայ ան . անոր փխտաւ'կն
ալ կը յարգէ , անոր հո'ղն ալ կը պաշտէ , և այս է
թերեւս իր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կռուա-
նը : Քրիստոս ու իր խաչը , կրօնքն ու եկեղեցին
Հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի սրբու-
թիւններ , նեղութեանց մէջ իւ միսիթարութիւնը և
կռիւններու մէջ՝ իր եօրավիզը : Ուստի Զեթունցին
տարին անգամ մը կ'այցելէ Ս . Կարապետի աւերակ
մ'նաստանը (Վարդավառի մեռելոցին օրը) , ուր Պօղ-
պոսի թաղի քահանայք կը պատարագեն :

Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ՛ Թէճիրլիցի
վրանարնակ Թուրքմէնները՝ ամարտնոցէն վերադար-
ձած ատեննին , այս կողմէն անցնելով՝ սոյն վանքին

(*) Արեգին կամ Աւազաշ , որ Զեթունի հարաւային արե-
ւելեան կողմն է , նշանաւոր եղած է Ռուքինեանց ժամանակ :
Մեծն Լեւոն երբ փառաւոր հանդէսով Թազաւոր օծուեցաւ
Սսոյ մէջ՝ հանդիսագիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ՝ Արեգինի
արքեպիսկոպոսն էր :

մէջ գտնուող մէկ վարդապետը կը սկսին չարչարել, որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ. բայց սա միշտ լուռ կը մնայ. այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գազաթէն մինչեւ ձորը քաշկռտելով՝ ամբողջ մարմինը կը խոշտանգեն. վարդապետը դարձեալ չի խօսիր, չարագործները յուսակաւոր՝ կը թողուն արիասիրտ եկեղեցականն ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անզգամութիւնը: Հեղեղանման անձրեւ մը տեղալով՝ ձորերն ու հովիտները, մանաւանդ Անիի ձորը ահագին գետերու կը փոխարկեն, և Թուրքմէնները՝ իրենց կիներով ու որդիներով, արջառներով ու հօտերով, բռնակիր անասուններով և ամեն կահկարասիներով գետամոյն կըլլան, նման փարաւոնեան բանակին. փոքր մաս մը միայն կը յաջողի ազատիլ ստատիկ ճիւղերով և այս դժբաղդ պատուհասը վերապրելով վարդապետին դէմ գործած իրենց անգթութեան՝ կ'ըսեն «Այս մեր գլխուն եկածը անխօս գարապաշէն (վարդապետէն) եղաւ»: Այս պատճառով՝ Թուրքերը սոյն ձորը Սեօյլեմեզ-սեքեսի (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ ցայսօր:

Զեթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Պերդինկայ լեռան կողին վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր կը գտնուի Անանիա առաքելոյն Ս. Աջը: Նոյնպէս Զեթունի արեւմտեան կողմը, ասկէ 6 ժամ հեռաւորութեամբ Դրախսիկ լեռան ստորոտը, Ս. Փրկչի վանքին դէմ առ դէմ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մըն ալ, որ Զոնդգլոց կը պատկանի. ասոնք ալ Ս. Առաքելոյն գործունէութեան պտուղներն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն

մ'ըլլալը հետեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ .

Բարթուղիմէ յայս աղօթեաց ,
 Լոյս ի վերայ կամար կապեաց ,
 Ենգատեղաց սուրբ ջուր բղխեաց ,
 Ո'վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ ,
 Ազատեա՛ զմեզ , Յիսուս փրկիչ ,
 Յոյս , ապաւեն քրիստոնէից :
 Աւագ լերին կոչի տեղին ,
 Եւաղկունք բուսեալ ի չորս կողմին ,
 Փառք եւ պարծանք Ունիա քաղքին ,
 Ո'վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :
 Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ ,
 Առաքելոցն երեւեցաւ ,
 Մորդկան աղգի մեղքն բարձաւ ,
 Ո'վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :
 Եօթանասուն եւ հինգ թուոն ,
 Ի գալ սրբոյ առաքելոյն ,
 Յախտէն բուժեաց փրկչին յանուն .
 Ո'վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ , եւն :

Ը.

ՊԵՔԻՐ ԲԻՆԱԿԱԼԸ. — ԶԵԹՈՒՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՆԴՄԻՋՈՒԱԾ. — ԱՐԻՒՆՈՏ ՀԱՐՍԵՒՔ ՄԸ

Զեթունի կտրիճները կարեւոր դեր մը խաղցած են ինչպէս իրենքու պատերազմներուն մէջ , եւ յաճախ զբաղեցուցած են սարակինեան ու եգիպտական գունդերը , որոնք ընդհանրապէս դաշտային հիւլիկիան կ'ասպատակէին ու յարձակումներ կը գործէին անպաշտպանելի դիրքերու վրայ , ամայացընելով բերրի դաշտերը , թրէ անցընելով անդէն երկրագործներն ու

հովիւները, քչել տանելով ասոնց արջառներն ու ոչ-
խարները: Յետոյ, երբ որ Ռուբինեանց իշխանու-
թիւնը կը վերջանայ եգիպտական բանակներու վրճ-
ռական ու կրկնուած յարձակումներուն հետեւան-
քովը, Զեթունցիները կը պահեն իրենց անկախու-
թիւնը, իրենց ռազմիկ ժողովուրդի համբաւին կըռ-
թնած ու անմատչելի լեռներուն մէջ ամրացած: Ռու-
բինեանց կործանումէն ետքը՝ թափառական ցեղա-
խումբերը տիրացած էին արդէն Կիլիկիոյ զանազան
մասներուն ու իրենց միջեւ բաժնած՝ այս բզբտուած
երկրին ժառանգութիւնը: Զեթուն միայն զերծ կը
մնար այս կողոպուտէն, իր ժայռերուն ու լեռներուն
կառչած, պահելով իր հայրենի ժառանգութիւնը,
անկախութիւնը: Վաչկատուն ու թափառաշրջիկ ցեղա-
խումբերու հետ գրեթէ միշտ ունեցած են ընդհա-
րումներ, որոնց մէջէն յաղթական դուրս ելած են:
Այս անկախութիւնը տեւած է Ռուբինեան հարըս-
տութեան կործանումէն մինչեւ երկու դար ետքն
ալ, ինչպէս կը հաստատեն վաւերական յիշատա-
կարանները: Սակայն, թուականէս երեք դար առաջ
երբ Հեթում բերդատէր քահանան դեռ չէր յաջողած
ձեռք բերել Սուլթան Մուրատ Դ-ի հրովարտակը,
Մարաշի Զիւլ Գասրիյէ ու Պայագիսի երկու իրարու
հակառակորդ թուրք ցեղերուն կողմէն յաջորդաբար
փորձեր եղած են նուաճելու Զեթունի հայ ժողո-
վուրդը: Այդ թուականին սկսած է մէթոտաւոր ու
կողմակերպուած հալածանք մը՝ այս անկախ լեռան
դէմ: Մարաշի ժողովուրդին մոլեռանդ ոգին վիրա-
ւորանք զգացած էր այս ափ մը հայ խմբակցութեան
անկախութենէն, վերջ մը դնել պէտք էր այն բացա-
ռիկ դրութեան, որով կը կառավարուէր Զեթունի

հայ ժողովուրդը :

Մարաշի այս երկու ցեղախումբերու պետերը կ'աշխատէին իրարու ձեռքէ յափշտակել Հայ Լեւան տիրապետութիւնը : Պայազլիտլիները սակայն յաջողած էին մուտ գտնել Զեթունի մէջ , բարեկամի , դաշնակից հարեւանի դիմակին տակ և քիչ քիչ գրաւած էին ժողովուրդին համակրանքը :

Այսպէս , Զեթուն տարեկան հարկ մը կը վճարէր Մարաշի , ասկէ զրկուած հարկահաւաքի մը ձեռքով , որ կուգար ամեն տարի Զեթուն կը նստէր մէկ քանի ամիս : Այս հարկահաւաքներէն էր Պէքիր անուն թուրք մը , որ եկած էր Զեթուն տուրք հաւաքելու պաշտօնով ու հոն հաստատուած էր վերջնականապէս : Պէքիր ունէր իր մասնաւոր բնակարանը , Զեթունի կեդրոնը , վիթխարի ապառաժի մը կուշտը կառուցուած ապարանք մը : Աւանդութիւնը կըսէ թէ՝ այդ ապառաժը՝ Զեթունի հիւսիսի կողմը , կոնակի Քարծայր ըստած լեռնէն փրթած կտոր մըն է , որ ինկած է Զեթունի վրայ , իր ներքեւ ողջ ողջ թաղելով երեք հարիւրի չափ տուներու բնակիչներ , որոնց յուսահատութեան կանչը , հոգեվարքի հոնախեններուն հետ խառնուած , լսուեր է օրերով , շաբաթով :

Պէքիր այդ ապառաժին վրայ կապրէր իշխանի մը պէս , զեղիս ու շուսյլ կեանք մը կանցընէր , չըջապատուած արկածախնդիր հետեւորդներէ ու հացկատակներէ , ունէր իր արքունիքը , իր կանանոցը : Տարիներու ընթացքին մէջ , յաջողած էր իր իշխանութիւնը ճանչցնել հոն , ամրապնդել անոր հիմերը , և , քիչ մըն ալ պաշտպանուելով Զեթունի աւագանիէն , ա՛լ դադրեցուցած էր իր հաւաքած տուրքը Մարաշ զրկելը , ի՛նք կը մսխէր ամբողջ գումարը : Ու իր դի-

գած հարստութեան ուժովը՝ Զեթունի բացարձակ տէրը դարձած էր Պէքիր, փոքրիկ բռնաւոր մը։

Այս բռնաւորին օրով Զեթունի անկասութիւնը կ'ընդմիջուէր։ Ժողովուրդին մէջ ըմբոստ ոգին ու ազատութեան բնազդը կը մարին, գերութեան սովորութիւնը կը ճնշէ իրենց վրայ և կը սպառնայ յոռեփոխութիւն բնաւորութեան։ Պէքիր ամենակարող, կը յանգզնի բռնաբարել ամեն սրբութիւն։ Ուր որ հացկերոյթ մը կայ, կամ հարսնիք մը, ինք հո'ն է իր հետեւորդներով։

Ամին տեղ է ան, անհրաժեշտ, անխուսափելի անձնաւորութիւնը։ Լկտի ու խենէշ կիրքերով վարակուած, աչքը կը տնկէ Զեթունի գեղուհիներուն. կուզէ որ ամեն նորապսակ հարս նախապէս իր կանանոցը մտցուի, յետոյ յանձնուի փեսային։ Ասիկայ՝ ազդարար նշանը կ'ըլլայ ընդվզումին։ Հրաքուստը, որ մարած կը կարծուէր, յանկարծ կը վերարթննայ, յանկարծ կը բռնկի։ Ժողովուրդին միջև դժգոհութիւնը կը շեշտուի հետզհետէ։ Պէքիրի բռնակալութիւնը կը դադրի Խանեկի ըլլալէ։ Առիթ մը, Պէքիրի կողմէն նոր փորձ մը բաւական պիտի ըլլայ կիրքերը շղթաթայալերը ընելու։

Այս առիթը ներկայացաւ հետեւեալ պարագաներուն մէջ։

Սուրենեանց թաղի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին պսակի արարողութիւն մը կը կատարուէր։ Զեթունի միջնորդերգի բնակիչներէն երիտասարդ մը կը կարգուէր նոյն թաղի գեղեցիկ կոյսի մը հետ։ Ստուարութիւն ամբոխի մը ներկայութեան, ամուսնութեան պսակի արարողութիւնը վերջացած, հարս ու փեսայ դուրս կ'ելլէին եկեղեցիէն, Դուրսը, փողոցին ծայրը

Պէքիր բռնաւորը, ձիուն վրայ, իր հետեւորդներով շրջապատուած կը սպասէր: Ըստ սովորութեան, ձիուն գաւաղը պիտի առնէր նորապսակ հարսը, տանելու իր կանանոցը, անոր վրայ յագեցնելու իր գազանային կիրքը: Փեսան, անվախ ու սրտոտ երիտասարդ մը, մէկ ակնթարթով կշռեց սպառնացող վտանգը: Աւ իրեն համար չէր կեանքը, եթէ իր ձեռքէն խլուէր իր սիրականը, իր կոյսը, իր հարսը: Տաճարին գուռին առջեւ կանգ առած, կը դիտէր տիրոջը, որ անտարբեր՝ կը հեռանար. կը դիտէր Պէքիրը, որ ձիուն վրայ նստած, խենչէ նայուածքներ կը զրկէր հարսին: Ա՛ւ եկած հասած էր վայրկեանը, հարսը պիտի հեծցնէին. և ահա՛, Պէքիրի հետեւորդներէն մէկը, իր տիրոջ նշանացի հրամանին վրայ, կը մօտենայ և ակնթարթի մը մէջ նորապսակ հարսին մէջքը նետելով իր թեւը, կը յափշտակէ ու կը նետէ Պէքիր բռնաւորին ձիուն գաւաղը: Անմիջապէս, փեսան արծուի պէս կը խոյանայ առեւանգողին վրայ, մէջքէն կախուած փեսայի թուրը կը շողացնէ օդին մէջ, մէկ հարուածով գետին կը տապալէ Պէքիրի հասակը, և իր հաստ բազուկը կը նետէ գրկելու իր նորապսակ հարսը: Բռնակալին արիւնը փողոցը կը ներկէ սակայն ու կը կատղեցնէ իր արբանեակները, որոնք իրենց տիրոջ մահուան մէջ՝ իրենց երջանկութեան ու իրենց իշխանութեան վերջը կը գուշակէին. ուստի, յուսահատական կռիւ մը կը մղեն անոր վրէժը լուծելու համար: Այս կատաղի կռուին մէջ է որ կը նահատակուի փեսան, իր հարսը բռնաւորին մօլուցքէն ազատելու համար: Պէքիրի ծառաները կը մօլեգնին փեսայի դիակին վրայ, զոր կը յօշոտեն: Ժողովուրդը կը յաջողի հարսը ձեռքէ

ձեռք փախցընելով ազատել. յետոյ, գերագրգռուած, կը յարձակի Պէքիրի մարդիկներուն վրայ, զորս աւանդը սուրէ կ'անցընէ. նոյն թափով, նոյն կատաղութեամբ կը վազէ դէպի Պէքիրի ապարանքը, ուր ապաստանողները կարգով թրէ կ'անցընէ, մինչեւ խզօրօրոցի մանուկները: Եւ որպէս զի Պէքիրի բռնակալութեան հետքը չը մնայ, իր ապարանքը կը քանդեն հիմնայատակ:

Այսպէս, կը վերստանայ Զեթուն իր նախկին անկախութիւնը, որ կարճատեւ ժամանակի մը համար ընդմիջուած էր:

Այդ Հարսնիքը կը կոչուի Արիւնտ Հարսնիք:

ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆՐ. — ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԻՒՄԷՆ ԿՈՒԻՆԵՐ. — ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պէքիր բռնաւորին ու իրեններուն եղերական վախճանովը վերջ գտաւ Զեթունի առժամեայ գերութիւնը, որ քայքայած էր բնակչութեան տնտեսական ու բարոյական կեանքը: Բռնակալին անբաւ աւարներովը հարստացած, ու անարգ լուծը թօթուած, Զեթունցիները սկսան դուրս ելլել իրենց լեռնոտ սահմաններէն ու հետաքրքրուիլ դրացի ցեղախումբերուն կեանքովը, որոնք, ամենքը վաչկատուն ու հօտաբաժ, տարուէ տարի կիլիկիոյ դաշտավայրերը թողած, ամեն ամառ կուգային իրենց բարձրագիւր արօտավայրերը, ամառանոցները, անթիւ արջառներով ու հօտերով: Այս թափառական ցեղախումբերուն մէջ հռչակաւոր էին թուրքմէնները, որոնք կիլիկիոյ

ամեն կողմերը տարածուած էին ու տիրացած՝ բարեբեր հողերու, գիրքերու և անսահման հարստութեան։ Ասոնք եգիպտական բանականները վաճառած էին Կիլիկիայէն և իրենք լաւ մը տեղաւորուած էին Ռուբինեան ու Լեւոնեան երկիրներուն աւերակներուն վրայ։ Անարգարայի ընդարձակ դաշտերը, Չուգուր Օվայի արգաւանդ հողերը, Հայ Լեւոն կոյս ու ըստուերախիտ անտառները, անթիւ գիւղերով ու ագարակներով Թուրքմէն ցեղախումբերուն կը պատկանէին, այնպէս որ եգիպտականէն ետքը հաստատուած Օսմանեան իշխանութիւնը սոսկ անուանական էր այդ կողմերը. այդ լայնածաւալ ու բերրի երկրամասին իրական տէրերը Թուրքմէններն էին գրեթէ։

Այս ցեղախումբերը սարսափ ձգած էին ամեն տեղ. իրենց քաջավարժ ձիաւորները մեծ հռչակ հանած էին Կիլիկիոյ մէջ, իրենց կիները կայսառ, գոռոզ գեղուհիներ էին և ամեն արշաւանքներու կընկերանային էրիկմարդիկներուն հետ, իրենք ալ ըլլալով ճարտար հեծեալներ ու անվախ ռազմիկներ։ Մինչև ցայսօր պահած են իրենց ցեղային յատկութիւնները, առանց ազդուելու միւս ստրուկ, վախկոտ, թուլամորթ ու ազատ ցեղերուն հարեւանութենէն ու շփումէն։ Այս ամեհի պատերազմիկները, սովորութիւն ըրած էին ամեն տարի մայիսին վերջերը խմբովին անցնիլ Զեթունի հարաւային սահմաններէն դէպի վերերը, ուր կը մնային յունիս, յուլիս ու օգոստոս ամիսները, և իրենց վերադարձին կը հանգիպէին Զեթունի մօտերը ցանցնուած գիւղերը, իրենց արջառները ցրուելով արտերուն ու այգիներուն մէջ և մեծ մեծ վեհոներ հասցնելով գիւղացիներուն։

Այս վիճակը ծանր կուգար բնականաբար Զեթունի բնակչութեան, որ վարժուած էր լսի իշխելու: Բռնաւորէ մը դեռ հազիւ ազատուած, պիտի չը հանդուրժէր ուրիշ բռնաւորներու լուծին: Շուտով կազմակերպուեցան ասպատակող խումբեր, արգիլելու համար Թուրքմէններուն անցքը Զեթունի սահմաններէն ներս: Ու երբ որ իրենց տարեկան սովորութեան համեմատ, այս թափառաչըջիկ ցեղախումբերը կուգային իրենց ամարանոցները, Սուրէնեան իշխանին առաջնորդութեամբ արշաւանք մը պատրաստուեցաւ: Զեթունի պատերազմիկներն ու Թուրքմէնները հանդիպեցան իրարու Կուռեալինի կիրճին մէջ: Ընդհարումը սոսկալի եղաւ. Թուրքմէնները յանկարծակիի եկած, իրենց արջառներով, իրենց գոյքերով ու կահկարասիներով ստիպուեցան փախուստի ճամբան բռնել, Զեթունցիներուն զնդակի կարկուտներուն տակ. ձիաւորները շուարած, ինկան գետեզերքի մացառներուն մէջ, շատերը գետը նետուեցան ու խեղդուեցան: Արիւնահեղ կռիւ մը շարունակեց ամբողջ ցերեկը մինչեւ որ գիշերը վրայ հասաւ, ճամբաները դիակներով ծածկուեցան ու Թուրքմէն ձիաւորները ստիպուեցան ետ դառնալ, Զեթունի պատերազմիկներուն ձեռքը թողլով անթիւ աւարներ: Այսպէս, այն ամառը, Թուրքմէնները՝ զրկուեցան Զեթունի ամարանոցներէն:

Յաջորդ տարին հազարաւոր Թուրքմէն ձիաւորներէ բաղկացած արշաւախումբեր ճամբայ ելան դէպի Զեթուն, նախորդ տարուան իրենց կրած պարտութեան ու տուած կորուստներուն վրէժը լուծելու հաստատ մտադրութեամբ, սակայն, Զեթունցիները ժամանակին ազդարարուած, կազմ ու պատրաստ

գտնուեցան, այս անգամ տւելի՛ կատաղի և աւելի ուժգին դիմադրութեան մը համար: Բռնեցին բոլոր կիրճերն ու ճամբաները: Երբ որ Թուրքմէնները մօտեցան Ջահան գետին եղերքը, Զեթունցիները, ապառաժներուն ետեւը դարան մտած, խուժք խուժք, զանազան կողմերէ սկսան գնդակի կարկուտ մը տեղացնել թշնամի արշաւախումբերուն վրայ, որոնք միայն տափարակ ու ընդարձակ դաշտերուն մէջ կը ռուսելու վարժուած, այդ ապառաժուտ ու լեռնոտ գիրքերուն մէջ կերպով մը բռնուած, չէին կրնար շարժիլ: Այդ տարին ալ չարաչար պարտուած, մեծ կորուստով մը պարտաւորուեցան ետ դառնալ:

Իրարու յաջորդող ձախողւածներէն փճացած, Թուրքմէնները մէկ քանի տարի շարունակ առանց ամառանոցի մնալով, կիլիկիոյ տօթակէզ դաշտերուն մէջ ստիպուեցան փնտռել իրենց արջառներուն սնունդը, վերջնականապէս համոզուած ըլլալով թէ՛ Զեթունի լեռնականները մշտնջենական արգելք մըն էին իրենց չուերուն: Այսպէս անցան տասնեակներով տարիներ ու Զեթունցիները պատուար մը քաշեցին Թուրքմէն ցեղախումբերուն յառաջխաղացութեան դէմ, ապահովելով զինուած խաղաղութիւն մը:

Այս արշաւանքներու շրջանը տեւեց մինչեւ ԺԸ, դարու վերջին կէսը: Թուրքմէն ցեղախումբերը դադրեցան տեղափոխուելէ Զեթունի բարձրադիր ամառանոցները, և դարձուցին իրենց չուն դէպի Գօզանի լեռները, Հաճընի ու Վահկայի բարձունքները: Սակայն Թուրքմէններուն ու Զեթունցիներուն միջեւ թշնամութիւնը սաստկացաւ և սերունդէ սերունդ ժառանգութեամբ արմատացաւ, այնպէս որ Զեթունցիները ստիպուեցան իրենց սահմաններէն դուրս

չեղևել . միայն յանդուգն կտրիճներ , չորս թաղերէն արշաւախումբ մը կազմած , ձմեռները կ'երթային Չուգուր Օվայի շամբուտներուն մէջ կինճ որսալու , առանց կարեւորութիւն ընծայելու այդ կողմերը հաստատուած թուրքմէն ցեղախումբերուն ներկայութեան :

Այս յաջող արշաւանքներուն արձագանգը հասած էր Կիլիկիոյ հեռաւոր անկիւնները , մինչեւ Եօզկաթի սահմանները : Ուրիշ թափառաշրջիկ ցեղախումբեր , որոնք առհասարակ թուրքմէններուն լուծին տակ կ'ապրէին , առանց կարենալ ճիկ մը հանելու , կամաց կամաց սկսան արհամարհել ասոնց իշխանութիւնը : Ամեն կողմէ պատգամաւորութիւններ սկսան գիմել Զեթունի Սուրէնեան իշխանին , խնդրելով իր դաշնակցութիւնը : Ազճէ Տաղի Քուրտերուն ականջն ալ հասած էր Զեթունի յաղթանակներուն համբաւը : Անոնցմէ ալ պատգամաւորութիւններ եկած էին Զեթուն և զինակցութիւն առաջարկած : Զեթունի պատերազմիկները սարսափ ձգած էին մօտաւոր թէ հեռաւոր սահմաններուն մէջ ապրող զանազան տարրերուն վրայ , որոնք ամենքն ալ կը փափագէին անոնց բարեկամութիւնն ու դաշնակցութիւնը վայելել :

Փ.

ԷՕՄԷՐ ԲԱՇԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ — ԽՈՅ ՅԱԿՈԲ

Հայեթուրքմէն կռիւներուն մէջ , ինչպէս որ տեսանք , Զեթունցիները միշտ յաղթող հանդիսացան : Իրենց քաջութեան համբաւը տարածուեցաւ ամեն կողմ , դրացի ցեղերը ա'լ չը համարձակեցան չափուիլ անոնց հետ : Սակայն թուրքմէններուն վրայ տարուած յաղթանակները բաւական սուղի նստան Զե-

Թունցիներուն համար: Սուլթան Մուրատ Դ.ի հրովարտակով սահմանուած 15000 զշ.ի տարեկան տուրքը՝ կանոնաւոր կերպով կը վճարէին, ուղղակի Կ. Պոլիս, առանց ո՛ր և է կապ ունենալու Մարաշի կառավարութեան հետ: Այս պարագան՝ նախանձը շարժած էր ո՛չ միայն կառավարութեան, այլ և Մարաշի Մահմաական ժողովուրդին և տարիներու ընթացքին մէջ, ատելութեան փոխուելով՝ թշնամութեան յանգած էր, պատերազմ առաջ բերելու տոտիճան:

Զեթունի միջնաբերդին հարաւ—արեւմուտքի կողը փոքր եկեղեցի մը կայ մինչև հիմայ, Ս. Հրեշտակապետ անունով, որ իրեն յատուկ քահանան ունի ու ժողովուրդը: Այդ եկեղեցեակին մէջ ձեռագիր Յայտաւուրի մը կայ, որուն ետեւի կողքին մէջ, Պապուկ քահանայի ստորագրութեամբ արձանագրութիւն մը գրուած է, Չէ փետրուար 1780 թուականով: Այդ յիշատակարանին մէջ մանրամասնօրէն պատմուած է Մարաշի կառավարիչ Էօմէր բաշայի պատերազմը, որ վերջացած է Զեթունցիներուն յաղթութեամբ:

1780ին էր. Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Ա. կ'իշխէր երկրին, որ սկսած էր արդէն քայքայումի նշաններ ցոյց տալ: Երկրին ամեն կողմերը սովը կը տիրէր ու թշուառութիւնը, հետեւանք Ռուսելթուրք պատերազմին, որ տեղի ունեցած էր 1774ին և վերջացած՝ Ռուսերուն կողմէն Խրիմի գրաւումովը: Մահմետականները Քրիստոնեաներուն դէմ սաստիկ կատաղած էին: Խրիմի պատերազմին մէջ իրենց կրած պարտութեան վրէժը կ'ուզէին հանել Հայերէն, որոնք իրենց աչքին առջեւ կը ներկայանային իբրեւ Ռուսերուն եղբայրները, քանի որ քրիստոնեայ էին:

Իսկ Մարաշի մուկաանդ Թուրքերը, իրենց գրացի Զեթունի յաղթանակները լսելով՝ առիթ մը կը փնտռէին յարձակելու ազատ լեռնականներուն վրայ։ Այս առիթը ներկայացաւ Էօմէր բաշայի օրով. Թուրքերը գրգռեցին բաշան և յաջողեցան համոզելու զինքը որ ստուար բանակով մը քալէ ապստամբ ու անարատկառ Զեթունցիներուն վրայ, որոնք յանդգնած էին իրենց կղբայրակից ու կրօնակից Թուրքմէններուն առջեւ խափանել Զեթունի գեղեցիկ ու պարարտ ամարտնոցները։

Վերջապէս Էօմէր բաշան իր կրօնակից ու մուկաանդ հպատակներուն հետ համախորհուրդ, ստուարութիւն զօրքերով 1780ին եկաւ բանակեցաւ Զեթունի արեւմտեան հարաւային կողմը, վարի թաղի ջրաղացներուն առաւին մօտ և Զեթունէն պահանջեց որ ա՛լ Պոլիս չգրկին իրենց տարեկան տուրքը, և ուղղակի իրեն վճարեն։ Զեթունցիները մերժեցին այս առաջարկը, համոզուած ըլլալով թէ՛ բաշայի այդ առաջարկը լսկ պատրուակ մըն էր և թէ իր նպատակը՝ չափուիլ էր Զեթունի խրոխտ պատերազմիկներուն հետ։ Հետեւորար, պատրաստուեցան գիմադրութեան։

Սակայն Էօմէր բաշան կը մտածէր թէ՛ վտանգաւոր էր յարձակում գործել անմիջապէս և ապահովապէս պիտի յաղթուէր եթէ անխոհեմ քալլ մը տռնէր. ուստի, ուղեց լսկ պաշարումով նեղել զանոնք և ստիպել որ անձնատուր ըլլան։ Այս պաշարումը տեւեց 7 ամիս, որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին քաջ լեռնականները։ Եօթը ամիս ետքը՝ բնակիչներուն պաշարը հատաւ ու սկսան հացի տեղ՝ չամիչ ուտել, բայց քիչ ատենէն չամիչն ալ սպառած ըլլալով, սկսան անոր կու-

տը աղալ և հաց եփել ուտել :

Էօմէր համոզուեցաւ թէ՛ Զեթունցիները բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չունէին և թէ ինքը չի պիտի կրնար անոնց մազին անգամ դաչիլ, ուստի, իր բոլոր բարկութիւնը թափեց Զեթունի այգիներուն ու մէջի զանազան պտղաբեր ծառերուն վրայ, զորս ամբողջովին կտրտել տուաւ իր զօրքերուն. քանի՛ ծառերը ճարճատումով կը տապալէին զօրքերու տապարներուն տակ թաւալգլոր, էօմէր բաշան հըրճունանքէն կը խենդենար, իբր թէ այդ ծառերը՝ մէյմէկ Զեթունցիի հասակներ ըլլային :

Երբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայր աստիճան սաստկացան քաղաքէն մէջ, գլխաւոր անձինք ժողով գումարելով՝ այս վիճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Յակոբ անուն կարճահասակ, բայց ճարպիկ ու արիւտ սիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սպաննել էօմէր բաշան. «Ես տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքովս պիտի սատկի», ու անմիջապէս դուրս ելլելով՝ խոյ մը մօրթեց ու անոր մօրթին հետ ատրճանակ մը առած՝ գաղտագողի և զգուշութեամբ գնաց պահուեցաւ ժայռի մը ետեւ, որուն մօտ կ'արածէր թրքական բանակին պատկանող ոչխարներու հօրան մը. երբ գիշեր եղաւ, մթութենէն օգուտ քաղելով՝ խոյին մօրթը վրան առաւ ու ձեռքերն ալ ոտքի տեղ գործածելով իբրեւ չորքոտանի մտաւ հօտին մէջ. ոչ ոք կրցաւ նշմարել այս նորեկ խոյը, և երբ իրենց արօտավայրէն դառնալով ոչխարները մակաղեցան բանակին մօտ, մեր խոյակերպ Յակոբը յաջողեցաւ թըշնամիին բազմութիւ վրաններուն մէջէն սպրդելով

հրամանատար բաշայի վրանին մօտ անկիւն մը կը ծ-
կըտելու։ Բոլոր բնութիւնը լռութեան և ամբողջ բա-
նակը՝ խոր քունի մէջ ընկղմած էր։ Նախախնամու-
թեան ամենատես աչքը միայն անքուն կը հսկէր իր
այս տկար արարածին վրայ, որ օրինակելի անձնուի-
րութեամբ մը իր կեանքը կը վտանգէր հայրենիքին
համար։

Յակոբ անհամբեր կը սպասէր արշալոյսի ծագ-
ման։ Ժամերն ու վայրկեանները կարծես սովորակա-
նէն աւելի դանդաղօրէն կը յաջորդէին իրարու։ հա-
սաւ վերջապէս ցանկալի բոպէն, բաշային ձայնը լսելի
եղաւ վրանին մէջ, և քիչ վերջը ջուրի սափօրն ի
ձեռին դուրս ելաւ ապսեսք ընելու։ Յակոբ ծունկի
եկաւ և «անուն իւսիւս ֆլւրիւսիւս» ըսելով քաշից
ատրճանակին բլթակը, պղձալ՝ ձայն մը և ահա էօ-
մէր արիւնշաղախ ինկաւ գետին և «օգնութեան հա-
սե՛ք... զարնուեցա՛յ» ըսելով՝ հոգին փչեց։ Իսկ ա-
րիասիրտն Յակոբ, առանց ժամանակ կորսնցնելու
կայծակի արագութեամբ հասաւ իր ընկերներուն
մօտ, որոնք արդէն, ոչ շատ հեռու, թագստոցի մը
մէջ դարանակալ կը սպասէին, և երբ որ ատրճանակի
ձայնը առին, սկսած էին արդէն արշաւել թուրքե-
րուն վրայ, մինչդեռ ասոնք հազիւ թէ դժբաղդ իրա-
կանութեան վերահասու եղած՝ ահաբեկ ու մսկորուն՝
չէին գիտեր, թէ ի՛նչ ընել պէտք էր։ Հայ խումբին
անակնկալ յարձակումէն ա՛լ բոլորովին շուարած՝
խեղճ զօրքերը ամեն գոյք ու ռազմամթերք թողու-
ցին ու սկսան խուճապով փախչիլ։ Իսկ Յակոբ սու-
սերամերկ՝ իր ընկերներուն գլուխն անցած՝ ինկաւ
գեղարդակիր զօրքերու հտեւէն, որոնցմէ շատերը
ջարդեց։ Այս կռուին մէջ Զեթունցիները զինուած է-

ին՝ ոմանք հրացանով ու սուրով, ոմանք ալ նկուռով (կացինով) :

Պատերազմին աւարը Սուրէնեան իշխանին ձեռքով բաժնուեցաւ Զեթունցիներուն, որոնք այսպէս, ծայրայեղ աղքատութենէն յանկարծ հարստացան թէ պարէնով և թէ՛ զէնքով . իսկ գեղարդները՝ վարի թաղեցիներուն բաժին ինկան . այս պատճառով առնոց Գարկրլար անունը կուտան Տաճիկները, ու հիմայ ազաւաղելով Գարկալար կ'ըսեն :

Մեր հայրենակիցները, ըստ սովորութեան, այն պատերազմին յիշատակին մէկ-երկու տող նուիրած են ու մինչեւ ցարգ կ'երգեն :

Էօմէր փառս ապստօրինի էյուճե ալսը ,
Գոչսան գորբուն կէլուպ Էօմրիւն գալսրսը ,
Լաւեսի շասը գափուսընսա տէրիլի գալսը ,
Նագուպ իշխան էիկիքիլիլին պիլսիլի :

Այս պատերազմին փառաւոր վախճանը խնդութեամբ և երախտագիտական զգացումով լեցնելով համօրէն լեռնականներուն սիրտը՝ ասոնք Սուրէնեան իշխանին ու բոլոր եկեղեցական դասուն հետ միացած՝ Գառկըլար թաղին վրայ իշխան կարգեցին զՅակօբ , մաղթանքներ և օրհնութիւններ կարգաւով անոր վրայ :

ԺԱ.

ԱԼԻ ՓԱՇԱ. — ԿՈՒՐԵՏԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Էօմէր փաշայի կորուստը և իր զօրքերուն չարաչար պարտութիւնը շատ անմարտելի եկան թուրքերուն, ուստի իր յաջորդ Ալի փաշան թեղադրեցին վրէժխնդիր ըլլալ այս ափ մը կեալուրնեհն , որոնք կը նսեմացնէին մեծ մարգարէի հաւատացելոց զինուորական փառքը : Այսպիսի թեղադրութեան մըն ալ պէտք չկար . Ալի կը զգար ինքնին իր ներսը ճշմա-

րիտ խալամի մը նախանձը, ուստի 1782ին քաղամա-
թիւ զօրքերով եկաւ Կուրեհտին, որուն կիրճը սա-
կայն հայերը բռնելով թոյլ չը տուին թշնամիին, որ
տւելի յառաջ գայ: Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ
կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթա-
հարուած սկսաւ խոյս տալ իր անովհեր բանակովը
մէկտեղ, և թէպէտ յաջողեցաւ ողջամբ Մարաշ հաս-
նիլ, սակայն կեալուրներէն յաղթուած ըլլալու զայ-
րոյթէն՝ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ ու կաթուածահար
մեռաւ:

Կ'ըսուի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հան-
դիսացած էր Ճիկիր իշխանը, որ 300ի չափ հայ կըտ-
րիճներով հալածեց թշնամին մինչև Իւնկիլթի կա-
մուրջը, Զեթունէն 9 ժամ հեռու, և անոնցմէ չա-
տերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ:

Ասոր քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն
յայտնելով Զեթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք
և հող, բնակարան տալով իրեն՝ Պօզպայիթ թաղին
մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն
Հայերով մէկտեղ: Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը,
որ Զեթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գըա-
նուի 8 ժամ հեռաւորութեամբ և կը կոչուի Ճիկեր
skerkhi (*) (Ճիկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6
տուն հայ:

Ժամանակ անցնելով Ճիկիրեանք բաւական զօրա-
ցան ու հարստացան և երկու ճիւղի բաժնուելով՝
մէկը կոչուեցաւ Չազրեան, իսկ միւսը Չալթեան.
այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն վարժապետը որ
նշանաւոր հանդիսացաւ 1878ի պատերազմին մէջ ու
մեռաւ անցեալ 1899ին Պուքրէշի հիւանդանոցը և

(*) ձինկերէն աղաւաղեալ է:

որ սակայն Չաքըրեան կը ստորագրէր: Յ. Չաքըրեանի գերեզմանը չքեղօրէն շինած են Պուքրէշաբնակ ազգայինները:

Չալըխեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց Պրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զեթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, և այս պատճառով իրենք ալ փճացան: Իրենց հարստութեան միակ յիշատակը մնացած է այժմ՝ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսէ և առանց հարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը, զոր նուիրած են Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն:

Ալի փաշա Տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր Հազրէթի Ալի, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Ալի-գայասի, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-Փայասը:

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն Զեթունցիք.

Ալի փաշա Կիւրեսիճէ եթիւսի,
Զէյրունլույար իլէ օրսա բուրուսը,
Մաղլուպ գաչուպ, կիւնլէ Մարաւա սիւսիւ,
Տամլա ենսիրուպ, ախրէթիճէ գալուսը:

ՃԲ.

ԳԱԼԷՆՏԷՐ ՓԱՇԱ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Էօմէր և Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան շատ տարիներ, և Զեթուն իր ազատութեան ու կէս անկախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուականը, որ ատեն Մարաշի կառավարիչ Փալէնտէր փաշան կեդրոնական կառավարութեան գաղտնի հրահանգներովը յանկարծ Զեթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը և, իր նախորդի օրինակին

հետեւելով, փոխանակ յարձակում գործելու՝ պաշարումով նեղեց զայն 9 տմիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կռիւներէ յետոյ յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ քսակը՝ 50) դահեկան) կամ 30 հազար դահեկան տուրքը, զոր կը պահանջէր Գալէնտէր, և այսպէս հաշտուելով իրարու հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր Զեթունցւոց այս պայմանը, մանաւանդ իրենց ունեցած առաձնաշնորհման հակառակ. հետեւաբար մոռնալով իրենց խոստումը, չվճարեցին զայն ընդ երկար, յայտնի կերպով ապստամբելով կառաարչութեան դէմ: Գալէնտէր փաշան ինքզինքը փոխանակ պատերազմի անստոյգ հետեւանքներուն մատնելու՝ գործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն Կիլիկիոյ մեծանուն Կիրակոս կաթողիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու ամուր պարսպով մը պատած ըլլալուն՝ կասկածելի էար՝ ած էր կառավարութեան իբրեւ գործակից ու խորհրդակից Զեթունի ապստամբներուն, ուստի Գալէնտէր՝ հրաման ստացած էր, որ զայն ձերբակալելով կախաղան բարձրացնէ. բայց անկարելի էր իրեն գործադրել այդ հրամանը, վասն զի Չատըրճօղլու կոչուած պէյը, որ կ'իշխէր Սոյ, մտերիմ բարեկամն ու պաշտպանն ըլլալով Կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի չյանձնէր զայն Գալէնտէրի ձեռքը: Խորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ քաղել ուզեց: Իր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելիները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը հրաւիրելով՝ Զեթուն զրկեն, որ երթայ ապստամբ Հայերը յորդորէ չ'ըմբոստանալ ընդդէմ կառավարութեան, այլ վճարել իրենց խոս-

տացած 30,000 դահեկան տուրքը :

Մարաշիք բոլորովին անգիտակ՝ փաշայի չար դիտաւորութեանց՝ համակերպեցան տոոր առաջարկութեան և հրաւիրեցին Նորին Սրբազնութիւնը գալ ի Մարաշ : Խեղճ կաթողիկոսն ալ չգիտնալով թէ ի՞նչ սոսկալի դաւադրութիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար դիմելով Չաաբըճըօղլուի՝ անոր հրամանը ստացաւ ու Ս. Ծննդեան Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր հանգիտտ առաւ և ահա՛ Ծննդեան խթման երեկոյին փաշայի ազաներէն քիւֆէնկնի պաշի Ֆէյզուլլահ պէկը 10 օստիկանով եկաւ Առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր :

Կառավարութեան հրամանն իրեն հազօրդեկէ յետոյ՝ առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայիդ պալատը և այնտեղ առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախազան բարձրացնելու դիտումով :

Խեղճ կաթողիկոսը յաւգուած, այլայլած՝ ինքզինքը յանձնեց Նախախնամութեան կամքին. «Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յումմէ՞ երկեայց» սաղմոսը մրմնջելով : Միւս կողմէն այս տխուր գոյժը վայրկենապէս տարածուելով քաղաքին ամէն կողմը՝ խոր սուգի մէջ ձգեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոնց գլխաւորները քահանայից հետ մէկտեղ դիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ ան՝ կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց և և է միջնորդութիւն : Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հարիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրուան պայմանաժամով արձակում ստանալ իւր երաշխաւորութեան տակ : Այդ ահագին դուժարը նոյն գիշերը հանգանակելով իրենց

մէջ Հայերը՝ յանձնեցին ընչաքաղց Գալէնտէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար ան յետոյ:

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ և մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը՝ անհուն երախտագիտութեամբ լի՝ առ Աստուած և առ իր սիրեցեալ հօտը՝ արտասուաթոր աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը և որտաքուղի մաղթանքներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոնց վիշտը՝ ուրախութեան փոխուելով՝ սկսան կրկնապէս շնորհաւորել զիրար Բարի Ս. Ծնունդ կոչելով այն Ծնունդը, որ պատահեցաւ Քրիստոսի 1818 թուականին:

Այնուհետեւ փութացին այս եղեղութիւնը տեղեկագրել Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին, Տ. Աբրահամ Սըրբազան Ուռպէեանի, որ անմիջապէս բողոքեց Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ: Շուտով երեւցաւ այս բողոքի արդիւնքը: Քառամիօրեայ պայմանաժամը դեռ լրացած չէր, և ահա՛ Գալէնտէրի պաշտօնանկութեան հրամանը դուրս եկաւ: Այս բարձրագոյն հրամանագրով իր ստացած 100,000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու և իր ամբողջ գերգաստանով Մալաթիոյ մէջ ցկեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր ան:

Հայերը երբ ստացան Բ. Դռնէն ելած այս էմր Սամին (հրամանագիր), Բաւագան Պայրամի Արիֆէին օրը՝ հաղորդեցին փաշային, որ կարծես շանթահար եղաւ և սուանց ամչնալու կ'ազաչէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ու ներում բերել տան իրեն:

Անօգուտ էր այդ խնդիրը, հետեւեալ օրն իսկ պարտաւորուեցաւ ետ տալ իր առած գումարը Հարուն—Եռսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն ընելով, իսկ սա՝ փաշային կահկարասիքը և աժեն ունե-

ցածը անուրդի հանելով՝ ստացաւ իր պահանջքը։
Պայրամի Գ. օրն ալ ինք մեկնեցաւ դէպ ի Մալա-
թիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու կաթուա-
ծահար ըլլալով՝ մեռաւ։

Մարաշի թուրքերը շատ սգացին անոր վրայ, մա-
նուանդ իրենց անցուցած տխուր պայրամին համար։

Ահաւասիկ ինչ կ'երգեն Ջեթունցիք ատոր համար։

Գալէնէք փառա սա Ջէյրունա կէլի,

Տեվէք վերկիւսիւնի դալապ էյլէսի,

Ջէյրուն գուրու իւզիւմի էֆմէֆ պէլլէսի,

Գալէնէք օսանուպ սուլիա մէյիլլէնսի։

Սօնրա Ջէյրունլուլար վերկի վերմէսի,

Ջէյրունու ուրմադա ազլը սարմաք

Կիրակոս կաթողիկոսու պու սրմարլասր։

Անակնկալ մահուընէ այսպէս ազատուելէ յետոյ՝
Տ. Կիրակոս կաթողիկոսը Բ. Դրան պահանջման հա-
մեմատ՝ Կ. Պոլիս գնաց 1819ին Պատրիարքարանի
հրաւիրանօք և այնտեղ իր անմեղութիւնը հաստա-
տելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ՛ Սուլթան Մահմուտ
Բ.ի և թէ՛ մեր ազգայնոց կողմանէ։ Իր այս դիրքէն
օգուտ քաղելով, ազգասէր կաթողիկոսը միջնորդեց
Սուլթանին մօտ ի նպաստ Ջեթունի, անոր գթութիւնը
հայցելով այս աղքատ ժողովրդեան վրայ, և յաջո-
ղեցաւ 20,000 դահեկանի իջեցնել կառավարական
տուրքը, որ 30,000ի բարձրացած էր։ Այն տարին
20,000ը ամբողջովին վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տա-
րիները Սուլթան Մուրատի հրովարտակին համեմատ
15,000ական դահեկան միայն հաւաքուելով՝ կը ղըր-
կուէր Պոլիս յատուկ մարդու մը ձեռքով՝ ինչպէս
սովոր էին կանխաւ։ Իսկ Մ. Կաթողիկոսը միեւնոյն
տարին Սիւ իր աթոռը դարձաւ և երեք տարի ալ

ապրելէ յետոյ՝ իր նախկին պաշտպան Չատըրճօղլուի ձեռամբ թունաւորուելով վախճանեցաւ :

ԹՊ.

ԶԱՓԱՆ-ՕՂԼՈՒ

1810 թուականի տառնները՝ Հալէպի մէջ կար նշանաւոր թուրք անձնաւորութիւն մը Հիւլպիւլ-օղլու մականուամբ, որ այն ժամանակները թուրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ պէյերու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ ինքնագլուխ և շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար Սուլթանին կառավարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Եօղղատի բռնակալ Չափան-օղլու Ճէլալ Մէհմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հալէպի և հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Ուստի, Չափան օղլուն 50,000 պաշրպօղուգներէ բաղկացեալ անկանոն բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ և առանց դժուարութեան, քիչ տառնէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերագարծին (1819 թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն աղաչեցին, որ Զեթունի հաշիւն ալ կտրգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թագըմ ուզուրուզ տօմուզլար վար տըր, քի տայիմա պիզի թաճիզ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը փաքլալուպ էօյլէ կիտէսին. — սա շամբուտին մէջ կարգ մը անդգամ խողեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'ընեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ՛ ու յետոյ զնա՛», ըսին:

Չափան-օղլուն Զեթունն ալ Հալէպի նման դիւրապատրաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, և իր անկանոն զօրացահազին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւել-

եան կողմէն մինչեւ Դրսրգ կոչուած տեղը, որ անկէ 4½ ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Գարունը ըլլալուն՝ Զահան գետը յորդած էր, հետեւաբար և վրայէն անցնիլն անկարելի. այժմու վարդապետին կանստան (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Էօքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել տուած, դեռ եւս գոյութիւն չունէր, ուստի գտնուած նեղ կամուրջէն հազիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնիլ միւս կողմը: Ասոնք 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ՝ ամենքն ալ գերի ընկան Զեթունցւոց ձեռքը ու Յամիս ամենայն հանգստութեամբ խնամուեցան: Իսկ Զափան օղլու յուսակաւուր եղած՝ ձգեց գնաց Եօզղատ և այնտեղի Հայերուն աղաչեց, որ գրեն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ Զեթունցւոց մօտ Թուրք գերիներուն ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան և երթալով իրենց տեղերը շատ գովեստով խօսեցան Զեթունցւոց կողմանէ իրենց ցոյց տրուած հիւրասիրութեան և մարդասիրութեան համար: Շատ գոհ մնալով Զափան-օղլուն՝ շնորհակալութեան նամակ մը գրեց Կաթողիկոսին և մեր իշխաններուն՝ այդ նամակին մէջ ըսած էր, «Զեզի պէս կըտրիճներու գէմ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանցանքը իմն չէ, այլ Մարաշցիներուն: որոնք թելադրեցին զիս»: Ասոր գէմ Զեթունցիք բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին և նամակին հետ տեղական ձեռով շինուած գեղեցիկ հրացան մըն ալ ընծայ զրկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռքով: Զափան օղլու 4 ձի ընծայ զրկեց 4 իշխաններուն:

Ասոր՝ հետեւեալ երգը նուիրած են Զեթունցիք.

Օսմանլը բիւֆէնկի հեփ չաքը փաքը,
Զերուն բիւֆէնկիէրի սայմասը խաքը,
Զափան աւփէրլէրին վուրսուգնա եաքը,
Տօսրում Զափան օղլու, վազ կէշ Զերունսան:

ԺԳ.

ՔԷՏՈՍԷ ՓԱՇԱ — ԿՈԿԻՍՈՆԻ ԿՌԻԻԸ

Թուրքիոյ մէջ հպատակ ազգերու շարժումը եւ անոնց ձգտումը դէպի անկախութիւն սկսած էին անհանդիստ ընել կառավարութիւնը և մտատանջութիւն պատճառել անոր։ Յունաստան նոր ստացած էր իր կազմակերպութիւնը ու Եգիպտոս կը խլրտէր։ Ալի փաշա մը Եմանեայի մէջ ինքնագլուխ դիրք կը բռնէր ու Զեթուն՝ իր ձեռքի կայսերական հրովարտակին կը թնամ՝ կառավարական ամէն առաջարկ կը մերժէր։ ասոնք ամենը լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թուրքիային, ուստի սա՝ միտքը դրաւ ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց սաղմնային վիճակին մէջ իսկ։ Մենք կը պատմենք այն ամէն դէպքերը, որոնք յաջորդաբար տեղի ունեցան Զեթունի մէջ, կեղբոնական կառավարութեան գաղանի կամ յայտնի թելադրութեամբ։

Մարաշի կառավարիչները միշտ անյաջող գուրս եկած էին իրենց արշաւանքներու մէջէն։ Չափանօղուն ալ սարսուռած ու ձեռնուռնայն վերադարձած էր, ուստի Զեթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 182¹) թրւականին բազմաթիւ հեծեալներով եկաւ մինչեւ Կէօքսիւն (Կոկիսոն) ուր բանակեցաւ Զեթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ։ Իսկ հայերը՝ իրենց փոքրաթիւ զնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլելու համար այս նոր թշնամիին ընթացքը։ Պատերազմը ըսկսաւ հոն։

Հազիւ թէ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւը ահա՛ վերջացաւ Տաճկաց կորակոր փախուստովը, և

վասն զի Եաղուպեան Հաճի Աստուածատուր աղան, Թշնամիին Զէլլադ մականուանեալ դրօշակիրը մէկ գնդակով գետին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սըրտին մէջ, այնպէս որ ա՛լ չհամարձակեցան պատերազմը շարունակել:

Զեթունցին չէ մոռցած յիշատակել այս դէպքն ալ իր երգերուն սէջ:

Զեթուն եիկիքիքի Կեօֆսիւնէ կիրօթի,
Փառա պայրագաւրը գօրծոյա տուրտու,
Եաղուպեան իօխան իսէ անը բամ վուրտու,
Աքընեան երգրուպ նան բեսլիմ օլտու,
Փառանըն օրտուսը հեման պօզուլտու:

Ժ Ե.

ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ — ՍԻԻԼԵՅՄԱՆ ՓԱՇԱ

Զեթունցիք՝ հակառակ իրենց վրայ ի գործ դըրուած ճնշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել իրենց տարեկան տուրքը՝ 15,000 դահեկան՝ ուղղակի Պուլիս դրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ Զեթունցի Պերսեան Մահտեսի Մանուկին, որ անձամբ տանելով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլլին, որ շնորհակալութիւն յայտնելէ և ըստ սովորութեան զայն պատուասիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր. «Զեթունի մէջ տաճիկ կա՞յ և ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ»: Մանուկ պատասխանեց. « $\frac{1}{4}$ տուն տաճիկ կայ, որոնց հետ կը վարուինք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի դրացիի մը»: Թուրք միւթէվէլլին, ո՛վ գիտէ որպիսի խորհրդով ու մտածումով, կրկնած է այն ատեն: «Երբ որ հայրենիքդ դառնաս՝ իմ կողմանէ բարեւ խօսէ՛ չորս իշխանաց, թող ջանան ու և իցէ

միջոցաւ մը հեռացնել այդ մարդիկը իրենց ծոցէն, վասն զի իմ ցեղակիցներուս վատութիւնն ու ապերախտութիւնը քաջածանօթ են ինծի. երբ կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի դառնան ձեր գլխուն. օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան, ձեր սրտէն կը խայթեն. բարեկամաբար կ'ազդարարեմ ձեզի, ինչպէս կ'ուզէք՝ այնպէս գործեցէ՛ք»:

Մանուկ շնորհակալութիւն յայտնելով՝ բաժնուէցաւ միւթէվէլլիէն և Զեթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովանդակութիւնը հազորդեց իշխաններուն, որոնք խորհրդակցելով վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը՝ Սուրէնեան իշխանին յղացած միջոցաւ. իշխաններուն ժողովը միաձայնութեամբ Սուրէնեան իշխանին յանձնեց տրուած որոշման գործադրութիւնը:

Սուրէնեան այն իրիկուն քահանայի մը հետ գնաց Հաճի Իպրահիմենց Հասան աղային տունը և առաջարկեց անոր որ Ռազիէ աղջիկը իր Մարտիրոս տղուն կնութեան տայ. «Ալլահըն էմրի իլէ փէյդամպէրինիզին գավլը իլէ Ռազիէ քէրիմէնիզի՝ մախտումըմ Մարտիրոսա վէրմէնիզի թալէպ էտէրիմ» — «Աստուծոյ հրամանաւ և ձեր մարգարէին կանոնով կը խընդրեմ որ Ռազիէ անուն ձեր դուստրը Մարտիրոս անուն տղուս տաք» ոովորական բանաձեւով:

Հասան աղան իսլամի աղջիկ մը քրիստոնէի մը տրուիլը անկարելի և ապօրինի գտնելով, աղաչեց որ իշխանը հրաժարի այդ խորհուրդէն: Սուրէնեան պնդեց իր պահանջման վրայ՝ ըսելով. «Աղջիկդ թո՛ղ նորէն իսլամութեան մէջ մնայ, իր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարսնացնել զայն որդւոյս հետ, ասով

աւելի ևս կ'ամրապնդի ու կը նուիրագործուի մեր բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային, պէտք է ելլես Զեթունէն քու բոլոր ազգակիցներովդ. մինչև առաւօտ՝ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ» . այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ .

Թուրքերը շատ հողերու և կալուածներու տէր դարձած էին, հետեւաբար իրենց համար անկարելի էր զանոնք թողուլ ու հեռանալ երկրէն . իսկ միւս պահանջման համակերպին ալ՝ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, և այս բանը շատ աղէտալի եղաւ Հայոց համար :

Նոյն գիշերը Թուրքերը, ընդ ամէնը 14 տուն, թողլով Սուրէնեան թաղը՝ գային ապաստանեցան Եաղուպեանց թաղը : Իշխանը նախապէս մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց տառիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմադրել՝ զիջաւ իր հովանիին տակ առնել զանոնք : Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Պաշիկ իշխանը բացատրութիւն պահանջեց Եաղուպեանի ընթացքի մասին, եւ սա պատասխանեց. « Առ այժմ թոյլատրեցի իմ թաղիս մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին և խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինծի և ձեզի միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կ'արտաքսեմ ամենքն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինծի» , ըսաւ : Երբ Սուրէնեան անոնց անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Եաղուպեան մէկ ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով թէ իր ինքնասիրութեան դէմ վիրաւորանք մըն էր անգամ մը հիւրընկալութիւն շնորհելէ յետոյ՝ ելլէլ մէկէն զանոնք արտաքսելը . միւս իշխաններն ալ

այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպատակադուպեանի սկսան միջնորդել. սակայն Սուրէնեան իր պահանջման վրայ անդրդուելի մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց. Եղուպեան իշխանը խըստութեամբ դուռաց այն տառն. «Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես ընել՝ ըրէ՛» և այսպէս բաժնուեցան իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարարութիւն ըրին՝ Եղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինները վանք երթալով բողոքեցին երկու եպիսկոպոսներուն (*) այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիները Սուրէնեանի տունը երթալով յորդորեցին, ջանացին համոզել թողուլ իր բռնած այս թշնամական գիրքը, որ ժանտ ազէաներու դուռ պիտի բանար իր ազգակից եղբայրներուն համար. մանաւանդ որ իր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արենակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ խնամութեամբ ալ կապուած էր իր ընտանիքին հետ:

Այս ամէն յորդորները բնաւ ներգործութիւն չըրին անոր սրտին, վասն զի ան որոշած էր այլ եւս զէնքով չափուիլ իր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսունք ճարահատած՝ դիմեցին Եղուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ արտաքսել թուրքերը:

Այս նոր զիջումը թէեւ հաղորդուեցաւ Սուրէնեանի՝ բայց անօգուտ. իրեն համար իր հակառակորդը վատ ուխտադրուժ մըն էր. ուստի կ'ուզէր անպատ-

(*) Այն տարին քացի Զեթունի առաջնորդ Պոստանեան Յակոբոս եպիսկոպոսէն, Զեթուն կը գտնուէր նաեւ Այնթապի առաջնորդը՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ հոն արքայորուած էր:

ճառ պատժել անոր ուխտագանցութիւնը :

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեսիրտ եկեղեցականները , որոնք լալով մեկնեցան վանքը , և պատերազմը սկսաւ :

Եաղուպեանի միացաւ և Շօվրոյեան , իսկ Սուրէնեանի միացաւ Եէնի-Տիւնեա իշխանը , հետեւաբար և ամբողջ Զեթուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուսակցութեան և երկու թշնամի բանակներու , որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ ճակատեցան , այնպէս որ մէկ կողմէն միւսը անցնող անասուններն անգամ առանց գնտակէն վրիպելու անխնայ կ'ըսպանուէր :

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր Թուրքերը , որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին , և Թաւր հոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զեթունէն դէպ ի արեւմուտք Յ ժամ հեռաւորութեամբ :

Երբ պատերազմը սաստկացաւ՝ Մարաշի կառավարիչ Պայազիտ-օղլու Սիւլէյման փաշան , որ արդէն պատեհութեան կ'սպասէր իր նախորդներուն վրէժը լուծելով հանդերձ՝ կեդրոնի հրահանգն ալ գործադրելու , խորամանկութեամբ լուր զրկեց Եաղուպեանի այս իմաստով . « Որովհետեւ դուն իմ կրօնակիցներուս աշխտպանութիւն ըրիր , իմ և բոլոր միւսիւլմանաց երախտագիտութեան արժանի ես . ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ օգնել քեզ քու թշնամիներուդ դէմ , եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս գամ և բոլոր հակառակորդներդ բնաջինջ ընեմ » :

Եաղուպեան վեհանձնաբար պատասխանեց . « Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի

օգնութեան չեմ կարօտիր, չեմ ալ սպասեր. Եաղուպեանը վատ մի՛ կարծեր, և եթէ այս ազգարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զեթունի հողը՝ լաւ գիտցիր որ զէնքս քու վրագ պիտի դարձընեմ» :

Նենգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխանն ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միեւնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն : Այս վերջինս վատաբար ընդունեց հասարակաց թշնամւոյն սոյն ազգամիտս խորհուրդը և զնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպասէին թուրք ջոկատներ, որոնց առջեւ ինկած՝ բերաւ բանակեցուց Ս. Աստուածածնի վանքը 1831ին :

Եաղուպեան տեսնելով զայս՝ կատղեցաւ և ամէն ճիգ թափեց, որ ի պարտութիւն մատնելով իր հակառակորդը՝ օտար թշնամւոյն ալ խորհուրդը ի դիմել հանէ, ուստի գիշեր մը՝ խումբ մը սպառազէն մարդերով յաջողեցաւ անոր ամրացած բերդի պարիսպէն ներս անցնիլ չուանէ սանդուղներու օգնութեամբ : Բոլոր բերդացիները խոր քունի մէջ էին հետեւարար, տռանց դիմադրութեան մը հանդիպելու, ամենքն ալ սուրէ անցուց. միայն մանկիկ մը ազատեցաւ օրօրոցին մէջ և ուրիշ չորս անձինք, որոնք դիպուածով այն գիշեր բացակայ մնացած էին. ասոնք էին Մարտիրոս Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան և Մ. Վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերադառնալով՝ երբ տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար մնացին, սակայն փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստկացուցին պատերազմը :

Փաշան իմանալով այս դէպքը՝ ահ ու դողով պա-

շարունեցաւ և ըսաւ. «Պու եւաղուպեանլար ազկըն ա-
տամլար տըր, քէնտի միլլէթտաշլարընը պէօլէ գը-
լ լճտան կէշիրտիլէր իսէ, արթըդ պիզի պու թէքքէ-
նին իշինտէ տիրի տիրի եէրլէր» — «Այս եւաղուպ-
եանները կատաղի մարգիկ են. իրենց ազգակիցները
քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ
այս վանքին մէջ ողջ ողջ կուտեն»։ Եւ այս սարսուփի
ազգեցութեան տակ՝ թողլով վանքը մեկնեցաւ դէպի
Մարաշ։ Տեղւոյն Տաճիկ մեծամեծները, որոնց գրգը-
ռութեամբը շատ մը թուրքեր փաշային բանակը մը-
տած էին իբրեւ կամաւոր, եկան իր մօտ տեղեկու-
թիւն հարցնելու։ Փաշան ծածկելով իր տկարու-
թիւնը, բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց կոտորածը
սլատմելով՝ մխիթարել իր ունկնդիրները, որոնք
գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական ա-
ռածը. «Իթին տիշի տօմուզուն տէրիսի — շանը ակ-
ռան՝ խողին կաշին»։

Մինչդեռ թշնամիք կ'ուրախանային այս տխուր
վիճակին վրայ, միւս կողմէ ամբողջ Զեթուն, մանա-
ւանդ եկեղեցական դասը, խորապէս յուզուած՝ երկու
եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ դիմեցին գե-
րեզմանատուն, ուր թաղուած էին սպաննուածներուն
մարմինները և այնտեղ հանգիստաւոր Ս. պատարագ
մատուցանելով և հոգեհանգիստ կատարելով՝ մխի-
թարեցին անոնց ընտանիքը. ապա, նոյն հանգէսով
բերդը գացին Սուրէնեաններու մօտ և շատ ջանքե-
րով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն գոյացնել եր-
կու հակառակորդ կուսակցութիւններու մէջ հետեւ-
եալ պայմաններով. —

Եւաղուպեանները բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի
շարունակ Միջին թաղը ոտք չպիտի կոխէին՝ Սու-

րէնեաններուն աչքին չերևնալու համար. իսկ Շօվ-
րոյեան բոլոր իրեններս վախի գաղթէր դէպ ի Կէօ-
ճէկ, որ Զեթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը
գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէև այս վերջին
պայմանը Եաղուպեանի ալ առաջարկուեցաւ, բայց
ան մերժեց, առաջին պայմանին միայն համակեր-
պելով): Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու
ներեցին ու հաշտուեցան: Սակայն շատ կորստաբեր
եղաւ այս պատերազմը, որ ամբողջ 7 ամիս տեւած
էր և որուն զոհ գացին 400 հոգի պատերազմիկ կըտ-
րիճներ: Այս միակ դէպքն է, որ սեւ բիծ մը կը
թողու մեր իշխաններու տարեգրութեան մէջ:

ԺԶ.

ԻՊՐԱՀԻՄ-ՈՒՇԱՂԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳՈՒՌՆԱԶՆԵՐՈՒ ԶԱՐԳԻՆ.

ՍԻՒԼԷՅՄԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9
ամիս յետոյ Սուրէնեանք, որոնց սիրտին մէջ դեռ
վառ էր վրէժխնդրութեան բոցը, յարձակեցան Թանըր
տաճկաքնակ գիւղին վրայ, ուր կը գտնուին Հանի-
Իպրահիմ-ուճաղիները և Գուռնազները, որոնք պատ-
ճառ դարձած էին իրենց միութեան քայքայուելուն
ու ներքին քաղաքային պատերազմին: 16 մարդ
սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան: Թանըրցի-
ները սպանելոց արիւնթաթախ շապիկներն ու
զգեստները Մարաշ Սիւլէյման փաշային ներկայա-
ցընելով՝ սաստիկ բողբոքեցին Զեթունցւոց դէմ: Փա-
շան առիթէն օգտուելով՝ իսկոյն գրեց Պոլիս այս
դէպքին մանրամասնութիւնը և այնտեղէն հրահանգ
ուղեց: Քիչ ատենէն հրաման ստացաւ, որ անյապաղ
Զեթունի վրայ քալէ ու ամբողջ քաղաքը հիմնա-

յատակ կործանէ :

Մեծ էր Սիւլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իր չար խորհուրդն իրագործելու և կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու : Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով ահագին բանակ մը կազմեց որուն գլուխն անցած եկաւ բանակեցաւ ջերմուկի դաշտը 1832ին :

Երկու եպիսկոպոսունք տեսնելով երկրին սպառնացող այս ծանր վտանգը՝ գօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգիով . համոզուած էին թէ թշնամւոյն յաղթելու ամենէն կարելորդ պայմանը սէրն ու միութիւնն է , ուստի իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ համոզեցին , որ հաճութիւն տան Շօվրոյեանց վերագարձին ի Զեթուն . անոնք ալ , որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին և ընդհանրութեան չահը՝ իրենց անձնական կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն , սիրայօժար ընդունեցին եպիսկոպոսներուն առաջարկը և նոյն խսկ իրենք բազմաթիւ ջորիներով կէօճէկ երթալով անձամբ Շօվրոյեանները բերին մտցուցին Զեթուն իրենց ամեն կահկարասիներով :

Եպիսկոպոսները՝ մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները միասին վանքը կանչեցին իրենց մօտ ու հոն երգումով կատարեալ հաշտութիւն գոյացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաչով և աւետարանով ու քաջալերական խօսքերով խրախուսեցին կռուիլ թշնամւոյն դէմ մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլը : Իշխանները եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զիրար համբուրելով՝ մեծ պատրաստութեամբ դիմեցին Ղուլաները (մարտկոց) փաշային բանակին դէմ :

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը և մեծ տագնապի

մէջ ինկաւ . ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանում ձգելու համար : Իր մօտ կանչեց Եաղուպեան Մ . Վարդեվար իշխանն ու ըսաւ . «Ես յատկապէս քեզի համար եկած եմ այս անգամ . Թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու գերդաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ , և որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդգիմանան ինծի , դուն քու կտրիճներովդ իմ կողմն անցի՛ր , որ Զեթուն մտնենք » :

«Լա՛ւ—պատասխանեց Եաղուպեան , որ խորամանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար—երթամ զինւորներս առնեմ ու դառնամ , միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան , որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կասկած մը չունենայ . զէնքերը պէտք է մեր մարտկոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերուին աչքիս առջեւ , այն ատեն զօրքերովս կու գամ գիշերը , կը խառնուիմ ձեզի հետ , շատ զիւրութեամբ կը նուաճենք Զեթունը . դուն տեղդ հանգիստ եղի՛ր , ես յանձն կ'առնեմ հրամանատարութիւնը » :

Փաշան , փոքր ինչ կասկածելով Եաղուպեանի անկեղծութեան վրայ , ըսաւ . «Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ գործենք , ուստի հետեւեալ գիշերը պէտք է գաս » : Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով Եաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը , և այս խօսակցութիւնը մի առ մի պատմելով միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած չար դիտումները . «Պէտք է ուրեմն , ըսաւ , որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցնելու . նոյն իսկ այս

գիշեր յարձակի՛նք ու վանե՛նք այդ անպիտան թուրքը իր անպիտան բանակով :

Իշխանք ու եպիսկոպոսունք ամենքն ալ համա- միտ գտնուեցան այս առաջարկին և այն գիշեր իսկ յարձակեցան թշնամւոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով անոնց՝ մնացածները փախուցին :

Խեղճ Սիւլէյման իր կեանքը հազիւ ազատելով՝ չունչը Մարաշ առաւ, Զերմուկի դաշտին վրայ թող- լով 300 իսլամներու գիակներ ու շատ մը կողոպուտ , որոնց կորուստէն աւելի կ'աւաղէր իր դժբաղդութիւնը վասն զի այս կերպով խապառ կը զրկուէր «Զեթունի յաղթականը» կոչուելու մեծ փառքէն և իր տիրոջ անսպառ շնորհներէն :

Այս կռուին մէջ Հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան :

Իր մօտ եկողներուն սրտի դառնութեամբ կ'ըսէր փաշան . «Եազուպ օղլու տօմուզու իսքեաթ իտէմէ- տիմ, թամ գուրնազ թիւքի իմիշ . — Եաղուպեան խողը չի կրցայ համոզել, կատարեալ խորամանկ ա- ղուէս մըն է եղեր» . կ'աւելցնէր նաև . «Այդ կեա- վուրներուն հետ թշնամանալը՝ օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ» :

Այս կռուին յիշատակին ալ հետեւեալ տողերը նուիրուած են .

Մարաշ պայագիսյի Սիւլէյման փաշա
Թեքրար վուրուճագլա չրգմասր պաշա,
Տեքի Զեյթունլուլարլա տօթլուգլա եաշա',
Անկերիէ ճեկիլէսեկ հաշալար հաշա :

Փ. Է .

ԹՕՍՈՒՆ ՓԱՇԱ, ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սիւլէյման փա-

չայի յաջորդած էր Թօսուն փաշան՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Զեթունի հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մաւրաշ հրաւիրեց, իբր թէ յանձնարարութիւն մը պիտի ընէր անոր: Առանց կասկածելու գնաց իշխանը, զոր իսկոյն բանտարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով, «Զեթունի 7 տարուան անվճար մնացած տուրքը՝ տարեկան 30,000 դահեկանի հաշուով՝ մինչև որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ քեզ: Եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ՛ ժողովուրդիդ, որ ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը»:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Զեթունի բարբառով, բայց ոչ փաշային ըսած ձեւով, այլ բոլորովին տարբեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ Զեթունցիի մը:

«Փաշան զիս բանտարկեց, կ'ըսէր իր նամակին մէջ, տեսնե՛մ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք, ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երեւելիները Գազմա (*) պիտի երթան զրօտանքի համար, յարձակեցէ՛ք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէ՛ք բերդին մէջ. այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ո'չ՝ արձակում անկարելի է»:

Զեթունցիք առնելով այս նամակը, կրակ կտրեցան, և Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մոռնչելով՝ յարձակեցան Իմիր-Մահմուտ-օղլու Վէհպի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրաւիրուած էին յէշեալ թուրք մեծամեծները՝ իրենց ընտանեօք հանդերձ, որոնք առանց դիմադրութեան

(*) Այս անունով այգեստաներ ունին Մարաշցիները, Զեթունի հարաւ արեւելեան կողմը, 9 ժամ հեռու:

անձնատուր եղան և ասոնք էին .

1. Պայագիրտ օղլու Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշա-
յութիւն ստացաւ ,

2. Պայագիրտ-օղլու Սայխտ պէյ ,

3. Տուլ-Գատըր-օղլու Խալիլ պէյ, որ Թագաւո-
րական ցեղէ է և Զիւլ-Գատըր ալ կը կոչուի ,

4. Տուլ-Գատըր-օղլու Սիւլէյման պէյ ,

5. Գանատը-Գըրըզ-զատէ էօմէր էֆէնտի միւ-
տէրրիս (ուսուցչապետ) ,

6. Գարաքիւչիւք-զատէ Մուսթաֆա պէյ ,

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլու Օսման էֆէնտի ,

8. Սօլազըն-Քէլպի անուն թուրք մը ,

9. Վէհպի էֆէնտի, այգետէրը :

Ասոնց ընտանիքները ազատ թողուեցան, միայն
իրենց բեհեզէ ներքնազգեստները տոնելով՝ ձողերու
վրայ անցուցին ի նախատինս իրենց այրերուն . այլ
պէտք է խոստովանիլ թէ՛ այդ կանանց պատուոյն ա-
րատ բերելու բնաւ փորձ մը չըրին, և միշտ այս-
պէս վարուած են, զի ընտանեկան սրբութիւնը ան-
բռնարարիկ համարուած է միշտ յաշս Զեթունցի
հայուն, և աս՝ նուազ վկայութիւն մը չէ այս խրոխտ
լեռնականներու բարոյականին :

Իսկ 9 ձերբակալուածները գերի վարելով՝ երբ
հասան Զահան գետին մօտ, որուն վրայ դեռ եւս
կամուրջ ձգուած չէր, գերեվարները խեղճ պէյերուն
կռնակը հեծնելով ջուրէն անցան և հրամայեցին ա-
նոնց որ այդ կերպ ապսեւթ առնելէ ետքը նամազ-
նին (աղօթք) կատարեն խողի կաշիներու վրայ, զորս
տարածած էին կանխաւ գետեզերքը :

Մուհամմէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորե-
ցան ակամայ համակերպիլ անոնց հրամանին : Այն-

տեղ զգացին թէ՛ ո՛ր աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իր խղճի և զգացման և զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններուն տակ հեծող խեղճ քրիստոնեաներու գէմ՝

Ասոնք, բերդին մէջ շղթայակապ բանտարկուելով արտօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել թօսուն փաշայի իրենց բանտարկութիւնն ու կրած տառապանքները նկարագրելով կ'ազաչէին որ արձակէ Սուրէնեանը ու պատուով տեղը դարձնէ, « Ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մէջ ո՛չ կրօնք մնաց, ո՛չ հաւատք »:

Փաշան նամակը կարդալով՝ կամայ տկամայ համաձայնեցաւ արձակել հայ իշխանը՝ ի սէր ազատութեան Գ իսլամ գերեալներուն և ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղեցիկ ձի մըն ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք զրկեց Զեթուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձակելով՝ չաբաթի մը չափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այնպէս զրկեցին իրենց տեղերը:

Զեթունցիները հետեւեալ աւաչքը կերգեն այս գէպքին առթիւ .

Թօսուն փաշա Սուրէնեանը զալսրսր
Մահպուս իսիւպ զընտանրնա ենսիրսի,
Զընտանսան չըգարուպ արա պիւնսիրսի,
Խալարլալուպ վաքանրնա կեօնսէրսի:

ՃԸ.

Տ Է Լ Ի Ք Է Շ Ի Շ

Ինչպէս որ անգամ մը յիշուեցաւ այս էջերուն մէջ

և ինչպէս որ դէպքերն ալ ցոյց կուտան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար Զեթունի այս հետզհետէ նշանակութիւն ու կարեւորութիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ո՛ւր որ աշխարհական մարդը կ'ընկրկէր՝ եկեղեցականը կ'անցնէր առաջ, ո՛ւր որ սուրը անգօր կը մնար՝ ինչպէս իր զօրութիւնը ցոյց կուտար: Այսպէս եղած է միշտ Հայուն ճակատագիրը դարերէ ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քալած է Հայաստանեայց եկեղեցին. աշխարհական իշխանին մօտ բաղմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, և առանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ թէ՛ վարչական այս եղանակը եթէ ունեցած է իր յոռի կողմերը՝ շատ անգամ, խիստ շատ անգամ օգտակար եղած է և պիտի ըլլայ այն, կը բաւէ որ, իրենց կոչումը և պարտականութիւնը լաւ ըմբռնելով, մեր Սրբազան ու սուրբ հայրերը հետեւող ըլլան իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդներուն օրինակին, որոնց քաղցր ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի մնացած է ամեն Հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Զեթունցի Ղափուզը Պէօյլւքեան Տ. Օհան քահանան, որուն ցեղը հիմայ Ղայ Պէօկիւնք կամ Օգգօ երիցոնք կը կոչուի, և որ իր համարձակ ու յանդուգն բնաւորութեան համար Տէլիքէշիշ (խենթ տէրտէր) մականունը ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց մղած յաջորդական պատերազմներուն առերեւոյթ պատճառը տուրքերուն գանձման խնդիրն է, զոր միշտ կը պատրուակէին անոնք, ուղեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել տալով Սուլթան

Մուրատ Դ-ի հրովարտակը, զոր յաջողած էր Հեթում քահանան ձեռք բերել: Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պոլիս երթալով, գիմէ Սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրին կարգադրութեան համար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իր ժողովրդին խնդիրքը՝ մեկնեցաւ մայրաքաղաքը, իր հետ առնելով ծանօթ հրովարտակը:

Երբ Պատրիարքարան մտնելով՝ ողջունեց ժամանակին Ստեփան Աղաւնի կոչուող Պատրիարքը, սա առանց փոխադարձ ողջոյնի, սկսաւ յանդիմանել քահանան որպէս ապստամբապետ մը (անոր ո՛վ ըլլալը ի՛նչ նպատակով գալը, Պատրիարքարանի ծառաներէն իմացած էր). «Դուն քահանայ չես, ո՛չ ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնեայ, վասն զի քրիստոնէին չի՛ վայելեր զէնք կրել ու սուր գործածել թագաւորին դէմ, որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատասխանեց. «Հայր սո՛ւրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը և Սուլթան Մուրատէն մեզի պարգեւուած առանձնաշնորհումը, որ այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրութեամբ. ատոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած առտեն սուր գործածել. եթէ այնպէս չընէինք, շատոնց Զեթունը հիմնայատակ կործանած, ու մեր անունն ալ ջնջած պիտի ըլլային երկրիս երեսէն. իր անձը և իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութի՞ւն է, հայր սուրբ»:

«Պատրիարքի մը հայր սուրբ կ'ըսեն, անպիտան, գոռաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դուն բնաւ քաղաքավարութիւն չունիս եղեր»: — «Հապա դուն, հայր սուրբ, ես ողջունեցի զքեզ երբ ներս մտայ,

գուն առանց ողջոյնս ընդունելու և այս երկար ուղեւորութեանս մասին առանց բառ մը արտասանելու սկսար նախատինքներ թափել գլխուս . ես քեզ հայր սուրբ կոչեցի , թէեւ այդ յորջորջումին ա'լ արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չունիս , բայց գուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տիտղոսն իսկ զլացար , քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս , մինչդեռ գիտես թէ՝ Զեթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ և տարիքով երիցագոյն քան զքեզ , մանաւանդ գիտես , որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ . եթէ այսպէս վարուելով՝ քու պարտականութենէդ խոյս տալ և Զեթունի նորոգութեան խընդիրը խափանել կ'ուզես , ըսէ՛ ինծի որ գլխուս ճարը նայիմ . այսու ամենայնիւ , եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ճանչցընեմ , թէ ո՛վ է Տէլի-Քէշիշը :

Պատրիարքը սոյն խրոխտ խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ և եառախնինքը կանչելով հրամայեց որ այս խեցիք խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու . բարապանները շատ դժուարութեամբ յաջողեցան Պատրիարքին հրամանը կատարել . կը մաքառէր կատաղութեամբ , ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պոլսոյ առաջնակարգ գերդաստաններէն մէկին ներկայացուցինքը՝ Թիւթիւնճեանք , իմանալով այս գէպքը , Պատրիարքարան եկան ու Տէր Օհանը Պատրիարքի ձեռքէն առնելով՝ իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին իրեն , որ առանց Պատրիարքէն ու Պատրիարքարանէն բան մը սպասելու՝ ինք անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ կայսեր , եթէ կ'ուզէ որ իր խնդիրը շուտով լուծուի ,

վասն զի, ըսին, Պատրիաարքարանը նոյն իսկ եթէ աշխատելու ալ խոստում տայ՝ ամիսներով տարիներով կը ձգձգէ խնդիրը, այնպէս որ մեծամեծ փաստերու և վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ Զեթուն։ Այսու ամենայնրեւ, եթէ խնդիրդ հաճելի չը թուի Սուլթանին՝ կ'իմանքդ վտանգի մէջ կ'իյնայ։

« Ի սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ կեանքս տալու » պատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը։ Այնուհետեւ ազգու բողոքագիր մը պատրաստել տալով յիշեալ Թիւթիւնճեանք՝ յանձնեցին քահանային, առաջարկելով միանգամայն, որ իր զգեստին ձեւն ալ փոխել տան և Պոլսոյ քահանաներուն տարազը հագցնեն իրեն։ Իր հագածն էր չուխայ շալվար, մէջքը լահուրի շալ, ոտքը կիւլ շեֆալի կոչուած Այնթապի կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ ֆես մը և ֆէսին վրայ փաթթուած թանկագին լահորի շալ մը, այնպէս որ զինք անոնողները՝ Թուրքմէններու ցեղապետ մը կը կարծէին։

Տէրտէրը չընդունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով. « Իմ քահանայութիւնս հոգիով է և ոչ ձեւով. եթէ Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինծի այս տարազին տակն ալ »։ Եւ այսպէս 3 օր վերջը աղերսագիր ի ձեռին գնաց կեցաւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ուրկէ պիտի անցնէր կայսրը մզկիթ երթալու համար։ Քիչ վերջը, հոն հաւաքուող ահագին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծովածովի ալիքի նման, և պերճազգեստ հեծեալ պաշտօնականներու հետեւէն երեւցաւ Սուլթան Մահմուտի վեհափառ գէմքը, որ խորին տալուորութիւն մը կը թողուր բոլոր ներկաներուն վրայ։

Քահանան մօտեցաւ, բարձրագոյն աղաղակեց. « Փա-

տիշահըմ, նազար գը'լ արզուհալըմա — Տէ'ր արքայ , ո'ւշ դի'ր աղերսագրիս» : Ամին կողմէ «Սուս օ'լ — լուէ'» ձայնին հետ մի քանի ապտակներ ալ իջան խեղճ քահանային քթին բերնին , բայց անոր ազազակը արդէն արձագանգ գտած էր հրապարակին մէջ և մինչեւ կայսեր ականջը հասած : Սուլթանը ձին կեցընելով՝ հրամայեց իր մօտ բերել քահանան : Բազմութիւնը խկոյն ճեղքուելով՝ ճամբայ բացաւ յանդուգն եկեղեցականին և հիացմամբ կը նայէր անոր գրաւիչ կերպարանքին , յաղթ հասակին ու համարձակ շարժուածքին :

Երբ ներկայացաւ Սուլթանին , անոր քղանցքը համբուրելով բարձրացուց աղերսագիրը , զոր առաւ անմիջապէս ու կարդաց կայսրը և ստորագրութեան նայելով ըսաւ . «Խմզանըզ փափազ տըր , սիզտէ փափազ գըլըղը եօք , սահիհէն փափազ մըսընըզ , — քահանայի կերպարանք չ'ունիք . արդարեւ քահանայ էք» : — «Էվլէթ շէվքէթլիմ , գուլունուզա Տէլիֆէիս տէրլէր . օն իքի սէնէ միւթէմատիյէն պին իքի եիւզ աթլը իլէ Հալէպ , Ատանա , Գօնեսա վէ Պաղտատ ճիւղարլարընտա տէլիպաշըլըզ իտէրէք տէվլէթիմին խըզմէթինտէ պուլունմըշըմ . — Այո' , վեհափառ տէր . ծառանիգ խենթ տէրտէր կը կոչուիմ ու 12 տարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած եմ տէրութեանս Բերիոյ , Ատանայի , Իկոնիոնի և Պաղտատի կողմերը տէլիպաշութիւն ընելով . (տեսակ մը զինւորութիւն) : »

Սուլթանը Տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով՝ գոհ մնաց և հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու , որ զանի ձիու վրայ նստեցնելով Պատրիարքարան տանին . վասն զի , ըսաւ , շատ սիրեցի այս մարդը ,

իր համարձակախօսութեանը համար. խոստացաւ մի-
անգամայն անոր, որ երեք օրէն պիտի կատարուի իր
խնդիրը: Եւ իրօք, երեք օր վերջ՝ վաւերացեալ հրո-
վարտակը Պատրիարքարան բերուեցաւ յատուկ պաշ-
տօնէի մը ձեռամբ, ոսկեկուռ խաչի նշան մըն ալ
մէկտեղ, իրրեւ կայսերական ընծայ Տէլի-Քէշիշին,
որուն հետ իր արքայական բարեւներն ալ կը զրկէր
անոր հայրենակիցներուն: Այս խաչը, որ շատ գեղեց-
կակերտ շինուածք մըն էր, և զոր իր կենդանու-
թեան՝ գլխարկին վրայ կը կրէր Տ. Օհան, հիմայ Ս.
Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտի մը ճակատը դամուած
կը մնայ:

Երբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ և հետե-
ւորներու խուռն բազմութեամբ Պատրիարքարան
հասաւ քահանան, ապշեցաւ Պատրիարք սրբազանը
և յարզանօք ու տկնածութեամբ ներս հրաւիրելով
քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուախ-
րեց զանոնք ըստ սովորութեան, իսկ անոնք իրենց
տրուած հրամանին համեմատ ըսին. « Մեր վեհափառ
տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարենք ձեզ այս աղնիւ
քահանան, որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես »:
— « Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ », պատասխանեց
պատրիարքը, և քահանային ճակատը համբուրելով՝
իրմէ վերի կողմը նստեցուց:

Տէլի-Քէշիշ, որ պատրաստարան էր ու խօսելու
կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբուրել,
ըսաւ. « Սրբազան հայր, ասկէ առաջ երբ քեզի ներ-
կայացայ ու Քրիստոսով խօսեցայ, անարգեցիր զիս
ու բանտարկեցիր, իսկ այժմ, որ աշխարհային իշ-
խանութեան կողմէ կուգամ, կը պատուես զիս ու կը
համբուրես՝ տեսնելով յաջողութիւններս. այսպէս

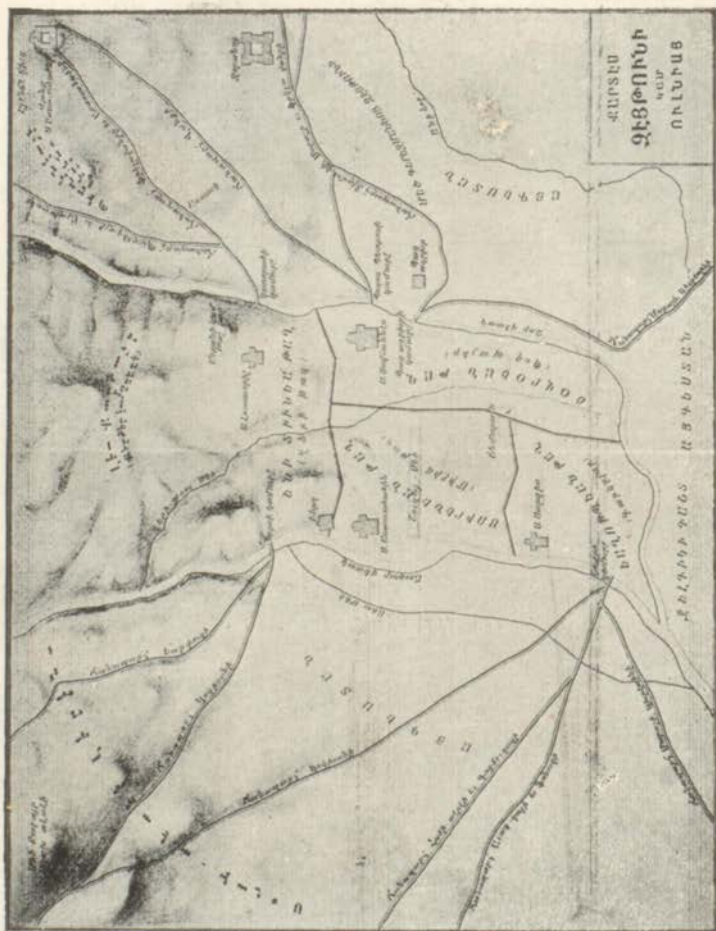
պէտք է ըլլայ Պատրիարք մը »։ Սրբազանը կտրմը-
ւով իր նախընթաց անվայել վարմունքին համար՝ նե-
րողութիւն խնդրեց անկէ և աղաչեց որ անյիշատար
ըլլայ՝ ինչպէս կը վայլէր եկեղեցականի մը։

УДК 62-50

1000000

ի -

ԱՂՃԱՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խաբուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը դաւղեցնող մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եղիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ անոնք իւր ափին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ։ Եւ այս անգամ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր դրակից քիւրտ ցեղի մը վրայ փորձեց իւր առաջադրած կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը։ Այս ցեղը կը բնակէր Աղճատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Ալպսթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը։ Ասոնք ո՛չ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ո՛չ աւուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ։ Ուստի մեծ վէճիւր Հաֆըզ Ալի բաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով։ Քիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ գլուխ ելնել։ Թուրք ջոկատներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ։

Ալի բաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու դիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ ատելութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանելու նուրբ քաղաքականութեամբ։

Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կոտ-

բեցին եւ մտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կռոյն զո՞ գնաց հռչակաւոր տէր Օհանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ գունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ խորին ցաւ պատճառեց բոլոր Ղէյթուհեաց:

Բաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը ըսաւ. «Տէվ-լէթին երկիրմի պին ատէմի օլմատան իսէ Զէյթունտան պին ատամը օլսա էվլա տըր. — Զէյթունի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է»: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին՝ պատուով զրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին պարգեւելով երկու քական ոսկի եւ մէյ-մէկ ձեռք ձերմակեղէն:

Այս կռիւն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Զէյթունի երգոց մէջ.

Աղճատաղտա Տէլի քէշիշին օղլու

Հիւճիւմ իթտի գալէյէ գօշտու տօստօղրու,

Գուրչունլա վուրուլուպ սէրիտի պաղըր,

Եար ու աղեարէտէ վէրտի չօդ աղըր:

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշիշի սրդին

Յարձակեցաւ, վազեց ուղղակի բերդին,

Հասաւ գնդակը գարկաւ իւր լերդին,

Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին:

ԻԱ.

ԻԱՍԷՔԻԻ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄԸ

Աղճատաղի դէպքէն հազիւ մէկ տարի անցած՝ 1841 ին էր, Խասէքի մականուանեալ զինուորական պաշտօնեայ մը 500 հեծեալներով Զէյթուն մտաւ իբրեւ հիւր. հայերը զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մար-

դիկն ալ 2—2 բաժնեցին տուներու մէջ։ Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական գոյնը գուրս տուաւ 3 տա-
րուան յետամնաց տուրք պահանջելով անոնցմէ, երեք
օր միայն պայմանաժամ չնորհելով անոնց։

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քա-
նակութեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու
առաջարկեցին պաշտօնեայ խասէքիին, որ իրենց ունե-
ցած պարտուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալա-
գիր մը տայ իրենց։ Խասէքի մերժեց նոցա առաջարկը,
հնչում դրամ միայն պահանջելով։

Այն ատեն քովը գանուող չորս իշխանք՝ «ունե-
ցածնիս այս է, ուրիշ բան չենք կարող տալ», ըսելով
մեկնեցան, աղգարարելով միանգամայն իրեն, որ գուրս
չ'ելլէ, «վասն զի, ըսին, մեր երկտասարդները հոս ձե-
րիններէն մէկը տեսած չ'ըլլալնուն համար՝ ծանր պիտի
թուի իրենց ներկայութիւնդ եւ առաջին անգամ հանգի-
սողը պիտի սպաննէ քեզ»։

Շատ բարկացաւ Խասէքի անոնց այս վարմունքին
համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ
թէ՛ ինք եւ թէ՛ իւր զօրքեր՝ անոնց ափին մէջ էին։
Զղջաց երկաթները չ'առնելուն համար, այժմ այն ալ
ձեռքէ ելաւ, կը փափաղէր՝ որ գոնէ իշխանք գալով
խաղաղութեամբ արձակէին զինք իւր տեղը դառնալու,
բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետներ զըր-
կեցին՝ Ա ճ ի-թ է յ է կ, Գ ա ր ա-ք ի ւ լ ա հ, Մ ե ր կ է-
ն ե ա ն Ա ղ ճ ա պ է կ, Ղ ր ա ն ֆ ի լ ե ա ն - Ք է օ ս է,
Գ ա ր ու -գ ը ր ա ն, Գ ա ր ա Տ ի ւ մ ա ն, Կ ի ւ ճ ի ւ կ
Մ ն ա ց ա կ ա ն եւ Վ է զ ի ր -օ ղ լ ու անուններով՝ որք
ի գիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, «էֆէն-
տիմ, պիղիմ տէօրթ տէրէպէյլերինին էւրի պու տըր,
չիմտի աթընըզա պինիպ կիթմէլիսինիզ, պիզ տախի քէ-

մալ իսթիրահաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ դատար սի-
զի եօլճու իտէճէլիզ . — տէ՛ր , մեր չորս իշխանաց հը-
րամանն այս է , որ դուք հիմա ձիերնիդ հեծնելով մեկ-
նիք , մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ
Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք .» «սակայն —
աւելացուցին— իբրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք
է տասնական ոսկի վճարէք , հակառակ պարագային կը
կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիոտն կը
ճամբենք . ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Կիւրեալինի
ճամբով , ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կո-
ղոպտեցին . մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի՛ դնէք» :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ ակամայ տաս-
նական ոսկին վճարելով դլուխը փորձանքէ ազատել ,
եւ ինք որ եկած էր Զէյթունը կողոպտելու՝ կողոպտուած
եւ ամօթահար դարձաւ Մարաշ :

իի .

Թէճիբլիթիոց Կոիիւ

1842 թուին , յաջորդ տարին , դարձեալ զէնք առ-
նելու հարկադրուեցան մերայինք , վասն զի Թեճիբլի
թիւրքմէնները՝ որոնք Աղճատաղի քրդաց նման ապրս-
տամբ էին , սաստիկ նեղուելով իրենց վրայ եկող եու-
սուֆ բաշայէն , զէյթունցւոց օգնութիւնը խնդրեցին :

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ
տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ , սակայն
զէյթունցին իրեն սովորական եղած վեհանձնութեամբ
իրեն բարի դրացութեան պարտականութիւնը կատարեց
նեղը մնացող թշնամւոյն օգնութեան ձեռք կարկա-
ռելով :

Բաշան Ղանտըլ կոչուած տեղը դրած ըլլալով իւր

բանակը՝ պաշարած էր Թեճիքլիցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ՝ աչքերնին յառած էին Ձէյթունի վրայ :

Իրենց ակնկալութիւնն ի դերեւ չ'եկաւ : — Երեք իշխանք Տ. Օնանի հետ մեկտեղ 300ի չափ քաջարի հայոց դուռնին անցած յարձակեցան Եռասուֆի բանակին վրայ, որ Ձէյթունէն 8 ժամ հեռու կը գտնուէր : Կարճատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին : Զուգադիւպութեամբ ըսենք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Եաղուպեան Մ. Աստուածատուր աղան իւր հիւանալի նշանառութեամբը բաշտային դրօշակակիրը զարկաւ ըսպաննեց, իսկ բաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն ազատել ու Կէօքսիւն ապաստանել :

Թեճիքլիցիները յանձունս շնորհակալութիւն յայտնելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշանջինապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ճամբեցին զանոնք :

Այս ալ իւր տեղն ունի Ձէյթունի երգոց մէջ.

Տէլի քէշիշ տէր քի չըգտրմ տէօյիւզէ,
Գարթալը գուզդունու տէօքտիւմ իւլիշէ,
Մընաֆրդա ույմա կէլ, Եռասուֆ բաշա,
Տուվալարը հագգա պաղլը Ձէյթունուն :

Եաղուպ օղլու տէտի՝ պիլիք հալիմտէն,
Նիշէ շահպաղլարրմ չըգար գօլումտան,
Կէօզիւմ գան պիւրիւմիւշ գօրգմամ էօլիւմտէն,
Տէօյիւշէ տէօյիւն պայրամ Թօյ տրը Ձէյթունլու :

Սուրէն-օղլու տէտի՝ աշրէթ, աղլաման,
Իմատտճա հազրըրդ պօշա պէլլէմէն,
Ենի-տիւնեա տէտի՝ գահըր էյլէմէն,
Շիմտէն սօնրա տէօյիւշ պէնիւմ, Ձէյթունլու :

Շօվր-օղլու տա տէտի՝ էյ Եռասուֆ բաշա,
Թեճիքլի աշրէթէ օլտուն Թամաշա,
Ձէյթունլուար իլէ չըգաման պաշա,
Արշը ալայէ չըգմըշ իւնիւ Ձէյթունուն :

Աչքդ խալիլիմ պէն, ճիւղէտէն կէտա,
Թեճիւրլի աչքէթի օլմուշտուր զատա,
Զէյթունու չափուճագ եթտի իմտատա,
Ղանտըլ տաղը օլտու շահըն, Զէյթունլու:

Թարգմ. Տէլի-քէշիշը կ'ըսէ. — «Ես կռուի ելայ,
Անգղ ու ագռաւ իջուցի դիականց վրայ,
Զար մարդերու մի' նայիր, ո'վ Եուսուֆ բաշա,
Զէյթունցւոց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է»:

Եաղուպեան կ'ըսէ. — «Դուն իմ վիճակս գիտես,
Քանի-քանի առիւծներ դուրս կ'ելլան խմբէս,
Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Զէյ-
թունցիք»:

Սուրէնեան կ'ըսէ. — «Աչքէ'թ, մի' արտասուէք.
Օգնութեան պատրաստ ենք, ի դուր մի' կարծէք»:
Ենի-տիւնիա կ'ըսէ. — «Դուք վիշտ մի' քաշէք,
Ասկէ հտքը կռիւն իմս է, Զէյթունցիք»:

Շօվրօեան կ'ըսէ. — «Ո'վ Եուսուֆ բաշա,
Թեճիրցւոց առջեւ խայտառակ ես եղեր,
Զէյթունցւոց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
Ձեր անունը երկինք հասաւ, Զէյթունցիք»:

Աչքդ խալիլն եմ խղճուկ մուրացկան.
Թեճիւրլի աչքէթը եղաւ թշուառական.
Զէյթունը շուտով հասաւ օգնութեան.
Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Զէյթունցիք:

ԻԳ -

ԱՆՊՈՒՍԹԱՆՅԻ ՀԱՃ ԱՂԱՆ

Թուրք կռաւարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փն-
տըռէր Զէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, ի-

բուլաւացի պատճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում գէյթունցիք օգնութեան հասան Թեմիրլիցեոց ընդդէմ Ծուսուֆ բաշայի, որ զանոնք նուաճելու եկած էր:

Ուստի այս գործը ի դիմախ հանելու համար ընտրուեցաւ Ալպուսթանցի Հաճ' աղան, որ Պոլիս երթալով խնդիր մատուցած էր թողն սուլթան Մէճիտի այս բանին համար: Իւր ծրագիրն էր՝ արգիլել Զէյթունի ցուրենը եւ ուրիշ ամեն ուտելիքնիրը, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս նեղել զանոնք քաղցով: Նոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահաւաճառ գլխաւոր աղբիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալպիսթանի մօտ կը գտնուէր: Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պաշտպօղոսէրէ քաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ: Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէտք եղած արտօնութիւնը տրուեցաւ 1844 ին:

Սակայն Հաճ' աղային ամեն հաշիւները ի դերեւելան, վասն զի երբ նա Ալպիսթանի պաշարն արգիլեց Զէյթուն մտնելը, անոնք ալ այլազգ գիւղերը աւարի տուին ու իրենց վրայ եկող պաշրպօղոսներուն անանկ Զորդ մը տուին՝ որ բամբակնին ելաւ:

Ա Վ Ա Ձ Ք

(Ե Ր Գ)

Ալպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տէրէ պէյի,
Ֆէրման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Զէյթունլա վուրուշտու ալուրըմ տէյի,
Ճէպրի մազլուպ էթտի Զէյթունըն քէօյի:

Ըիհան նէհրին կէօզիւ Ալպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ տաղտա տըր:

Զէյթուն շէճիլէրի եիւղ աղարտան տըր ,
 Հաճ' աղա ենիլտի էլպէթտէ առ տըր :

Թարգմ. Ալպիսթանցի Հաճի աղան , տէրէ-պէյի լինելով ,
 Սուլթանէն ֆէրման մը ձեռք բերելով ,
 Զէյթունի հետ կռուեցաւ՝ «կ'առնուամ» ըսելով :
 Զէյթուն գիւղը իր թշնամին նուաճեց :

Ճիւան գետին ալը Ալպիսթանի մէջն է .
 Երկաթի հանքն ալ Պէրիտի մէջն է .
 Երես ճերմկցնողը Զէյթունի քաջն է .
 Հաճ' աղան յաւթուեցաւ . հարկաւ ամօթ է :

ԻՊ .

ԹՕՓԱԼ-ՍԱՏՕ

Ինչ որ Հաճ'աղան չի յաջողեցաւ , կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատօ անուն զօրապետը , որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար Հայոց՝ լըբաբար մունեալիկ կանչել տալով՝ « Օն իքի սիննինտէ գըղ իսթէրիմ . — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուղեմ » : Զէյթունցիք կը պատասխանէին՝ « Էֆքեարը մէքրուհէնիդ իչիւն ինչալլահ բէգալէթը քեամիլէ իլէ բիւսլայ օլուպ լաշէնիդ պու տաղլարտա գուչլարա նաֆադա օլաճագ տըր . — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի ըլլայ » :

Սատօ իւր բանակը դէմ յանդիման մօտեցուց Զէյթունի , վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին , այլ դիտմամբ թոյլ տուին , որ կաբելի եղածին չափ մօտ գայ . այնուհետեւ անոր հետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով , որ չկարողանայ փախչիլ . 2000 հոգի ալ բիրերով ու կացիններով

զինեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մօտած էին, իսկ ուղղակի թշնամւոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխուած յարդի 40 հակերուն հետեւ՝ զօրս գիշերով կամաց գլորելով թշնամւոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ իբրեւ պատնէշ կը գործածէին. 500 մարդ ալ առաջի 120 մարդոց հետեւի կողմը կեցած էին: Ասոնց ամենն ալ կէս գիշերին հրացանաձողութեան սլիտի սկսէին, երբ եկեղեցեաց կոչնակները զարնուէին. — այս էր իրենց նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորովին բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերահաս վտանգին տեղեակ լինելու՝ անուշ-անուշ կը քննանար, եւ ահա մէկէն կոչնակներու ձայնին հետ հրացաններն ալ պայթեցան ամեն կողմէ: Սատօ եւ իւր զինուորք զարնուած վեր թռան իրենց անկողիններէն, ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան փախչիլ խուճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ կը տեսնէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամիին զօրութեամբ ծառերէն վար թափուող աշնան տերեւներու նման իրարու հետեւէն կ'իյնային խեղճերը գնտակներու եւ սուրերու հարուածին տակ, այնպէս որ յուստնատ ու սրտաբեկ սկսան աղաղակել՝ «Աման, դարտաշահ'ր, եթիշիր, օրտույութիւքէթտինիզ, մէրհամէթ խիւպ ճանըմըզու գրյմայըն, պիզի եսիր թութուն. — աման, եղբայրնե'ր, բաւական է, բանակը սպառեցիք. յանուն գլխութեան մեր կեանքերուն խնայելով՝ գերի վարեցէ՛ք զմեզ»:

Կոտորածը դադրեցաւ, բայց արդէն մարդոց ու կենդանեաց դիակներով լեցուած էր ամեն կողմ. հրամանատար Սատօն եւս ինկած էր անկինդան ու գրեթէ անճանաչելի. իւր վրայի սուրէն միայն ճանչցուեցաւ անոր ինքնութիւնը, վասն զի անունը գրուած էր սու-

բին վրայ. 500 հատ ալ մահմուտիյէ ոսկի ելաւ զէյթունցւոց, որոնք լաւ մը կողոպտեցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը:

Այս ձախող պատերազմով Սատո ալ բաղդ ունեցաւ զէյթունցւոց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու:

Թօփալ Սատո կէլտի Զէյթունումուզա,
Կէօզ տիքտի օն իքի հաշ քըզլարըմըզա,
Թիւֆէնկ նշան ալտըզ տիզլէրիմիզէ,
Սատո պեկ գաթլ օլտու էլլէրիմիզլէ:

Թարգմ. Թօփալ Սատօն ալ արշաւեց Զէյթուն,
Աչք տնկեց մեր տառներկու ամեայ կոյսերուն,
Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկերուն,
Սատո պէկ զօ՛ր եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն:

Ի ե .

ՀԱՅԹԱՆԵՐԸ

Թրքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանոն զօրքեր, որոնք հայ թա կը կոչուէին, հազարաւոր բազմութեամբ էյէր-պէլի անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէօքսիւն եկած էին ու անկէ Սատո զօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին: Ասոնք ցեղով առնաւուաւ էին և իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ չրջազգեստ հագած էին:

Երբ այս լուրն առին՝ ֆրնուզցիք առանձին լրատարի մը միջոցաւ իսկոյն հաղորդեցին զէյթունցւոց՝ պէտք եղածն ի գործ դնելու համար: Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած չէր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ շաբաթ միայն անցած էր, ուստի բո-

լոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուղու կոչուած տեղը, Թեքիր գետակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ Պ ժամ հեռաւորութեամբ։ Երկու ժամի չափ դադարումէ յետոյ երեւցան հայթաճը, որոնք կոտորածի ու կողոպուտի փափաքով ագլուորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայական ամեն ցնորքներն յանկարծ օդը ց՛ղեցան, երբ առջեւին տեսան Զէյթունի կազմ և պատրաստ գանդը։ Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ։ Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Ալպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ։ Միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան։ Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչև ցայսօր Հայթաճըր ան կամ Գատըր ան, որովհետեւ հայթաները գատըր ան տղ կը կոչուէին։

ԻԶ -

ՊԱՅԱԶԻՏ—ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ ԲԱՇԱ

Զէյթունի անընկճելի ոյժը և յաղթական պատերազմները այլ եւս ակնածելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, և շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար։ Այսպէս Հաֆիզ Ալի բաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղճատաղի կռուոյն մէջ, Թեհրիլիցիները անոր կաթնեցան՝ Եուսուֆ բաշայի դիմադրելու համար, նոյնպէս մարտչի Պայազլի օղլու Ահմէտ բաշան ուղելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցոց պաշտպանութեանը դիմեց։

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն գալով իւր

խորհուրդը յայտնեց և՛ Էօքսիւղեան Տ. Յովհաննէս և պիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ գեղեցիկ ջորի մը, չորս իշխանաց և Տէլի-քէշիշ Տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ աղաչեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջեցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար մըն է, իսկ ինքը տեղացի, հետեւաբար և աւելի օգտակար պիտի ըլլայ հանրութեան և մասնաւորապէս Զէյթունի: Հաւանականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ տային անոնց գործադրութեանը:

Զէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանաւ՝ որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը ստանձնելով: Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը և տուաւ անոնց պահանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կտրիճ պատերազմիկներ, Տ. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ բաշան (այս տիտղոսը ունէր արդէն) և Ախրրատազիի գազաթէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մարաշ ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափագած պաշտօնին մէջ՝ առանց ո՛ր և է ընդդիմութեան հանգիստելու:

Շատ գոհ մնալով բաշան՝ մեծ ընդունելութիւն աւրաւ անոնց և Մարաշի գիշերապահութիւնը անոնց յանձնեց: Մեծ վախի մէջ մնացին տեղացի տաճիկները՝ կարծելով թէ այսպէս Մարաշ զէյթունցւոց ձեռքն անցաւ, անոր համար շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին աներ, բայց մէկ ամիսէն զէյթունցիք վերադարձան իրենց տեղը, և Ահմէտ բաշան ալ հազիւ 3 ամիս կարո-

դացաւ պահել իւր դիրքը. այնուհետեւ պաշտօնանկ եղաւ :

ԻԷ.

ԱՌԱՋԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՔԲՐՈՋԻՉԸ

Այս ատենները (1853 թ.) Պոլսէն Զէյթուն եկաւ Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ աղան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու հին պանդոկը (քէրվանսարայ) կառավարական պալատի ձեւ մտցնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, չորս իշխանները ժողովոյ անդամ և Տիրացուեան Տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով : Մէկ տարի վերջ Կիւրեաթինի բերդին նորոգութեան ձեռնարկեց և այս բանին համար չի կրնալով պէտք եղածին չափ դրամ հաւցնել՝ խորհեցաւ Ռուսիա երթալ այնտեղէն դրամ ձարելու համար : Արեւելեան պատերազմին բորբոքած ժամանակն էր, հետեւաբար և խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը, ուստի իշխանք ընդդիմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ՝ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուեցաւ և տեղւոյն առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկջանքերուն հակառակ՝ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախաղան բարձրացաւ :

ԻԸ.

ՔԻՐՄԵՐՆԻ ՀԱՎԱՃԱՅ

Որովհետեւ Արեւելեան պատերազմը բացուած էր՝ Թոշակաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ՝ Քիրմէնի Հավաճայ անունով, որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854) : Այդ կամաւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլա-

լով՝ մաղէ վրաններ ալ հիւսել կուտար անոնց համար։ Ինքը առանձնած ըլլալով մաղէ վրաններուն չափն ու ձեւը տուած ու հորկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր Մազմաններու թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած չափէն պակասհանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի բռնուեցան Հովաճային հետ, և չի կրնալով համաձայնիլ՝ դատաւորին վճռոյն դիմեցին. դատաւորը առանց ուշ դնելու Հովաճայի առարկութիւններուն՝ դատը վերջացուց ի նպաստ շէյխին։ Այս անարդարութեան դէմ սաստիկ զայրացած Հովաճան, մանաւանդ զօրաւոր պետութեան մը կողմանէ դործակատար նշանակուած ըլլալուն վրայ ինքնավստահ, աղաղակեց դատարանին մէջ «փեղեւնի, պէօյլէ՛մի շէրիաթ քեսէլլէր. — կաւա՛տ, այս պէ՛ս կը կտրեն դատաստանը»։

Եթէ յանկարծ ահագին ուռմբ մը պայթէր մոլեռանդ դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չի սոսկար նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեալուրի մը բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անսպասելի յանդընդունութեամբ։ Իսկոյն շուկան իջաւ, գրգռեց խուժանը, «մեր սուրբ օրէնքը և կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է վրէժխնդիր ըլլալ» աղաղակելով։

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու համար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դատաւորին գրգռիչ խօսքերէն, դիմեց ահագին բաղմութեամբ Հովաճային բնակած տունը և կրակ տալով չէնքին՝ կենդանւոյն այրեց խեղճ մարդը իւր տիկնոջ և դստկին հետ. երկրորդ դաւակը աղատուեցաւ Հասան Քէօչէկ անուն անձի մը միջոցաւ։

Ասոնց համար յօրինուած երգին հետեւեալ տողերը կը նշանակենք.

Մազմանլարըն շէյխի չալտը պիր մէհէնկ,
Հովաճա գատըյա տէտի փեղէվենկ,

Գատը գաղէսլէնտի, չէկտի պիր Թիւֆէնկ .
Պագըն չիմտի Հաւաճանըն հալընա :

Սենէ պին իքի իւղ եթմիշ իքիտէ
Օլտու պու ալամէթ Թարիխ իսլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուղ պիրինտէ,
Սոն կիւնիւնտէ էօյլէն եանտը Հաւաճա :

Թարգմ. Մաղմաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,
Հաւաճան գատըլին «կաւա'տ դու» գոչեց.
Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց,
Տեսէ՛ք չիմա Հաւաճային վիճակը :
Հաղար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝
Պատահեցաւ այս դէպք թուրք թուականին,
Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,
Վերջին օրուան ցերեկ Հաւաճան ալ վառեցին :

Ի լուր այս քստմնելի ոճրոյն՝ արդար զայրոյթով
բորբոքած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդիր ըլլալ Մա-
րաշի բոլոր թուրքերէն և քրիստոնէութեան պատիւը
պաշտպանել ընդդէմ բարբարոս մուսուլմանութեան, ուս-
տի այնտեղի Հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրե-
ցին, որ տաճկաց թաղերէն զատուելով մնկուսանան,
որպէս զի յարձակման ժամանակ չի վնասուին իրենք
ալ : Բայց մարաշցիք այս ահագին գործին իրենց համար
ունենալիք ծանր հետքեւանքներուն վրայ մտածելով՝
աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս խորհուրդէն հրաժա-
րին : Շատ դժուարաւ հանդարտեցան զէյթունցիք՝ միայն
Մարաշի հայոց ապագան մտածելով, բայց և այնպէս
իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն ատեն մի-
այն ազատեցան, երբ տարաբաղդ զո՛ներու աճիւնին
նուիրեցին մի քանի թշնամիներու ջերմ արիւնը, որպէս
պատարագ քաւութեան :

Արդեօք քաղաքակիրթ կոչուած Եւրոպան ալ, արդեօք քրիստոնեայ համարուած Եւրոպան ալ այս վեհագի ղէյթունցիներու, այս ափ մը քաջարազուկ չայեքու ունեցած քրիստոնէական նախանձայուղութեան մէկ տասներորդը կը կրէ՞ իւր սրտին մէջ: Աւա՛ղ, կը տարակուսինք... Հարիւր հազարաւոր անմեղ հայոց խժդժաբար թափուած արիւն իբրեւ յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ աշխարհի խրդճին վրայ: Կեցցէ՛ Զէյթուն, որ կարող է աղնուութեան կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահռչակ Եւրոպային:

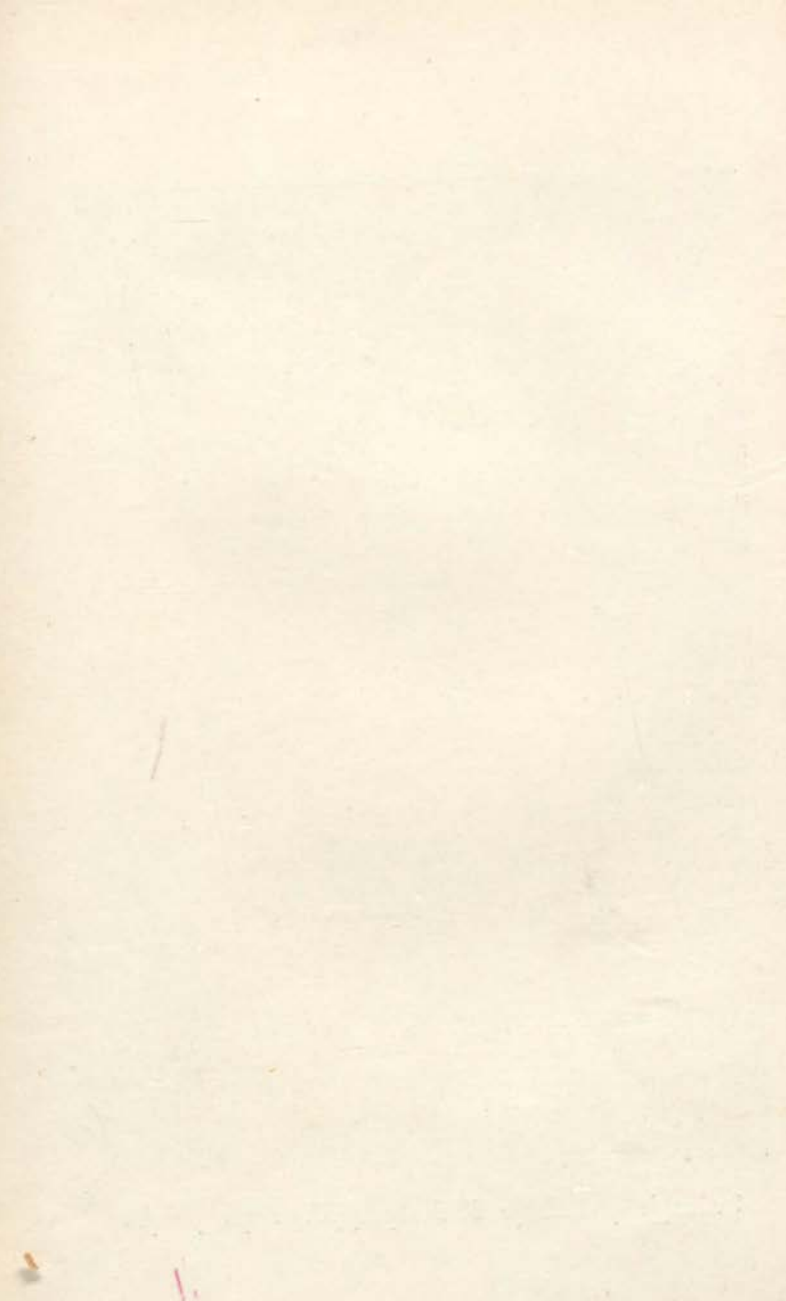
Իթ.

ԶԵՅԹՈՒՆՅԻՈՅ ՈՒ ԹԵՃԻՐԼԻՅԻՈՅ ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

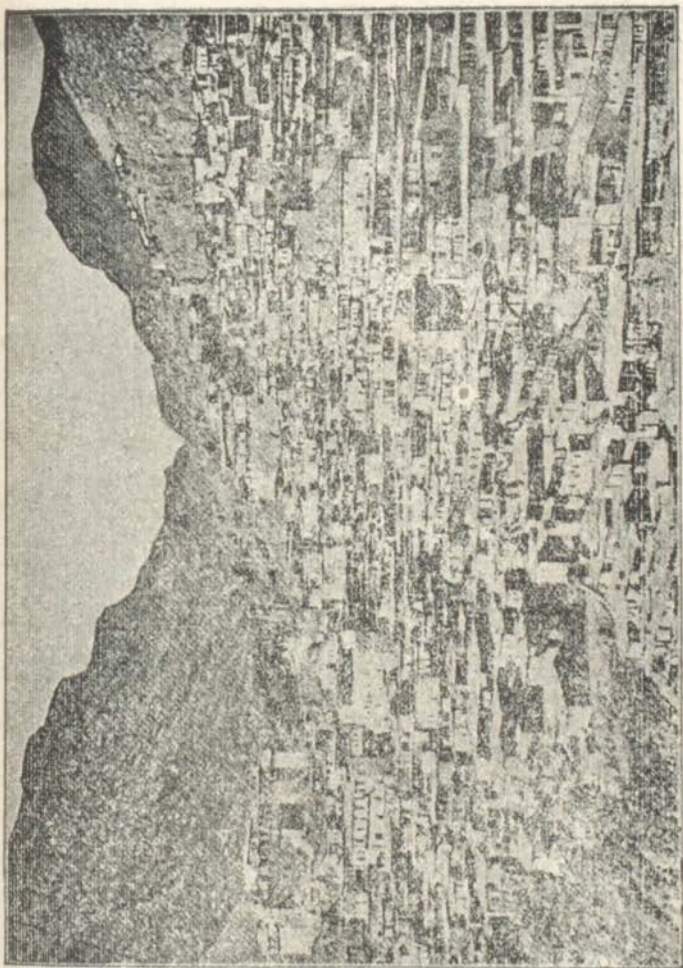
Ինչպէս յիշեցինք ասկէ առաջ՝ Թեճիրլիցիք հաշտ չէին ղէյթունցւոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կռիւներ մղած, այնպէս որ Յ տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմ ունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ դարնան եւ աշնան՝ Թեճիրլիցւոց ամարանոց երթեւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վաչկատուն ցեղին յափշտակիչ ու աւարառու բնաւորութիւն մ'ունենալը, որուն երեսէն հանգիստ չունէին Զէյթունի ջորեպաններ եւ միշտ կը կողոսպտուէին, կըսպաննուէին իրենց ուղեւորութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին առանձինն: [Զէյթունցիք չի կրնալով Թեճիրլիցւոց մնասել անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր շարուած ըլլալուն պատճառաւ՝ կըսպասէին դարնան եւ աշնան հղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամարանոց կամ կը դառ-

Ֆրնուցի վանանայր Տ. Բարբողիմեոս վարդապետ

Jerusalem

խատական գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝ իւր երկիւղի սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ։ Գրեթէ միեւնոյն երկիւղի ազդեցութեան տակ վհատեցողիչ լեզուաւ խօսեցան պատգամաւորներն ալ, որոնք այլ եւս արտօնուած ըլլալով վերադառնալու՝ հաղորդեցին սպայակոյտին հայոց տուած պատասխանը։

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս. Աստուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բոլոր զէյթունցիք (*) եւ շատեր հաղորդուելով Քրիստոսի Ս. մարմնոյ եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազինւեցան։ Այնուհետեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կողմանէ համառօտ բանախօսութիւններ ըլլալով ժողովրդեան ունեցած խանդն աւելի եւս արծարծեցաւ, այնպէս որ անհամբեր կը սպասէին սպառնալի սկզբնաւորութեան ժամուն։ Արտասանուած բանախօսութեանց համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛ «Քրիստոնեայ կալ գիւլը բանակած զօրքին դէմ (12 պէյերու ս է կ մ է ն ներու դէմ), Սուրէնեան եւ Շօլրօեան իշխանք պէտք է բանակէին Զէյթունի դիմաց քայքայուած ճեմարանի մէջ 1,300 հոգւով, եւ Ենի-տիւնիա իշխանն ալ 1,500 մարդով պէտք է դարան մտնէր Աստուածածնայ վանքի եւ Զէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ, ատկէ զատ իշխաններու եղբարց հրամանատարութեան տակ դրուեցան 500 հոգի, որոնք պատուէր ստացան մօտ երկու ժամ կռուիլ թշնամւոյն դէմ եւ ապա յաղթուած ձեւանալով փախուստ տալ դէպի Զէյթուն եւ այդպիսով դարանակալներուն վրայ բերել թշնամին։ Այդ բոլոր պէին, ըստ կարգադրութեան, Զէյթունի մէջ կոչնակները պիտի հնչեցնէին՝ դարանակալներուն իմացտալու համար։

(*) Մեր սպառնալիկները նոյն գիշերը քիչ մը առաջ վերադարձեր էին Սաղիւրէն, այնտեղ թողլով քսան հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին վանքը։

ըլլալնուս համար է, որ այսչափ կը հալածուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատալով թէ մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց կարգը պիտի դասուինք, եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը չափնք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ Ս. եկեղեցին փառաւորութի մեզմով » :

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց զլխաւոր բանակը, 40,000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ 2 թնդանօթներով, Ազիզ բաշային հրամանատարութեամբ յառաջ խաղաց Սաղիրի գծով, եկաւ «Պիւշախչիւնց մօտ» (Պուշախչիւնց բլուր) ըսուած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ գիւղի մօտ բանակած 12,000 թիւրքմէն աշիրէթներն ալ Պայազըտ-օղլու Սուլէյման բաշայի որդի Օսման պէյին հրամանատարութեամբ՝ 2էյթուների հարաւէն մէկուկէս ժամու հեռաւորութեամբ ծըռելով իրենց ճանապարհը՝ անցան 2էյթիքի դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ չարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին դէմ : Այդ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշրպօզուկներուն) հեռանալէն ետքը, Յաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ակօսանին կրճտելով ձեռնուռնայն ետ դարձան եւ միացան ճեմարանի մէջ գտնուած 1,300 զէյթուներիննրուն, որով 3 000 հոգի եղան այդտեղ : (*)

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել հեռուէն, խնայել մեր գնդակներուն, մինչեւ թշնամիք այնքան մօտենան, որ «վառօղն ալ գնդակին հետ փորերնին մտնայ» :

(*) Չմոռնանք յիշելու, հետաքրքիր իրողութիւն մը նոյն ժամուն Մնացական Սէմէրճեան՝ Սաղմոսէն վիճակ մը բացաւ : Հետեւեալ համարն էր «սուրբ նոցա մտցեն ի սիրտս. եւ աղեղունք նոցա փշրեսցին» այս

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետք որոտալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաքեհնա-օղլու Ղարաքեհնա նախամարտիկը ձիարշաւ բրաւ դէպի ճեմարանի մարտկոցը։ Եազուպեան թաղի Խըզխըրտեան մըխսը (մահտեսի) Վանէս յայտնի նշանառու հրոսակը ինդրեց իշխաններէն, որ իրեն թոյլ տան առաջին գնդակը նետել այդ յանդուգն թիւրքմէնի վրայ, և թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տապալեց անօրէնը, որուն մէկ թուշէն մտեր՝ միւսէն ելեր էր գընդակը, թափելով բերնին ակռաները։ Մինչեւ այժմ ալ այդ թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա գիւղաքաղաքը Գեաւուրտաղի մէջ կ'ապրի և թուշերուն վերքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, «Զէյթուն ետտիկեարը» (Զէյթունի յիշատակն է)։

Վիրաւորուած թիւրքմէնը գլորուած տեղէն կաղաւով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին։ Ընկերները՝ ադ տեսնելով սարսափահար եղան և այլեւս մէկն ալ տեղէն չչարժեցաւ։ Այդպիսով այդ կողմը կռիւր գրեթէ դեռ չսկսած դադարեցաւ։

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուշախցոնց բլուրէն սկսան դէպի Աստուածածնայ վանքը քալել գլխաւոր բանակին չորս դրօշակակիրները, սնոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տէրվիշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, գոռգոռալով, անէծք թափելով Զէյթունցոյ վրայ և օգնութիւն հայցելով։ Ալլահէն թուրքերու համար, «Հիւ, Ալլահ, հիւ, քիւֆֆարը հէլաք էյլէ,

վիճակը մեծ ուժ տուաւ ժողովրդեան արձագանք տալով իրարու, 3000 մարդու գոռում գոչումը մեր բանակին մէջ, թշնամիք լսելով այս ահագին որոտընդոստ ձայնը, սարսափեցաւ, ճիշդ եւ ճիշդ, ըստ թրքաց ժամը 6ին. Սաղմոսին ըսածին պէս իրադործուեցաւ. թշնամեաց սուրերը իրենց սրտերը մխուեցան։

Իսլամա գուլվէթ վէր. — Ով Աստուած, անհաւատ հայոյիչը ջախջախէ, Իսլամին գորութիւն տուր» :

Վանքին պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 73 ամեայ հերոս Մարտիրոսեան մահտեսի Գրիգոր աղային (մըխսը Գուգուր էղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ և մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ ամէնքն ալ զինեալ :

Գրոշակակիրները մօտենալով վանքին զիմեցին անոր մեծ դուռը, բայց զանազան անկիւններէն արձակւած գնդակները գետին փռեցին չորսին ալ դիակները : Այն ատեն թուրք բանակէն խուժը մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը և սկսան կացիններով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարսուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց և ի փախուստ դարձուցին : Այդ թուրքերու ձեռքով սպաննուեցաւ վանքի միաբան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմաբար այդ վտանգաւոր պահուն վանքին պարտէզն իջեր էր դդում ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թշնամիին :

Այնուհետեւ թուրքերը վանքը հանգիստ թողին և մօտ հազար հոգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Քարթօշքօր ըսուած տեղէն ուղեցին անցնել Ձէյթուն իջնալ : Սակայն այդտեղ անոնց կըսպասէին 500 կարիճ Ձէյթունցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն վերջ յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպ իրենց դարանակալ ընկերներու կողմ : Անոնք տեսնելով թուրքեր սկսան կատաղի ռիւ մը, թնդանօթները կորոտային անդադար և հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային : Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ զիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իբր պարտեալ ի փախուստ դարձան : Թուրքեր սկսան հալածել անոնք՝ զիմելով այն կողմ, ուր Ննի տիւհեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով :

Դարամուտք սպասեցին մինչ մեր փարիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտաբար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ «Անքնայ քարտօկ» ին (Անքանի քարտալ) մօտ չէրքէզներէն մէկը բռնեց պաշտէզներէն վերադարձող Մաւրլը անունով հայ կնոջ մը թեւէն : «Զիս սպաննեցէք, ճշաց հայ կինը, չէրքէզները զիս չի տանեն» : Իր փեսան, որ դարանամուտն երէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարոյեց, եւ չէրքէզը վայր իյնալով գլորուեցաւ ձորը եւ Մաւրլըն փախաւ Զէյթուն : Այդ բոպէին Զէյթունի մէջ սկսան զարնել կոշնակները (ընկուզի փաշտէ եւ պողպատէ շինուած) : Դարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թագստեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զօրագունդը : Այնպիսի աղմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր գոռաց : Թնդանօթներուն որստը, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն աղաղակները, կոշնակներուն զղրղիւնը, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան : Հայելը այնպիսի ճշգուծեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մէկ կը վրիպէ : Իւր նպատակէն, եւ թշնամիներուն դիակնեւր դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ «Կոտորածի ձոր» (Գըրգըն-տէրէսի) կոչուիլ :

Թշնամի զօրքին այդ զօրագունդին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրքէզներն ըլլալով ամենէն շատ կորուստն ալ անոնք տուին 756 դիակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց 9 պէյերուն հետ, որոնց անունները գրուած էին իրենց սուրբերուն վրայ : Այդ ջարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Զէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրքէզներուն վրայ, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ «Մարաշ տուրաղան, Զէրքէզ վարաղան, Զէյթուն վուրաղան, աման աման, փեմք եաման» (Մարաշը կեցեր է, չէրքէզը կը յարձակի, գէյ-

թունցին կը զարնէ, վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, շատ ան-
խիղճ են) ։

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք
այսպէս դաս կուտային չէրքեղներուն, անդին 10 բոպէ
հեռաւորութեամբ մեր քայանայից դասը մէկ ձեռքին
մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կտրդար
Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ «Արի, Աստու-
ած հարցն մերոց, որ ապաւենդ ես նեղելոց, հաս յօգ-
նութիւն ծառայից քոց, լեր օգնական ազգիս հայոց»,
եւ անոնք չրջապատող սղառաղէն խումբը կ'աղաղակէր
բարձրաձայն՝ «Կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն» ։
Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ
վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը (*) որ ուսին
յննած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը գամած Խ ա չ
է լ է մ ր (խաչվառը) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ
մեծ պատկերով ։ Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ
աւագ քահանան երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող Վասլի
հաշակաւոր Աւետարանը իբրեւ տապանակ ուխտի ։

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան և
անձնուիրութեան այն վսեմ ոգին յանձին Մարկոս աղա
Թաչճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն
զէյթունցոց համար ։ Սա մօտենալով աւագ քահանայ
տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում
կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր
խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար
այս վտանգաւոր պատերազմին ։

«Տէր հա՛յր, պիտի երթամ թնդանօթաձիգն սպան-
նեմ», ըսաց նա հանդարտութեամբ ։ — «Անմի՛տ, աղա-
ղակեց քահանան, մեռնելո՞ւ կ'երթաս» ։ — «Այո՛, պա-
տասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը, գիտեմ թէ պիտի մեռ-
նիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ» ։ — «Օրհնեալ

(*) Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս
անուամբ ։

ըլլաս, որդեա՛կ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գը-
նա՛, Տէրը յաջողէ՛: Եւ իսկոյն անհետացաւ մեր վե-
հագի Մարկոսը. մերթ սողալով, մերթ քալելով՝ ամե-
նայն զգուշութեամբ մօտեցաւ թնդանօթածիգին, քա-
շեց հոացանի բլթակը եւ թաւալագլոր ձգեց մարդը
հրամանատար Ազիզ բաշայի օտքերուն տակ. թշնամիի
գնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հասած
էր իւր նպատակին:

Բաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չէր քէզ-
ներուն պարտութենէն զարնուրելով վճռեց փախչիլ,
բայց սարսափի տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ
ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած
ձիւն վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապե-
րը թուլցած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը
չալակ դնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս բաշայա-
կիր անձն էր Շաքարենց Գալուստ անուն հայազգին,
որ իրրեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս
տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկսան իրենք ալ
խառն ի խառն փախչիլ՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք
թողլով բանակին մէջ 2 թնդանօթներով միասին, (*)
զորոնք մեր մարդիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հան-
դիսով, իսկ փախստական զօրքերը մինչեւ Զահան գե-
տը հալածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորե-
ցին՝ մեծաւ մասամբ չէրքէզ. շատեր ալ գետամոյն ե-
ղան: Զէյթունցիներն այսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ
հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ բաշայի պատերազմի
վրայ խօսք ըլլայ:

(*) Այս չմուսուրի որ պարտեցաւ թշնամին ճիշտ ժա-
մը 6 ըստ թրքաց, և Աստուածային հրաշք մը և ոեղաւ
երբ ահագին թնդանօթի ձայն մը որոտաց ամէն մար-
դու վրայ սարսափ եկաւ, ատոր համար թէճիրցի աշրէթ
վրանաբնակները ըսին թէ (գուտրէթ թփու աթըլտը)

«Հէյ կ'տի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, գեղջէն համօր
իգէն տլօլ. Թօփճին կ'պուց, գգեղջէն էա իգէն խը-
լասից».

— Այս, Թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, գիւղին (1)
համար հոգին տուաւ. Թնդանօթածիգը սպաննեց, գիւ-
ղին հոգին ալ ազատեց»:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերա-
դարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հան-
գիստով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր ինք-
նահատակները՝ վերոյիշեալ Գալուստ վարդապետն ու
Մարկոս աղա Թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Ա-
բարտեան Զօպու, Թորոսենց Յակոբ ու Գուգուրենց
Փանոս (վերջին երկուքը Արեգին գիւղէն):

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան
կոչնակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի
ու սկսաւ ծնկաչոք երգել Յովնանու ապաշխարութեան
շարականը՝ ապա Յարութեան շարականը, որ շատ կը
յարմարէր դէպքին՝ «Փարաւոն հանդերձ կառօքն ընկզ-
մեցաւ ի հօսանս ջուրց եւ որդիքն Իսրայելի գնացին
ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն»: Արարողութիւնը վերջա-
նալէն ետքը ամենքը ողջոյն կուտային իրարու «չնոր-
հաւոր նոր տարի» ըսելով (թէպէտեւ օգոստոս 2ն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն աճելի վտանգէ մը աղա-
տեցաւ:

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին
մերայինք: Զէյթունի առաջնորդ Սարգին եպիսկոպոսը
կանչեց իր քով Զէյթունաքնակ Թուրքաց մօլլա Մուս-
թաֆան (որ այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ
չըլլալուն՝ ամեն կիրակի Հայոց եկեղեցի կուգար իր

(1) Զէյթունը գեղ, (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց
լեզուով:

աղօթքն ընելու) եւ հրամայեց անոր, որ երթայ սպան-
նուած թուրքերուն դիակները թաղէ ըստ իսլամի օրի-
նաց:— «Մեծ մեղք կ'ընեմ, առարկեց մօլլան, եթէ
իսլամի Ֆիոօք թաղեմ այդ անդիտանները, վասն զի
անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց պատիւը
բռնաբարելու եկած էին անոնք»: Սակայն եպիսկոպոսը
պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով բազմաթիւ դիակները թաղեց մէջը:

Պաշնան մահտեսի Հալվոր աղա դիակի գլուխ ե-
րեսուն փալա վճարեց թաղող թուրքերուն:

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամոյն՝
մօտ երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածնե-
րուն դէմ մինք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը
տռաջին օրը Չաքըր-տէրէի եւ Յը մեծ կռուին մէջ:
Թշնամիին արձակած թնթանօթերու 44 ռումբերէն միայն
սեւ էշ մը սատկեցաւ, որ կ'արածէր Պոստանենց արտը
եւ որ անմահացաւ Զէյթունի իրգերուն մէջ:

Սէնէ պին սէքիզ եիւզ ալթմըշ իքիտէ,
Բումի աղօսթօսուն հէման իքիտէ,
Զէրֆէզլէր գըրըլար գըրգըն քէօփրիւտէ,
Լաշէլեր չօգլուղու գուշլար իւրքիւտէ:

Ազիզ բաշա կէլտի՝ թօփունու գուրտու,
Գըրգ պիլ կիւլլէ աթուպ՝ պիր մէրքէյ վուրտու,
Թաշնան էլիլէ թօփու վուրուլտու,
Բաշա գօրգուպ հեման եէրէ սէրիւտի:

Բաշանըն տիլլէրին պաղը չէօզիւլտիւ,
Գօրգու թէլաշընտան պաղըր իւզիւլտիւ,
Զէրֆէզլէր գաֆասը եէքտէն էզիւտի,
Օբտու գըրգ պին իքէն հէման պօղուլտու:

Թարգմ. Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,

ծայելէ յետոյ Գալէնտէրեան կը հրաւիրէր իշխանները Գօզան երթալ, Եռսուֆ աղային հետ տեսակցելու։ Ամենուն կողմէն գնաց Եազուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ և մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարգեւներով։ Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այն է, որ հաճընցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ սէյերուն, և այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծեր էին ինքնաբերաբար։ Եւ ահա ինչպէս։

Այնթապու մէջ գտնուող մաղազործ գնչուներէն, որոնք խրզան(1) (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Քրիստոսի 1640 թուականին՝ կուգան Հարգան (Հաճին)։ Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործածելէ յետոյ՝ յանկարծ բաղդերնին կը բացուի։ Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակուած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ։ Խեղացիներէն ոմանք այս չարեաց դարման մը տանելու համար նոր գիւտ մը կ'ընեն, կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատաւտանին յանձնել։ «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն, ուղած ատեննիս ալ կրնանք դանոնք վարել մեր մէջէն» ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորհուրդին ու խզաններն իրենց իշխան կ'ընդունին։ Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղազործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր և նեղելով, հարստահարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առջեւ հա-

(1) Այս ցեղը թէև մահմետականաց յատուկ անուններ կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմետական չէ, այլ տեսակ մը աղանդ, որ ոչ աղօթք կը կատարէ և ոչ ծոմ կը պահէ։

մարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց խըզան անունը գօզան օղլունի կը փոխեն: Յետ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Չատըրճօղլու:

Գօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Աղիզ կայսեր 1862ին գաղտնապէս զըրկած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէվրիշ և Իսմայիլ բաշաները բաւական զօրութեամբ ասոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մասնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Գօզանեանց ամբողջ ցեղը և շատերը սպաննեցին: Այս Գօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Գօզանի լեռ:

ԼԴ.

ԱԶԻԶ ԲԱՇԱ ԵՒ ԶԵՅՔՈՒՆՅԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

Աղիզ բաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուղեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել գանանք և իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել: Իրեն իշխած գաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ խաւածութիւն գաւանդ ամէն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցիի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու և անոր ունեցած գոյքն յափշտակելու:

Վատասիրտ թշնամիին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից զէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու, համար. մեռցընե ու կողոպտել — ահա՛ այն միակ իտէալը, որունը հետամուտ կ'ըլլայ ամէն բռնակալ կառավարութիւնն իւր հիմնարկութիւնէն ի վեր, և այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս,

սարսափ, արձաւիրք, սոսկում ազդելով ամենուրեք, մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատասխանատուութեան երկիւղ մ'ունենալու ո՛չ աշխարհիս և ո՛չ հանդերձելոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սպասելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով գործադրուած է նա իւր այս քստմնելի պաշտականութիւնը:

Բայց եթէ անցելոյն մէջ իւր վիթխարի զօրութեան միակ խարխիւրը կը կազմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահավէժ անկման կարասեալը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ սնունդ մընէր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու, դարուց ի վեր իւր ծովացուցած աշխան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի բռնակալութիւնը:

Ազիզ բաշա եթէ ճշմարիտ գինւորական մը չէր, ճշմարիտ խլամի մը ամեն առաւելութիւնն ունէր, ուստի պատերազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը մոլեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այնպիսի նուաստացուցիչ հրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի կը դառնար գէյթունցեաց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հետեւաբար և մօտաւոր սովի մը երկիւղը սկսաւ տազնապել զանոնք:

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը ասնելու համար վճռեցին նոքա պատգամաւորութիւն մը զրկել Պոլիս պատրիարքարանի և ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Զլյթունի վրայ: Եւ Տէլի-քէչիչեան Տէր Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր Տ. Օհանի հօրեղբորորդին էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խաբեր մեզի, Սէմէրճեան Մնացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակելով ճամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչեւ Հաճին լեռնային ճամբաներով հետիտն գնացին, անկէ Գօզան օղլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կա-

Թողիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած գրութիւններն ստացան ու Մէրսինի նաւահանգստէն Պոլիս մեկնեցան 1862 սեպտ. 18ին և հառան նոյն ամսոյ 27ին :

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն արին այս նորեկ պատգամաւորներուն և անոնց ամեն պէտքերը հոգացին : Ամենէն առաջ փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի զիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը՝ զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացնէր պատգամաւոր Մնացական Սէմէրճեան էֆէնտին : Լարուած հետաքրքրութեամբ լծեց նաեւ պատմութիւնը Քաոմեան Մելքիսեդի, որ Զախըր-տէրէի-քեփրի պատերազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վերքէր առնելով ինկած էր, բայց յետոյ ինքզինք ժողուելով կրցած էր հասնիլ մինչեւ Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով աւուր բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վէրքը, որդէս զի ալիքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ կը հանդիպին քիւրտեր և մեռեալ կարծելով զանի ակնջներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ զէյթունցին մեռեալ ձեւանալով լուռ կը տանի այս տնդամահատութեան պատճառած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն գիշերուան մէջ այնտեղ հանգիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վիրաւորելոց մէջ ժամերով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն ու կը համբուրէ, և պատերազմի ելքն, իրենց ու թըշնամեաց ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը տանելով կ'առողջացնէ զայն :

Այլ պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամա-

ւորաց և այլոց առջեւ կարդաց անմա՛ր բանաստեղծը
իւր յօրինած «Դու զո՛վ խնդրես, մայր իմ անուշ» գե-
ղեցիկ երգը :

Լ Ե .

ԲՈՂՈՔ ԱՌ ՆԱԲՈՒԷՈՆ Գ - ԿԱՅՍՐ

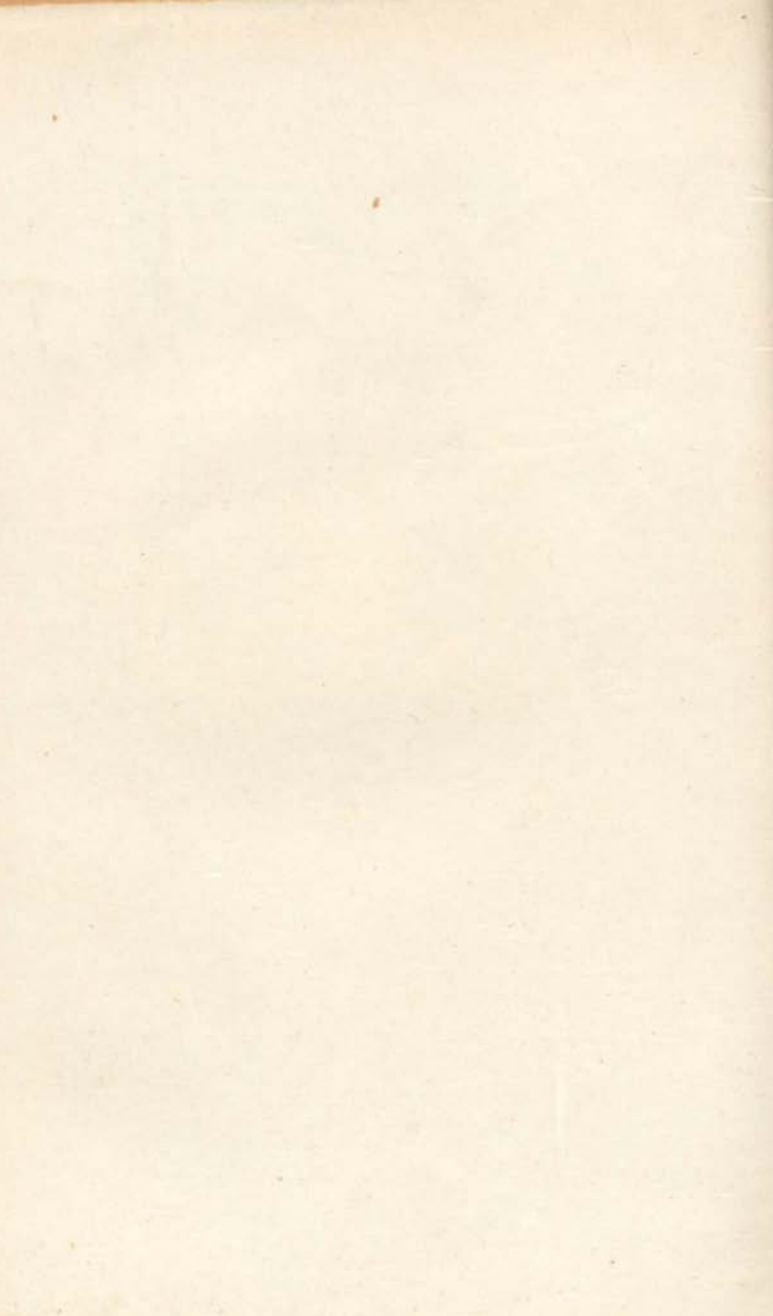
Զէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սէրն ու համա-
կրրանքն այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց դալէն
առաջ Պոլսէն Բարիզ ղրկուած էր արդէն հանգուցեալ
Գրիգոր վարդապետ Աբարդեան, կայսեր բողոքելու հա-
մար տեղի ունեցած այս ամեն անհանդուրժելի բռնու-
թեանց ու հարստահարութեանց դէմ :

Գրիգոր վարդապետը՝ միանալով հոգելոյր կարապետ
վարդապետ Շահնազեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Բարիզ
կը գտնուէր՝ բողոքը ներկայացուց կայսեր, երբ կառ-
քով կ'անցնէր նա, և ասպանութիւնն ստացաւ՝ պէտք
եղած ուշադրութիւնն ընծայելու իրենց խնդրոյն, և ի-
րօք քիչ ատենէն Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին հրա-
հանգ եկաւ, որ Բ. Դռան քով միջնորդէ ի նպաստ Զէյ-
թունի՝ դադրեցնելու, համար թշնամութիւնները այդ
սակաւաթիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ ժողովրդեան
դէմ :

Մէկ կողմէն Նաբօլէոնի այս միջամտութիւնը, միւս
կողմէն մեր բարձրաստիճան ամիրայից միջնորդութիւնը
թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը
կերպարանափոխեցին, և ոչ միայն Զէյթունի վրայ քաղե-
լու համար նոր ճամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձու-
ցին, այլ և Ազիզ բաշան պաշտօնաւոր անելով Սիւլիյ-
մանիա ղրկեցին և անոր տեղ Աշիր բաշան նշանակե-
ցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր,

Տեսարան Զեյթունից

դէյթուենցւոց երթեւեկութեան դէմ հանուած ամէն արգելքներ ալ վերցուեցան :

Բացի ատիէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամէն չաբեաց Նեղինակը և պատասխանատուն, վասն զի Բ. Դուռը կ'ուրանար Ազիզ քաշային յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը : Հայոց կողմանէ այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Եօզղատի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետ, որ դեռ ճամբայ չելած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Խասգիւղի քարաղիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը (*) : Այս ալ Ատանա հասնելով իրեւ ճանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոյ կաթողիկոս կիրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար և յաջողեցաւ ատանացի նշանաւոր հայազգի Սամուրչաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ :

Եպիսկոպոսանալէ յետոյ երբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Զէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր աղա Ենի-տիւնեան և Հաղօր աղա Շօվրօեանը ու Տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պոլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար : Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալով ասոնց հետ Պոլիս վերադարձաւ՝ համոզելով զանոնք, որ Պոլսոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց և յիշաւի շատ օգտակար եղաւ :

Պատրիարքարանը և ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքին համար՝ սակայն զէյթունցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը գործադրելէն :

(*) Ետքէն Պատրիարք :

Այնուհետեւ իշխանք Վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի բաշայի ներկայանալով ամէն բան մանրամասնաբար հասկուցուցին անոր և իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ :

Նախկին պատգամաւորք(*) վերջնոց գալէն 15 օր յետոյ Պոլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Գաղղիոյ դեսպանատան Բ. Թարգման Պ. Ժիւլ-Բօպէրթի հետ, որ 21 օրի չափ մնալով Զէյթուն՝ շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցնելէ վերջ վերադարձաւ Պոլիս : Իսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պոլիս :

19.

ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻՐԸ. ՊՅԱՄԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Մեծ եպարքոս Ալի բաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ.

1. Շահին պէյ՝ իրրեւ ներկայացուցիչ Բ. Դրան.

2. Սարգիս էֆ. Աղաբեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց Պատրիարքարանի.

3. Տալուտ էֆ. ներկայացուցիչ կաթոլիկ հայոց :

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկնեցան առանց որ և է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այնքան մեծամեծ վնասներուն. ո՛չ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար : Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ և մեր ու չրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը. — անոնք մեզի դա-

(*) Տ. Յակոբ Տէլի-քէշիշեան և Մնացական Սէմէր-ճեանց.

բանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք :

Այսպէս 1863 մայիսին Պոյամեաններու տունէն մէկը Եարփուղէն Զէյթուն վերադառնալու համար Զավտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն գնդակահար սպաննուեցաւ չէրքէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր : Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, թայց գերեզմանէն տուն չդարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու դիմեցին նոյն չէրքէզի գիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ սմբողջ գիւղն ալ աւարի տալով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ :

Լէ .

ԶԷՅԹՈՒՆԻ Ա. ԳԱՅՄԱԳԱՄԸ

Զէյթունի սլատուածանաչութեան ու աղատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ դէպ ի վրէժինդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, և — ինչպէս կ'ըսէին և դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակռայի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանգիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն : Ուստի 1863 թուականին կեդրոնական կառավարութեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Քէլ Հասան բաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած թուրք դայմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն

զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային ըս-
պառնալով զինու. զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան
հրամանը :

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին
վրայ և հանգամանքները նկատողութեան առնելով՝
լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելու-
թեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, և մէկ ամիս վերջ
Տ. Մսիսէս քահանայն Մարաշ ղրեցին իրրեւ հրաւիրակ
նորընտիր գայմագամին, որ Սալէ՝ էֆէնտի կը կոչուէր :
Անոր հետ եկան նաեւ դատաւոր մը և հազարապետ մը՝
որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէյին պէյ անուամբ
հայատեաց երիտասարդ մը :

Սոքա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողու-
թենէն չատ վեր ծանր տուրքեր բեռնաւորելով անոր
վրայ հակառակ Սուլթան Մուրատի և յաջորդ երկու սուլ-
թաններու խաթիթը շէրիֆներով հաստատուած առանձ-
նաշնորհումներու՝ որոնք այսպէս վերջ կը գտնէին Սուլ-
թան Ազիզի օրով :

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը դառնացան և կը
սպասէին յարմար ժամանակի մը թօթափել իրենց վրա-
յէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց
չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք
Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հալէպ, ուր մնացին երկու
ամսոյ չափ ժամանակ : Այնուհետեւ կուսակալ Ճէվտէթ
բաշան Պուլիս ղրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս
տարի թագութեան Պողոս պատրիարքի օրով, որ վո-
խանակ Զէյթունի իրաւունքները և անոր տարագրուած
իշխանները պաշտպանելու՝ յիմարաբար կը համոզէր զա-
նոնք, որ թողուն Զէյթունը ու գաղթեն Ադրիանուպո-
լիս, խոստանալով անոնց՝ թագաւորին կողմանէ թոշակ
սահմանել իրենց գերդաստանի ամէն անդամներուն,
նոյն իսկ օրօրօցի մանկանց : Իշխանք միաբերան պա-

տառխանեցին՝ «Սրբազա՛ն հայր, մենք ո՛չ թոշակ կ'ուզենք, ո՛չ ալ սւրիշ շնորհք, այլ մեր երկիրը և մեր հողն ու քուրը, անոր մեղի տուած չոր հացը օտար երկրի մը կտրկանդակլին հետ չենք փոխեր. մենք կը մեռնինք և ուրիշ տեղ չենք գաղթեր»։

Իշխանաց այս հաստատ որոշումը տեսնելով Պոլսեցի ականաւոր ազգայինք աղաչեցին սուլթանը և ուրիշ պաշտօնեաները արտօնել զանոնք իրենց տեղերը զառնալու։ Սուլթան Ազիզ զիջանելով անոնց թախանձանաց և նորընտիր Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի ասաց և Իգնատիէի դեսպանի միջամտութեամբը թոյլատրեց զանոնք վերադառնալու, էֆէն տ ի ու թ հ ա ն տխաղոս և միանգամայն անոնց ճանապարհի ծախուց համար պէտք եղած դրամն ալ շնորհելով, և այսպէս անոնք ողջ առողջ ու պատուով դարձան երկիր ի մեծ ուրախութիւն համայն զէյթունցոց։

Այս ատենները Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետը Զէյթուն գալով Շահնազարեան վարժարանը աշակերտելու համար 7 պատանիներ ընտրեց ու տարաւ Պոլիս, այս ընտրեալներէն կա՛նուոր տեղ մը կը բռնէ այժմ Փիլիպպոս էֆէնտի Սարգիսեան։ Քիչ վերջն ալ Երուսալէմի միաբաններէն զէյթունցի Ասուրեան Աթանաս վարդապետը հոգեւոյս Եսայի պատրիարքի կողմանէ գալով Ս. Յակոբայ վանքին մէջ բացուած Ժառանգաւորաց վարժարանին համար 9 աշակերտներ առաւ Զէյթունէն. ասոնց մէջ ալ արժանաւոր տեղ բռնած են Մանուկ էֆէնտի Զգօնեան, Սմբատ էֆէնտի Տէր-Ղազարեան, Տ. Կարապետ քահանայ Տ. Կարապետեան ի Յրնուզ և Տ. Սահակ քահանայ Եղուպեան ի Զէյթուն։

ԼԸ .

ՏԱՎՈՒՏ ՆԻԱԶԻ ԷՖԷՆՏԻ

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խաղաղութիւն ունեցաւ Զէյթուն, բայց 1875ին Տավուս տու Նիազ Էֆէնտի անուն միականի գայմազամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խաղաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ։ Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կասկածի և կը սկսի դանի նեղել, տանջել, անօթողուլ, և երբ ո՛ր և է յայտնութիւն մը չի լսեր ան բերնէն՝ իւր բնակած տան յարդանոցին մէջ կախել, խեղդամահ կ'անէ գայն։

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դմեց կառավարական պալատը ու խկոյն կտոր-կտոր պատի անէր ոճրագործ գայմազամը, եթէ Աղճապեկեա Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասցընէր դանոնք, հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մալաշէն հաղաւապետ մը և Տէվլէթ Էֆէնտի հալազին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, ի գայմազամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ու տի հարկ չկայ յուղուելու, նորանոր խռովութիւնն յարուցանելու։

Յուզեալ ամբոխը թէեւ առժամապէս հանդարտցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործն ազատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ դայուցաւ և գայմազամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին և մզկիթի վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, գոր հիմնայատակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսն քանդելով։ Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է։

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմագամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ :

ԼԹ .

ՀԱՃԻ ՄԱՄՐԻԷ ԵՒ ԵԱՅՃՕՂԼԻ

Հին վիճակին դառնալով՝ զէյթունցիք սկսան ազատ շունչ քաշել մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, շրոնք արձակ-համարձակ լեռները չըջելու վարձուած ըլլալով՝ թուրք կառավարութեան մօտ գտնելէն վեր կաշկանդուած էին : Այսպիսի մէկն էր Վէլիր-օղլու Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած է գրեթէ և որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած ըլլալով՝ միշտ կը հառաչէր եւ այն երջանիկ օրերուն վերագարծին կըսպասէր ակնդէտ : Ամէն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօգնայրելով գլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հօտը ծծել անյադարար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոտւրտար :

Երջանկութեան գաղաթնակէտը հասաւ հոճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պունտուխ գեղի լեռը և սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ : Անտըռընի բռնակալ Եայճօղլին, որ այն կողմը ամարանոց ելած էր Ղ ա ո ղ ա - չ ա յ իր կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով որ Վեղիբեանի ընկերներ սակաւաթիւ են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ դրնթէ 500ի չափ՝

ու յանկարծ անոնց վրա յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին, երկու կողմէն սկսան գնդակներ տեղալ իրարու վրայ և հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու։ Այս լուրը հասնելով Պրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսին՝ փութաց երթալ կուոյն վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ Բարթողիմէոս վարդապետ) 200ի չափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները, զէնք, զնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը գնաց միացաւ եպիսկոպոսին՝ Նայճօղլիի յանդգնութիւնը չափելու և պատժելու համար։ Միեւնոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ կապանու քնհաւ վարդիվար աղա Գրըճըլեանը պատգամաւոր զրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն խնդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցի ու հաշտութեան վրայ՝ որպէս զի պարաս պիտի արին չիթափուի։

Գնաց եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես՝ որոց զարհուրելով Նայճօղլին՝ սկսաւ դողալ ու եպիսկոպոսին ոտքն իյնալ, որ զթաց ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշտնջենական բարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հաւտատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով։ Ասկէ զատ իբրեւ նուէր ձի մը և հարիւր ռսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարցուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ գըտնուին իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ։

Խ .

ՊԱՊԻԿ ՓԱՇԱ(*). ՓՕՅՐԱԶ ԱԼԻ

1875—1878 թ., երեք տարուոյ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ենի-տիւնեա Մարկոս աղայի որդին Պապիկ բաշան, որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Պօղոսիան աշիրէթին հետ ունեցած կռիւը, ուր սպաննուեցաւ աղ աշիրէթին պետը — Փօյրազ Ալի :

Սա՝ իբրեւ թուրք տէրէպէյի՝ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց, իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով, որոնք 500 տունէ կը բաղկանային :

Կապանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողոքեց այս բռնաւորին դէմ, բայց նա՝ «Պօղոսիանցիները չեմ կրնար զսպել ես, դուք ալ այս

(*) Պապիկ բաշա Ենի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր աղայի հօրեղբորորդու՝ Մարկոս աղայի տղան էր : Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազգօգուտ հերոսութեան գործերով զբաղեցաւ : Սալիտ բաշայի, ապա Քեամիլ բաշայի ջանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի դուր անցան : Իր բաշայութեան տիտղոսը թագաւորաց կողմէն չէր տրուած, այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հասարակութիւնը զինքը այս անունով պատուեց : Չէ թէ միայն ազգայնոց կողմանէ բաշա կը կոչուէր, այլ և տաճկաց կողմէն : Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կնքեց 1886 օգոստոս 24ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծապէս հանդիսիւ Ս. Աստուածածնայ վանքի բակը գտնուող գերեզմանոցը, և զէյթունցիք բազում արտասուօք կոծ մեծ արին ի վերայ նորա :

տարի կորեկ հաց մի՛ ուտէք» ըսելով քովէն դուրս վա-
նեց: Քեհեան գալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ բա-
շային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, ո-
րանք յուսահատ՝ դիմեցին զէյթունցւոց պաշտպանու-
թեանը:

Պապիկ բաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջար-
կը՝ նուիրական թմբուկը(*) զարնել տուաւ: Բոլոր լսող-
ները — թուով 300 — եկան հաւաքուեցան անոր մօտ,
և Պապիկ փաշա անոնց գլուխն անցած դնաց Կապան՝
որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, զարկաւ
Ալի պէյը, որ իւր նախամարտիկ արշաւեց անոր դէմ, և
ապա պօզտօղանցւց վրանները, անասունները, — ուղտ,
եզ, կով, ձի, էջ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով՝ կիկներ,
աղջիկներ, պզտիկ լամուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն,
սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան կանանց և աղջկանց
պատուոյն բնաւ չդիպան զէյթունցիք, այլ մարդկու-
թեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պա-
հելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանի-
ները բոլոր զէյթունցւոց մէջ բաժնելով՝ առատ-առատ
վայելեցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին լ օ գ մ ա
ս է ն է ս ի (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամէն
տուն մէյմէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկա-
նալի դարձնելու համար յիշենք և այն, որ զէյթունցիք
ամէնքը, բացի Պապիկ բաշայէն և անոր գրագիր Մեր-
կերիոս էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին
ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, և կռիւը տեղի
ունէր բաց դաշտի մէջ:

(*) Այս թմբուկը օծած էր Սարգիս եպիս. Կիլիկ-
եան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար
հետեւի անոր՝ սրբազան կոչ մը համարելով զայն:

ԽԱ .

ԶԱՏԸՐՃԻՕՂԼԻ - ԵՕԹԸ ՓԵՇԻՆ ՏԱՐԸՆ

(ԵՕԹԸ ԲԱՇԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆ)

Մինչեւ 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթունի այս ինքնագլուխ վիճակը, որ ատենու-թրքական պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարութիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունցւոց վրայ:

Այն ատեններն էր, որ Սսոյ տէրէպէյի Զատըրճօղլի Ա՛մէտ պէյը՝ որ սուլթանէն բաշա տիտղոսը ստացած էր, Պոլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր և կ'աշխատէր համազելու ժողովուրդը, որ միաբանելով իւր հետ՝ աղքատամբի թուրք կառավարութեան դէմ. «Վասն զի, կ'ըսէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի վեհաժողովին մէջ և փոխանակ ուրիշները տիրանալու այս երկրին՝ մենք ընկնենք տիրենք. Գօզանի լեռներն ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին»: Այս իմաստով Զէյթուն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաստատու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած անոր՝ հաճընցի Հայոց մատնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ Սսոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական բաշաներուն հետ բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Ա՛մէտ պէյը և ձերբակալելով աքսորեցին զայն:

Կարգը եկած էր Զէյթունի, բայց գիտնալով որ զիւրամարս պատառ մը չէր այն՝ աւելի զգուշութիւններ ձեռք առին: Արդէն եղած զօրութեան վրայ Հալէպի կուսակալը և Մարաշի կառավարիչը Վէյսի բաշան ալ զինուորական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝ չհամարձակեցան ուղղակի Զէյթունի վրայ քալելու, այլ իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն դիմե-

ցին : — Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Զէյթուն երթալ ու այնտեղի իշխանները և ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ և հնազանդիլ թուրք կառավարութեան : Իրենց հնազանդութեան գործնական ապացոյց մ'ըլլալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ դան ներկայանան բանակին հրամանատարներուն և իրենց համար ընտրուած գայմազամն ալ հետեւին առնելով վերադառնան :

Եպիսկոպոսը հկաւ և այս մտօք սկսաւ յորդորել^(*) մեծաւորները, որոնք միամտաբար խարուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Ջահանգիւտին եզերքը : Երբ սոքա — թուով 42 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողեր, հնչեցընելով իսկոյն չըջապատեցին դանոնք և իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ : Միեւնոյն ժամանակ իրենք ալ Զէյթունի մօտ գալով բանակեցան և սկսան հանգիստանալ իսկոյն բռնելով գերի տանիլ Մարաշ՝ այր թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ բաշայի մայրըն ու կինը, սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հալէպ գնացին միասին Պապիկ բաշայի եղբայրը (նազարէթ ազան) և աներորդին :

Զէյթունցիք չուղեցին այս անգամ զիմադրել թուրք բաշաներուն, վախնալով որ թշնամոյն ձեռքը գրա-

(*) 1864ին ճիշդ այսպէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Աջապահեան Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Զէյթունի զինուորներէն Ենի-տիւնեա Փանոս բաշան, Արեգինի Կարապետ քահան և Վարդանեան Չափառը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան : Փանոս բաշան թունաւորուելով բանտին մէջ մեռաւ, միւսներն ալ 3—4 տարի բանտը մնալէ յետոյ հազիւ ազատեցան :

ևող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի։ Սակայն Պապիկ բաշան՝ որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր, իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հըրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թրքաց դէմ աջակցութեամբ Թրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի և Յարութիւն պատուելի Չաքրեանի, որոնք գերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Նօխուտեան Փանսսի հետ, բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան և Խաչեր Գէորգեան անուամբ, իսկ թուրքաց կողմէն ընկան 60 հոգի և չատեր ալ վիրաւորուեցան։

Պապիկ բաշա սաստիկ բարկացած և զայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ որ անգիտաբար մատնիչ մ'եղած էր, յարձակեցաւ Ս. Աստուածածնի վանքին վրայ, ուր կը գտնուէր նա, որպէս զի սպաննէ զայն, սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (վախճ. Կարապետ եպիսկոպոս) գաղտուկ տեղ մը պահելով զայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այստեղէն փախաւ» ըսելով։ Եւ իրօք ալ վրէժխնդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ, հազիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչատպառ։

Իսկ գերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներովը թուքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ, ուր մըսթըր Մօնթքօմբի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ դիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար երաշխաւոր ըլլալով պահանջեց որ արձակուին, բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու, մինչդեռ անգլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր, և այս պաշտօնին իրեն տուած ռեժիմ կռթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ սակայն կառավարութիւնն

անդրդուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաև անոր դէմ :

Մըսթըր Մօնթքօմբին հեռագրել ուղեց ի Պոլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին « արգիլուած է » ըսելով . նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ գնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէս զի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ : Ազնուասիրտ ամերիկացին չյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպի Հալէպ և այնպիսի խուճապով կը վարէր իր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արցէր — սատկեցաւ կէս ճամբան : Ուր ուրեմն հասնելով Հալէպ՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ և անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգղիոյ դեսպանին, Բ. Դրան և հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի և բանտարկելոց անտանելի վիճակը նկարագրելով :

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան և պահանջեցին, որ բաշաները ետ քաշուին Զէյթունի առջեւէն, և Նիկողոս եպիսկոպոսն ալ Պոլիս բերուին եր'ու ընկերներովը մէկտեղ : Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս :

Քոլոր զէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրտազին շնորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ :

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փէշին տարըն-եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը դառնուէր երեք զինուորական բաշաներու հրամանատարութեան տակ և բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սսոյ և Մարաշու բաշաները :

Ի Բ.

ՊԱՊԻԻ ԲԱՇԱ ԵՒ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԻՔ

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանդարտութիւն մը ստացան թէեւ՝ բայց սրտերը նոյն էին, լի ատելութեամբ միմեանց դէմ, և այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցւոց մէջ Պապիկ բաշա, որ իւր հերոսներով կը չրջէր տակաւին լեռները, գլխաւորապէս Փիսիր(*) կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով։ Իւր մօր և տիկնոջ հետ խարդախութեամբ բոլոր զէյթունցիք Մարաշի և Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին գեռեւ, և միջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ և անմիաձ իրենց տեղերը վերադարձնելու։ Այս նպատակաւ բաշաներուն մեկնելէն 3 ամիս վերջ՝ որ մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով և կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ գայմազամին և այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու։ Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար գայմազամը հրամայեց, որ տեղէն չը չարժի. «վասն դի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի առաջնորդեն քու արժանաւոր բնակարանդ (բանտը). դու այնչափ ատեն տէրութեան երկիրը և զօրքերը անհան-

(*) Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը գալով՝ վերան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չսիրած անմաքուր բանները որովհետեւ փիս կը կոչէին, ամէն անգամ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ փիսերը եկան կ'ըսեն եղեր. այսպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փիսիր, որ այժմ Պապիկ բաշայի տան կալուածն է։

գիտտ արիր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ չըլեցար առանց ձեռք անցնելու, այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թուշուհի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար. «ն ուրեմն բանտ...»:

Ծիծաղեցաւ քաջ գէյթուհիին ու ըսաց՝ «դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը գտնուիս այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ. «ն ուրեմն երթանք. ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ...»:

Ապշեցաւ գայմազամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով և պատահաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարելապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց: Դերերը շուտ փոխուեցան: — Հիմա կարգը եկած էր, որ թշնամին խոնարհի ու հայը հրամայէ: Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած գծծութեամբ մը, որ ակարին տալիս էր գտնուած ասին ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջև՝ անոր օտքին տակ կը սողայ, գայմազամն ալ իսկոյն կերպը փոխելով՝ «Տէ՛ր իմ, կակաղեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ գէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու»: — «Վանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հոն փոխադրուած է արդէն»:

Խեղճ գայմազամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի հրամանին և դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրօսախումբէն չըջապատուած ելան վանք, ու չղթայուելով դրուեցան ախորներու մէջ:

Հերսասպետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան աւելցեալ նստակ մը գրեց գայմազամը, ուր իրենց այս ծանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ ար-

Բարբոդ իմեռս Վրդ. Թափանեան
(Նախկին վանահայր Ֆրնուզի)

ձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին: Ամբարտաւան կառավարութեան համար ո՛րչափ ծանր պայման. բայց ի՞նչ կարող էր անել: Զէյթունցիին լաւ տերտած էր մովսիսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ակռայի տեղ՝ ակռայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ակռայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը ջարդէր շատ անգամ:

Կամայ ակամայ ստիպուեցան կատարել դայմագածին խնդիրքը և անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ Հալէպի և թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած բոլոր զէյթունցիները. այն ատեն Պապիկ բաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լռիկ մնջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը:

ԽԳ -

250 ՁԻՐԻԷՋՆԵՐՈՒ ՋԱՐԴԵ

(1879) Մարաշի կառավարիչը կատկածելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 դաշթական չէրքէզներ վրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից և իրենց ընտանեաց:

Սախայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ գերեզմանոցին քով Պապիկ բաշա դէմերինն ելաւ իրենց գալստեան պատճառն իմանալու համար, և երբ անոնք յայտնեցին իրենց ի՞նչ պաշտօնով գալը, հերոսապետը ապահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան և կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ պէտք է երթաք»:

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ «Մենք բաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք և ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք»։ — «Լա՛ւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, չպէտք է զէնքերնիդ ինծի յանձնէք ու առանց զէնքի մտնէք Զէյթուն»։ Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին։ — «Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք», ըսելով քաշուեցաւ գնաց Պապիկ բաշա. անոնք ալ գընացին կառավարութեան ապարանքը, ու հազիւ մէկ շաբաթ տեւեց, իրենց ի՛նչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ։ Գրեթէ ամեն օր գինովնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց և աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զրուցէին լկտի ու շուայտ շարժումներով։

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղապէս նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորապէս յուզուած այս անառակ իսլամներու լիրք վարմունքէն, դիմեցին Պապիկ բաշային և խստիւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատազգի «նուզաները», «ապա թէ ո՛չ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր «չեաշն» ալ (շղարշը) ձեր գլուխը»։

Այս զանգատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը՝ իսկոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին գլխաւորները և խնդիրը անոնց ներկացնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան։ Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ։

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբէք զէթունցիին, և խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարճատեւ զինադադարներ էին իրեն համար։ Արի՛ւն ու սո՛ւր — այս էր իւր բաժին. ազատութի՛ւն կամ մա՛հ — այս էր իւր սկզբունք։ Ուստի վճռեց նորէն

դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն՝ ուր կատարելապէս մխուած չէր արդէն և որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամւոյն արեան վերջին կաթիլները :

Պապիկ բաշա օծեալ թմբուկը զարնել տալով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ զնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւէր կարդաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արդեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանաւ գիր ունէին այստեղ գալու և այսչափ սանձարձակ վարուելու :

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ «մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է» ըսելով : Հերոսապետը շարունակեց, «կը գլխամ ձեր վրայ : Լաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելլէք հեռանաք այստեղէն : պատուոյս վրայ կ'երդնում որ ձեզի վնաս պիտի չհասցնեմ ամենեւին, և մեր երդումը, նոյն իսկ պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երդումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի : վստահ եղիք ու գնացէ՛ք» : Ներսէն ձայն մը պատասխանեց — «Մեր օրէնքը թոյլ չի տաք մեզ կեալուրի մը հնազանդիլ : Եթէ կեալուրին հնազանդիլ ուղէինք՝ Մոսկոֆին մէջ կը մընայինք» : — Սբիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք» : Իսլամի այս նորընծայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ «կեալուրի գնդակը մեզի չի ներգործեր» : — «Կրա՛կ» որոտաց Պապիկ բաշա : Եւ ահա շէնքին ամեն կողմերէն գնդակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ : 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մընաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ երկնային փառաց պսակը վայելելու համար անդիի աշխարհին մէջ : Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն զարնուեցաւ, եւր խոյս

կուտար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի Կարապետ աղայի
տունը տարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ : Կենդանի
մնացած Յ հոգին Մարաշ Վէյսի բաշային ղրկեցին , որ
երթան իրենց տեսածին պէս պատմեն : Այս կուոյն մէջ
հայոցմէ երկու հոգի միայն նահատակուեցան :

Է Վ Է Ա Չ Ք (Ա Ի Ա Չ Ք)

Վէյսի բաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ ,
Երին վիրան իտիւպ , մալլէրին ալամ ,
Զէյթուն թէ քքէսինտէ պէր զէման դալամ ,
Եադարըմ Զէյթունու նառ իլէ , պէյլէր :

Պապիկ բաշա տէտի , քիմսէյի թազմամ ,
Հալէպ վալիսինին աղզընա պազմամ ,
Եիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմտէն գալգմամ ,
Ալամանկ շու պիզի լաֆ իլէ , պէյլէր :

Վէյսի բաշա տէտի՝ ասկէրիմ չաղար ,
Աթարըմ կիւլլէլէր , տեվիրիթ տաղար ,
Զարպըմտէն թիթիւրէր , Զէյթուն զան աղար ,
Եադարըմ Զէյթունը նառ իլէ , պէյլէր :

Պապիկ բաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը ,
Զիպիլ խարարընա գոյտում գաւտընը ,
Պրազմամ Մարաշտա կ ե ա վ ու բ ա տաւմընը ,
Եադարըմ Հալէպի նառ իլէ , պէյլէր :

Վէյսի բաշա տէտի՝ աղզընա պազմաղ ,
Կեաւիւր հալի յէ իսլամ պըրազմաղ ,
Ճանի ա՛վալլէրին տէ պըրազմաղ ,
Օնօռում երգարըմ գօռ իլէ , պէյլէր :

Պապի՛ր բաշա տէա՛ր՝ գըլըճը չէքա՛ւմ ,
Բերթիզ , Բիւրթիւլ , Նետիրլիս պրագըտամ ,
Պօղտօղան աշիրէթին աթէչէ հագըտամ ,
Պիլլահի սուսաաթըմ զանիլէ , պէյլէր :

Թարգմ . Վէյսի բաշան ըսաւ . «Ուլնիա երթամ ,
Տեզն աւերեմ , ինչքերն ալ աւարի տամ ,
Զէյթունի վանքն ալ ատեն մը մնամ .
Հրով կը վառեմ Զէյթունը , իշխաններ» :

Պապի՛ր բաշան ըսաւ . «Մէկն ալ չեմ ձանչնար ,
Հալէպի վալիին ականջ չեմ ի տար ,
Հարիւր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար ,
Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել , իշխաններ» :

Վէյսի բաշան ըսաւ . «Կ'որոտան իմ զինւորները ,
Ռումբերը կ'արծակեմ , կը տապալեն լիւսները ,
Երկիւղէս կը դողան , արիւն կուլան Զէյթունցիները
Հրով կը վառեմ Զէյթունը , իշխաններ» .

Պապիկ բաշան ըսաւ . «Միտքդ պահէ քու երդումը
Աղբի պարկին մէջ դրի ձեր մարդը ,
Մարաշի մէջ չեմ թողուր կեալութեանունը ,
Հրով կը վառեմ Հալէպը , իշխաններ» :

Վէյսի բաշան ըսաւ . «Բերնին չի նայիր ,
Կեալութ հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր ,
Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր .
Պատիւդ կը քանդեմ բռնի , իշխաններ» :

Պապիկ բաշան ըսաւ . «Սուրը քաշեցի ,
Բերթիզ , Բիւրթիւլ , Նետիրլին ալ ձգեցի ,
Պօղտօղան աշիրէթը ի հուր վառեցի ,
Աստուած վկայ , արեան ծարաւ եմ , իշխաններ» :

ԽԳ-

ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԸ

(1879) Զէրքէզները կոտորելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բաշկացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսաւորչական հայ, մէկ կաթոլիկ եւ մէկ բողոքական հայ էր։ Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնալ գլխաւորաբար վիրաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արդարեւ ճշմարտութիւններ էին։ Սակայն Մարաշ զրկուելէ վերջը այնտեղի թուրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը եւ իրենց ուղածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձաւ յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին, միայն բողոքականաց ազգապետ Ռուսուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարելով՝ քաջութիւն եւ ազնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու եւ չքատորագրեց ալ։ Դրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պոլիս եւ Հալէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ռուսուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը զրկել, որով արդարացան զէյթունցիք եւ Վէյսի բաշան ալ Մարաշի կառավարչութիւնէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Կեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլչելով, չարաչար սատկեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներուն քաղցր յիշատակը եւ իւր պատճառաւ կեանքներնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտաբուխ օրհնութիւնները։

ԽԵ .

ՆՈՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՔ

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ և արեւելեան պատերազմին յառաջ բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վըտանդարեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի աղատութիւն ձգտող ժողովրդոց։ Զէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար թրքական կամ — աւելի ճիշդը — համար տակաւն այս նոր քաղաքականութեան մէջ։ Բայց կանուխ էր դեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատենութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ՝ խաղաղական միջոցներով Զէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով։

Այս ուղղութեամբ 1879ին սուլթանը առանձին իրատէով Զէյթուն զրկեց Մազհար բաշան և Նուրեան էֆէնտին, որոց ապա ընկերակցեցան Հալէպի անգլիական հիւպատոս Ժեներալ Շերմայտ և Կիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին թէ՛ Պապիկ բաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, և թէ՛ իւր հերոսական ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակակառավարական արարքները չնդեալ համարուեցան։ Բաց յայսցանէ որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը դանդաւտէին հետզհետէ իրենց վրայ ծանրացող տուրքերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ տուրքերը շատ նուազեցուցին։ Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից տուրք առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 դահկանի որոշ տուրք մը սահմանեցին։

Այնուհետեւ բաշան ընդհանուր ժողով գումարելով՝ բանախօսութիւն մ'ըրաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատաւարանց իրենց անխոհմտութեան և անհեռատեսութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերադրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցւոց դառնալով ըսաւ՝ «դուք ալ քիչ աղու (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատասարտութեամբ ներեց ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ»:

Այս բանախօսութենէն վերջը զօրաց համար ձմեռանոց մը շինելու խնդիրը մէջ դրուելով՝ թեր ու գէմ չառ մը վիճաբանութիւնք եղան և վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր գէմ արդելք մը չհանեն, և իրենք անձամբ չէքնին հիմնարկութիւնն ընելով(*) մեկնեցան, նորընտիր դայմագամին խոհմտութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր հոգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ դայմագամի հսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց և այսպէս անցաւ Յտարի առանց միջադէպի:

ԽԶ.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀՐԴԵՀԸ

1884 թուականը չառ աղէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահաւ մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Կրակը Սուրէնեան թաղի Եղեկիէլեանց տան յարդանոցի մէջէն ելաւ պա-

(*) Ստոյ կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, ըսելով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտցէք»:

տանձամբ, կէս գիշերին ատենները, և հրէջ գործիքներու չգոյութեան պատճառաւ ծաւալեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չորս թաղերէն միայն Շօվքօեան թաղի կէսը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց տան հետ բոլոր գոյքերնին և ուտեստնին ալ կորսնցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր և վտանգն անխուսափելի՝ եթէ օգնութեան չհասնէին ազգը և կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն կենդանութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաեւ չորս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու դարդերով, մանաւանդ ինն ձեռագիր մատեաններով և այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու՝ շնորհիւ ինչպէս մասնաւորաց տուները՝ նոյնպէս Ս. Աստուծածին ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յատկութիւնը միայն տուած է և ոչ երբէք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն Համիտի պաշտօնեան բարերարել՝ առանց ցոյց տալու իւր խկախան բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն ստանձնուած է նա էապէս իւր գոյութիւն ունեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ բաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպաստը բաժնելու արկածաւար ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առաջկելով թէ իրենք վընասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց ազքատութիւնը մէջ բերելով կը մերժէին համակերպիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս դորձը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապրտամբելով՝ հրոսախումբեր կազմեցին ու կարեւոր դիր-

քեր բռնելով՝ ասպարէզ կարգացին բաշային։ Այդ ապրտամբութեան պարագլուխ հանդիսացաւ Շամբ-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իբրեւ յաջորդ Պապիկ բաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շրջէր լեռները։ Բաշան զօրք ղրկեց ասոնց վրայ նոյն տարւոյ Յունիս 24ին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յալթաւեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել։

*
* *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունցւոց ազատ կամքի և անկախ բնաւորութեան տէր լինելը։

1886ին Քաջախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինւորները՝ Ալպուսթան ռազմամթերք փոխադրելու համար. Քաջախ չ'ուզեր տալ, զինւորները — թուով 30 — բռնի կ'առնեն ջորիները և կը հեռանան. Քաջախ զայրացած թշնամիներու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր առնելով 12 անձինք կ'երթայ զինւորներու ետեւէն մինչեւ 2 ժամ հեռու և ասոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաշար. թշնամին երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Քաջախ իւր ջորիներն առած կուգայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն։ Կռիւը մղած էին 0 դ-դ ա-յասը կոչուած տեղը։

ԽԻ.

ՍԱԼԷՇ ԲԱՇԱ. ԼՐՏԵՍԻ ՄԸ ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ

Զէյթունի նախկին դայմադամ Սալէ՝ էֆէնտի բաշայութեան տիտղոսով 1890ին Մարաշ եկաւ իբրեւ կա-

քաղաքիչ և բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ
բերել տալով եկաւ Զէյթուն և իրեն կանչեց զանոնք՝
իրենց պարագլուխ Շամբ-քէշիշեանի հետ, որ իւրա-
քանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչև 10 մէճիտ.
Թանըր կոչուած տաճկաբնակ գիւղն ալ անոնց տրա-
մաղբութեան տակ դրաւ, որ անոր տասանորդն իրենք
ստանան. պատուիրեց միանգամայն Գայմազամ Գատըր
պէշին, որ տուրքի համար չնեղէ զանոնք և բոլոր զէյ-
թուցիները, այլ կարելի ելածին չափ ազատ թողու:
Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մարաշ:

Հազիւ չորս ամիս անցաւ ասկէ ու Զէյթուն ալե-
կոծուեցաւ Օսման-չափուչ անուն տեղացի թուրքի մը
պատճառաւ, որ Հաճըն գացած էր լրտեսութիւն ընելու
համար և վերադարձին Շամբ-քէշիշեանի խմբակին ձե-
ռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պալ-աղբիւրին դէ-
մը, խաչվերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ 72
վէրք, որմէ բացայայտ կ'երեւէր սպաննողներուն զայ-
րոյթը իւր վարած անարգ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէ՛ բաշա այս դէպքը և սաստիկ կատղե-
ցաւ. ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ և իւր անձին
դէմ նախատինք մը համարելով Լինչի օրինաց այս առ-
տիճան խիստ գործադրութիւնը՝ եկաւ Զէյթուն և ինքն
ալ նոյն ատիճան խտրութեամբ ուղեց պատժել անոր
հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր գիրքերը քաշ-
ւած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց գլխաւորները՝ պա-
հանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսակումը, սակայն
անոնք պատասխանեցին թէ ատոր համար իրենք խըն-
դիր հանել չեն ուզեր. ինք, որ կառավարութեանն ա-
տոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատ-
ժել զանոնք: Այն ատեն Սալէ՛ բաշա զօրանոցը դտնը-
ւած զօրքերով սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յով-

հաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ազատտանած էին հերոսները, բայց ասանք այն վիսի սաստիկ կրակ մը թափեցին թշնամի դօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիգուեցան մեծ գերեզմաննոցի քովէն ետ քաշւիլ: Այնուհետեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գրաւելով՝ ազատեցին այնտեղ գտնուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց քաշային բարկութիւնը. տեսնելով թէ Ձէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Ձէյթունի ապագան ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Ինչպէս փարաւուն Իսրայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար դալանի հրահանգ տուած էր դայեակներուն, Դժոխքի այս գազանաբարոյ ձեռն ալ հրահանգ տուած էր Ձէյթուն եկող Մարաշի Ապուճուն բռնիչկին, որ սլառուաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գազանութեան զոհ գնացին 300է աւելի անմեղ մանկտիք, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդ՝ իւր առաջնորդ Կարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Դըրան և Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս և թէ՛ աւրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ասոր վրայ Սալէհ պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիգօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինք ալ հեռադիր տուաւ Բ. Դրան այլ և այլ զրկարտութիւններ կուտելով գլխաւորաբար եկեղեցականաց վրայ: Զանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իրրեւ խռովարար և բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թելադիր, և նոյն իսկ Ֆըրհուդի վանքին նոյն ատենուան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա

գատաւարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրդնէր ու վերադրելով՝ կ'ամբաստանէր զայն :

Գուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշտօնէին նկնգամիտ հեռագրին, ձերբակալման հրաման արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթոլիմէոս վարդապետէն զատ՝ որ արդէն բռնած ու բանտարկած էին, հեռգնեռէ Կարապետ եպիսկոպոսը, Նիկողոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը, Տ. Նշան և Տ. Ղեւնդ ձէնանեան քահանաները, Անդրէասեան Մարտիրոսը, Կիւլվանէսեան մահուէսի Յարութիւնը, Մերկէնեան Մ. Գէորգը, Պօղօղեան Յաշութիւնը, Մօզեան Փանոսը, Տիրացուեան Աստուածատուրը և Եղիսաբէթ անուն օրհորդ մը — ընդամենը 33 անձ — ձերբակալելով Հալէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով ոմանք 3, ոմանք 13 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թիապարտութեան, Տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատապարտեցին : Իսկ Զէյթունի աւագ քահանայ Տ. Ղազարի որդին Պ. Սմբատ-Բիւրատ, որ երեք տարի Սամսոնի մէջ իւր հիմնած դպրոցը վարելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած ատեն իւր տիկնոջ ու 4 տարեկան դուստլի մը հետ Եարփուղի մէջ ձերբակալուած ու Մարաշ զրկուած էր, (ուր մէկ ամիս ետքը բանտին մէջ ծնած էր իւր երկրորդ որդին) այն ալ Հալէպ փոխադրելով դատեցին ու թէեւ չկրցան ո' և է բան հաստատել վրան, սակայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիգ թափեց զայն ալ դատապարտել տալու համար՝ իր հայ և միանգամայն զէյթունցի, մանաւանդ դատաւար ըլլալը բաւական յանցանք համարելով իրեն, և յաջողեցաւ 3 տարուան պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը ամբողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ :

Սա բանտին մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ և անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սար-

սափա աղբից կառավարութեան, բանտի մութ անկիւններուն մէջ դործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անծանօթ մնացած ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Կլատսթօնի տականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատասխան իսկ ստացաւ: Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բանտային խտուրտեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան (օրինակ, պոլսեցի Վրթանէս վարժապետ) և միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է այս տեղ յիշել, թէ Համլետեան արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի գումարի մը շնորհիւ, զոր իւրեւ համեղ կրծոօն յաջողած էր խլել մեր Յ մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց ՊՊ անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ն

Ա.

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿԸ

ՄԵՆ ԳԻԻՂԵՐ

Աւագ-կալ . (տաճկ . Մխալ) — Արեգին (տաճ . Ալա-
պաշ) . — Ծրնուզ կամ Խժոտ . (զուտ հայաբնակ) :

ՓՈՒՐ ԳԻԻՂԵՐ (զուտ հայաբնակ)

Խէսլի , Բէլլօր , Բէլլինք կամ Ֆէնկ , Ղօղջուզազ ,
Էյլէնճէ , Աճը-թէյէկինց (ազարակ) , Խընըխէօզ (ազարակ) ,
Հաճի-տէրէ :

ՓՈՒՐ ԳԻԻՂԵՐ (տաճկաբնակ)

Պէշէն , Բէթման , Սարը-կէօզէլ կամ Բիւրէճիկ , Գա-
պագ-թէփէ , Մալաթճա , Ալիշար , Սմպարճըք , Ազըլ-օ-
պասը , Գարա-թու՛թ , Սօյսալը , Էրիճէկ կամ Էսէնտէրէ-
պօղազը , Թօմպագ , Գարամանլը , Բերդուս , Պէյ-թէ-
մուրլը , կամ Պայ-Տէմիրլի , Տէօնիւքլէր կամ Տօնիկենք ,
Չուգուր-հիսալ կամ Կանչի՛ Տէօնկէլ , Թանրը :

Բ .

ԱԻԱԳ-ԿԱԼԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ(*) (ազարակներ)

Խէրէղէճ (Խարաղաճ) , Չաթալ-աղբըր (Երկճիւղ աղ-
բիւր) , Գարու-գայա , Ղուռը , Ալապօղան կամ Անդրէա-
սինք) , Թէքիւր , Առխըղճա , Գայա-փունար , Եղիինք ,
Ազարիկոնք , Ղազըրինք , Դէգէվիւրինք , Սիսնէ , Եայ-
լաճուխ :

(*) Ասոնք զուտ հայաբնակ են , ընդամենը 150 տուն
բնակիչներով :

Գ.

ԱՐԵՎԻՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ (ազարակներ)

Զուտ հայաբնակ , (ընդամենը 300 տուն բնակիչներով)

Աւագլօր կամ Աւաղինք , Եղիտինք կամ Ղալըճինք , Եկանինք , Թօփալինք , Տանտանինք , Սիւվինք (Սեւեանք) Մրխայիլինք , Դիւզիւրինք , Ղըրմանուկինք , Մնացականինք , Քէօնսէճինք , Քէօնսէլինք , Հանէսինք , Մակարինք , Մէրկէրիոսինք , Քիղթիկինք , Աղնօղինք , Վարդանինք , Մկրտիչինք , Սարգիսինք , Թարխանինք , Չիլինք , Անանիկինք , Ղայնատինք , Զահանինք , Իսիփինք (Յովսէփեանք) , Ճուլֆինք , Սահակինք , Ելինք , Մըխսը-փէնիւսինք , Մաճառինք , Պարսամինք , Մինասինք , Ղազրինք , Ղուրտեկինք , Մըխսը-Դանիկինք , Եաղլինք , Խայեալինք , Մալխասինք , Մէնտիկինք , Բէյլիւփանինք , Թիւրիւսինք (Թորոսեանք) , Ճօթտուրինք , Ղըլլինք , Չիլի-Մարտիրոսին ազարակը :

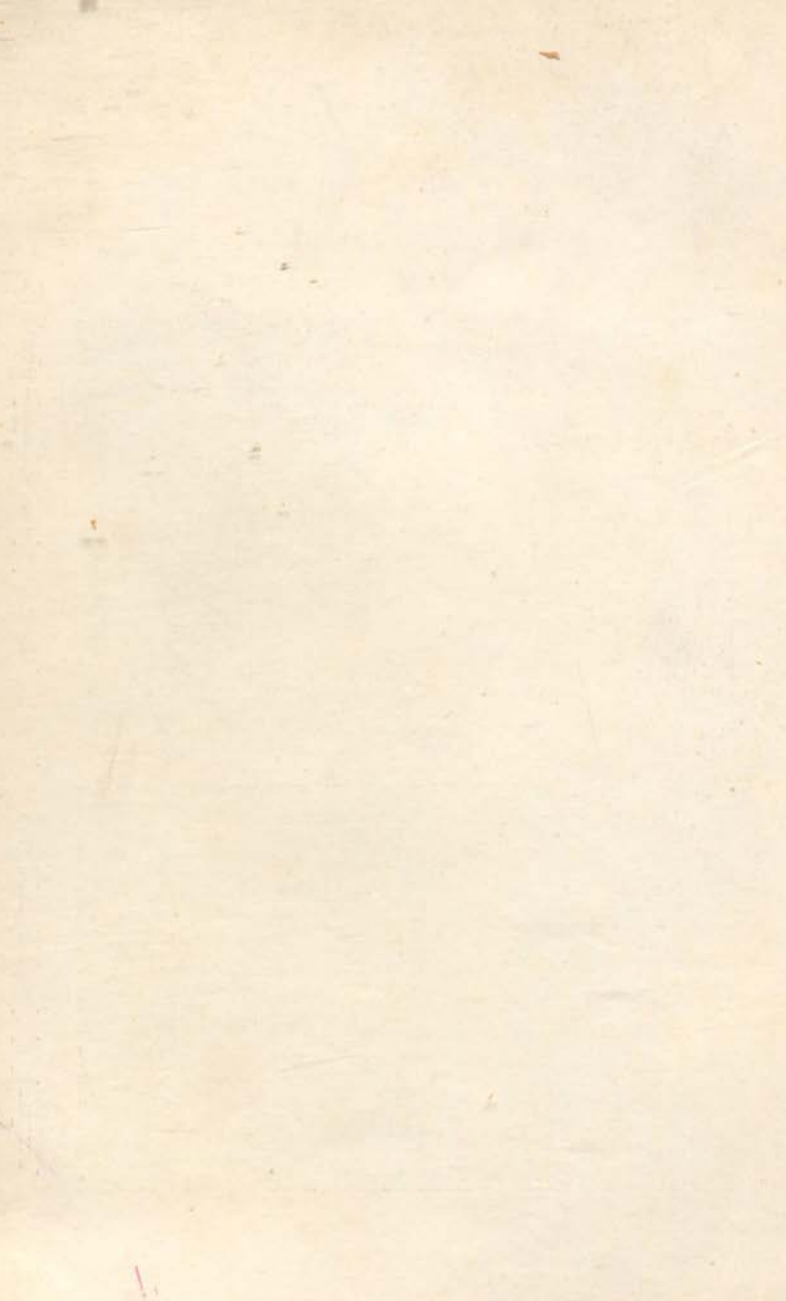
Գ .

ՅԻՆՈՒԶԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ (ազարակներ)

Զուտ հայաբնակ (ընդ ամենը 300 տուն բնակիչներով)

Կուչող , Ուլնի կամ Հին-գիւղ , Ղափու-սալըխ , Շուղուր , Կանչի կամ Զուգուր-չիսար(*), Ղըչլինդըր , Ղարա-թութ , Ծըմօկ աղըրը (Ծմակի աղըրիւր) , Պայեաղը , Պուղուրինք , Պօղօղլինք , Թէլէմէլիք , Վաստապլինք , Խուզուղինք , Մերգէրիկ :

(*) Կանչի կամ Զուգուր-չիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ . տաճկաբնակ մասը անմիջապէս Զէյթունի կը պատկանի , իսկ հայաբնակ մասը , Յինուզէն գաղթած ըլլալով , Յինուզին կը պատկանի :

Նազարէք իշխան Սուրենեան

Ասուածաւոր իշխան Եկնիսիւնեան

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1893Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Մենք այս տղերքով պիտի աշխատինք քիչ չատթուել այն գլխաւոր պատճառները, որոնք ցաւալի առիթ եղան Զէյթունը կրկին պատերազմի թատերաքիմ դարձնելու, 1893 թուին: Զէյթունի մէջ կ'իշխէին միշտ քրիստոնէականներ, որոցմէ մէկն եղաւ Բէֆիք պէյ, որուն զաւրելի բռնակալական գործոց մանրամասնութեանց մէջ չիյնալու համար, պէտք է ըսենք՝ որ սա պաշտօնանկ եղաւ Կիլիկիոյ հանգուցեալ Մկրտիչ Կաթողիկոսի ազգու բողոքներուն շնորհիւ և երկար ժամանակ անգործ թափառեց Հալէպի փողոցներուն մէջ: Այս բանը կատարուեցաւ 1893 ին: Ասոր տեղ յաջորդեց Պէյլանու Գայմազամը, որ 12 օրէն յետոյ հիւանդութեամբ մեռաւ, առանց իր իսկական գոյնը կարենալ ցոյց տալու:

Վերջինիս փոխանորդաբար յաջորդեց տեղւոյ գաւառի (թուրքաց շէրիի օրինաց հսկողը, կրօնապետ): Այս մարդ 30 տարեկան մոլեռանդ թուրք շրջանաւարտներէն էր. սա երբ կրօնապետութեան հետ մէկտեղ գայմազամութիւն ալ ձեռք բերաւ, իւր խորամանկ անգլխութիւններով՝ նախորդները գերազանցեց և նորանոր տուրքերով և այլանդակ խիստ պահանջներով սկսաւ ննդել ժողովաւրդը: Սա թէ՛ իւր լրբութեամբ և

Թէ՛ դօրքերի թոյլ տալով ջանաց փճացնել Զէյթունի մաքուր բարոյականը և բնականական պատիւը որոնք շատ բարձր տեղ կը բռնեն Զէյթունի մէջ։ Այս բաներուն իբրեւ ապացոյց բաւական է մէջ բերել մի քանի դէպքեր, որոնք կը կատարուէին կամ այդ Գատի-գայ-մադամի ձեռքով և կամ անոր անուղղակի թելադրութեամբ։ Այս դատին այնքան չարացաւ իւր հակառակաւորութեան մէջ, որ մի աղքատի երեք էջ վերցուց, որոնց սմէն մէկը կ'արժէր 200 ահան դահեկան, և ի հաշիւ տէրութեան գանձուն երեքը մէկտեղ ծախեց Մաւաշցի թուրքերուն 50 դահեկանով։ Զէյթունի Աղդ-խառն ժողովը արդար գայրոյթ զգաց այդ բանի համար և Առաջ. փոխանորդ Տ. Կարապետ քահանայի միջոցաւ բողոքեց դատիին թէ «այդ բանը շատ մեծ անգթութիւն է», և պահանջեց որ այդ էջեր տիրոջ ետ դարձուն։ Իրենք կը վճարեն աղքատի 50 դրշ. պարտքը. հակառակ պարագային սպառնացան դատիին՝ որ «եթէ իրենց այդ օրինաւոր պահանջքին չլսէ, մեծ փոշ-ձանքներ կուգայ իւր գլխուն»։

Սակայն գաղանացած դատին պատասխանեց. «ես հրահանգ ունիմ իմ սիրելի թագաւորէս՝ այդպէս վարուելու, որպէսզի դուք ալ զրգուծիք մի խլրտում հանէք, այն ատեն թագաւորը բարկանայ և զձեզ ալ Սասնոյ տառոսին (վիճակին) հասցնէ»։

Դատին յիշեցնելով Սասնոյ կոտորածին թարմ խորհրդը՝ երկու գլխաւոր հրէշաւոր միտք ունէր, նախ՝ ի սրտէ կը ցանկար խռովութեան պատճառ մը գտնել և Զէյթունցիները ջարդել տալ, երկրորդ՝ կը մտածէր այսպէս սարսափեցնել անվեհեր Զէյթունցիները, որպէս զի իւր չարագործութիւններուն աչք փակեն և լռեն։ Սակայն այս տխուր և լիրճ յայտարարութիւնը հակառակ տպաւորութիւն թողուց քաջ Զէյթունցիներու վրայ։

Անոնք զատիի ոճրագործ բերնէն կրկին լսելով Սասնոյ նահապետներուն կոտորածը՝ վրէժխնդրութեամբ բորբոքւեցան և սկսան միջոցներու վրայ մտածել : Այս դէպքը պատահեցաւ 1895 թուականի Մայիս ամսուն , թէև հայեր կը մտածէին իսկոյն լաւ պատասխան մը տալ զատիի տղ չփայած պատասխանին , սակայն ինչ ինչ պատճառներով կը սպասէին իրենց ցանկալի դեկտ. ամսուն : Մանաւանդ քաղաքական հորիզոնի վրայ կ'ընդունային լուսատու ամպեր , որոնք կը ստիպէին անհամբեր Զէյթունցիները մը քիչ ալ սպասել :

Ինչդէս ըսինք , թէ՛ տեղական այդ չարագործ զատիի , թէ՛ կառավարական այլևայլ անդամներու և թէ՛ զօրքերու ձեռքով անպակաս էին քառմեկուցիչ դէպքեր , որոնք պայթեցուցիչ ռումբերու նման խռովութեան և ապստամբութեան կրակը կը վառէին Զէյթունի խաղաղ ազգաբնակչութեան մէջ : Դատիի բռնակալական գործէն քիչ յետոյ առաջ եկաւ մի ուրիշ դէպք , որ իբր գրգռիչ պատճառ պակաս չէր առաջինէն : Տեղւոյն Մալմիւտիւրիի (Սրքունական գանձու տեսուչ) մեծ որդին մը սնագամ Սկ ըստած աղբիւրի վրայ , որ կէս ժամ հեռի է քաղաքէն , ակնարկներով և սուլոցներով կ'անարգէ Զէյթունցի մանկամարդ հարս մը , սակայն արիասիրտ հարօր պարտականքը (կռժ) վար դնելով կը սկսի հայոյել ու քարկոծել թուրքը , ըսելով . « լիբք սրիկայ , ինչ որ կը բերէք ուրիշ տեղեր մեր քոյրերու գլուխ , կ'ազէք այստե՞ղ ալ գործ դնել , չգիտէ՞ք որ այստեղ Զէյթուն է և ձեզ պէս շուներուն երես չենք տար մենք , սպասիր , մարդուս ըսեմ , տես ինչ կը խաղայ քու գլխին » : Հարսը չիտա՛յ տուն կը դառնայ և եղելութիւնը կը պատմէ իւր էրկան : Մարդը զինուելով՝ աղբիւրի գլուխը կը վազէ լիբք սրիկան պատժելու , սակայն նա շատոնց չքացեր էր այն տեղէն : Երիտա-

սարգը չի հանգստանար, գիշեր ժամանակ դադարի Մալմիւտիւրիին տունը կը մտնէ և սլառէն կախուած թուոր զէնքերը կը հաւաքէ և իր տուն կը տանի: Ասիկայ մեծ ցոյց մընէր որ ըսել կ'ուզէր, եթէ մի անգամ ալ այդպէս լրբութիւններ ընկու ըլլաք, զձեզ անով տեղով սրէ կ'անցնեմ: Ասոր համար ալ կառավարութիւնը հետեւեալ օր՝ կարգ մը անմեղ երիտասարդներ ընտարկեց: Ան ատեն հարսի էրիկը կառավարութեան ներկայացաւ և Մալմիւտիւրիի տղուն անբարոյակաւ նութիւնը մէջտեղ բերելով, ըսաւ որ զէնքերը ինք գողցած է: Ղատին բարկացաւ և զինքը ընտարկեց: Ազգայինները սլահանջեցին որ Մալմիւտիւրիի տղան ընտարկուի և կամ աքսորուի այդ տեղէն, սակայն Ղատին դարձեալ յամառեցաւ, այն ատեն հայեր ի ցոյց՝ զատիի ննջասենեակի օճախէն (թուսերիկ) հրացան սրբապետին, ձիուն սուր կտրեցին սկսան հրապարակային կերպով ծալրել և անարգել զինքը, որ վախէն մի շաբաթ հիւանդացաւ և չէր կարող դուրս գալ: Սակայն հազիւ անցաւ մի քանի շաբաթ, պատահեցաւ տեղի մեծ գէպք մը:

Զէյթունի Պօղոյայիր թաղեցի Շերամեան Պօղոսի տղան, երկրորդ անգամ ամուսնացեր էր մարաշցի մանկամարդ գեղեցիկ կնոջ մը հետ, ինչպէս էր եղեր, այս կինը իւր բաց երեսութեամբ ծանօթացեր էր տեղական քանի մը զիւորներու հետ: Տեղացի երիտասարդներ տեսնելով որ զիւորները կը յաճախեն այս կնոջ տունը, ձու առնելու պատրուակով, նախ քաղաքավարի կերպով կը բողոքեն զատիին և հազարապետին, որ զիւլորները զգուշացնեն և այդ կինն ալ աքսորեն Մարաշ: սակայն զատին իր ծանօթ վաւաչոտութեամբը կը պատասխանէ. «Ի՞նչ ընեմ, միթէ զիւլորներն ալ մարդ չեն, եթէ այս կին չի սիրեր զիւլորներ, թող չթողու որ եր-

Թան իւր տուն»։ Վերջապէս երբ հայերը չատ կը պնդեն, դատին կը պատասխանէ որ «ես ուրիշին կինը չեմ կարող աքսորել»։ հայերը այս տխուր պատասխանը առնելով դատիէն, կ'ըսեն. «լա՛ւ, սպասեցէք թէ ինչ կը ընենք»։ Զ'անցնիր մի քանի օր, հայ երիտասարդներ այդ տան մէջ կը բռնեն մի քանի գինւորներ եւ մի լաւ դաս տալով (ծեծելով) կ'ըսեն, «դէ՛, գացէք ինչ որ տեսաք պատմեցէք ձեր ազաներուն»։ Բայց գինւորները իրենց վախէն մէկու մը չեն պատմեր։

Անցնելով քիչ մը ժամանակ, դարձեալ անբարոյականութեան շարունակութիւն կը տեսնուի։ Այս անգամ գէլթունցիք կը դիմեն վերջնական նստատակին. մի քանի երիտասարդներ հաւաքուելով՝ դադանի, գիշերով կրակ կը ձգեն այդ տունը այրելու. ընտանիքը լեղապատառ դուրս կը փախչի, իսկ երեք երիտասարդները «նրդեն» է ըսելով կը սկսին տունը հիմնովներ քանդել որպէս զի կրակը չը տարածուի միւս տուններու վրայ։ Երկրորդ օրը կառավարութիւնը քննելով խնդիրը՝ իւր սուր հոտառութեամբ այն եղականացութեան կազմայ որ տեղացիներ դիտմամբ այրած են այդ տունը՝ որ ազատին այդ կնոջ դարչկի ներկայութենէն։ Այս բանը կառավարութիւնը իրեն նախատինք համարելով՝ բռնեց 10-12 աչքի իյնող երիտասարդներ, բանտարկեց, ըսելով «երբ նրդեն էր ինչո՞ւ մեզ լուր չտուիք»։ Ասոր վրայ հայերը աւելի եւս յուզուեցան եւ սկսան այլեւայլ խիստ բողոքներ եւ ցայցեր ընել. վերջապէս յաջողեցան այդ փճացած կինը հեռացնել Զէյթունէն, սակայն երիտասարդները չկրցան ազատել բանտէն։ Հայերը կառավարութեան հետ այսպէս լարուած էին երբ դուրս եկաւ մի աւելի գրգռիչ խնդիր։

Զէյթունի դօրքերու հազարապետ Ճիաղիմ էֆէնտին, թէ՛ հայերու համարձակ բողոքներէն վախցած կամ

այլ ի՛նչ չար դիտաւորութեամբ, բարձրագոյն հրամա-
նաւ, սկսաւ զօրանոցի չորս կողմը մեծ խրամներ բա-
նալ: Հայեր սեփգնութեամբ բողոքեցին այս բանի դէմ.
բայց երբ իրենց ձայնը անլսելի մնաց, սկսան յայտնի
ցոյցեր ւնել: Ասոր վրայ Մարաշի կառավարիչը՝ հայերը
հանդարտեցնելու կամ լաւ եւ է ըսել, քնացնելու հա-
մար, թէ՛ դատին, թէ՛ պաշ քեաթիպը եւ թէ Մալ միւ-
տիւրին պաշտօնանկ ըրաւ. կամ աւելի ճիշդ, աւելի
բարձր պաշտօնով ուրիշ տեղ զրկեց: Առնց յաջողեցին
բոլորովին նոր պաշտօնեաներ, գատիի տեղ Գայմագամ
եկաւ Աշիւի պէյ: Այս նոր Գայմագամը օրով մի քանի
չաքաթ հայեր յոյս ունեցան որ խաչադութիւն պիտի
տիրէ Զէյթունի մէջ, բայց շուտով համադուեցան որ
բոլորովին սխալեր են: Այս Գայմագամն ալ սկսաւ ծա-
նօթ դատիի փողը հնչեցնել եւ այլ եւ այլ միջոցներով
ժողովուրդը նեղել: Այն ատեն Զէթունցիք իրենց վա-
ղեմի ռովորութեան համաձայն սկսան այս Գայմագամը
եւ տեղական կառավարութեան դէմ ալ յայտնի եւ հա-
մարձակ ցոյցեր ւնել, որոնք քիչ ժամանակէն այնպիսի
բարդ դրութեան հասան, որը պատմութիւնը մկրտեց
Զէյթունի 1895ի պատերազմ անունով: Այս միջոցնե-
րուն՝ այսինքն՝ Յուլիս ամսոյ վերջերը, երբ հայ ժողո-
վուրդը այսպէս բորբոքուած եւ լարուած դրութեան մէջ
էր, Արեգին գիւղը յայտնուեցան մի քանի օտար հա-
յեր: Մարաշի կառավարութիւնը երբ հաս առաւ որ օ-
տարականներ կան Արեգին գիւղի մէջ, իւր Գրը—սեր-
տար (չքջուն գինւորական) Զէրքէդ Ասլան պէկը խումբ
մը աստիկաններով հոն զրկեց, կերպով մը այդ օտա-
րականները ձեռք բերելու համար: Ասլան պէկ Օգոս-
տոս 5ին (*) եկաւ Արեգին տուրք պահանջելու պատրը-

(*) Պէտք է գիտնալ որ մենք ամսաթիւեր կը
գործածենք մեր ամբողջ պատմութեան մէջ ըստ հին
տոմարի:

նւակով, գիւղացիները պատասխանեցին՝ որ «այժմ դը-
րամ չունինք, երբ ունենանք՝ կը վճարենք»։ Ասլան
պէկ բարկացաւ և ուղեց քանդակ և բանտարկել իւր
քէնեան (գիւղապետ)։ Տեղն է ըսել որ այս իւր քէն-
եան համբաւաւոր կարապետ քէնեայի որդին էր, որ
1862 թուին մեծ անուն և համբաւ հանած էր Ազիզ բա-
շայի պատերազմին, Բէթման գիւղի մէջ։ (Երկար ժամա-
նակէ ի վեր թէ՛ ասոնց տունը և թէ ներկայ արժանաւոր
յաջորդ իւր քէնեան մեծ համարում կը վայելէին
ժողովրդէն)։ Անա թէ ինչու Արեգիւնցիներ ռաք կ'ան և
Ասլան պէկը անարգանօք գիւղէն վաճառեցին, իսկ երբ
Ասլան պէկը բացարձակ յայտնեց որ այդ տեղ օտարներ
կ'ան և պէտք է յանձնուին իրեն, այն ատեն գիւղացի-
ներ ըսին. «մենք այժմ ո՛չ տուրք տալու ժամանակ
ունինք և ո՛չ ալ կրնանք մեր սիրելի հիւրերը ձեր ան-
գութ կառավարութեան ձեռք յանձնել. աւելի լաւ է
ըստիւս միասին ջարդուինք քան թէ այդ վատութիւնը
կատարենք»։ Ասլան պէկ կորագլուխ և ամօթապարտ
ևս դնաց։

Անցաւ մի քանի շաբաթ, Օգոստոս 30-ին իւր քէնեան
կրկին Ջահան գետի եզերքը թեթեւ ընդհա-
րում մը ունեցաւ։ Ջահալցի ըստած Աշիրատ քիւրտե-
րու հետ, որոնք Ասլան պէկի թելադրութեամբ գաղանի
խումբով եկած էին Հայոց դրութիւնը լրտեսելու և օ-
տարաշայերը ձերբակալելու համար։ Փակադէի մէջ
պէտք է ըսենք՝ որ այս քիւրդեր հայոց հնազանդ էին
և միշտ ձի, կով ընծայելով հայերուն, թոյլտուութիւն
կը ստանային Եայլա (Աժարանոց) գնալու։ Սակայն
այժմ Մարաշի կառավարութեան դրդումով կ'ուղէին
նոր պատուոյ և փառքի համար։

Այս միջոցներուն՝ Արեգին գիւղի և Ջահան գետի ե-
զերքի ղէպքերը եւ այն տեղեր երևան եկած նորեկ օ-

տարածութենէն լուրը խլրտում եւ իրարանցում ձգած էին Ձէյթունի ժողովրդեան մէջ։ Չորս իշխաններու ներկայացուցիչ պատկառելի ծերունի Շօլբոյեան Հազար (Ղազար) իշխան իրեն կանչելով Ծրնուղի փոխ. վանահայր Տ. Բարթողիմէոս վարդապետը, գաղտնի հրահանգներով ղրկեց ի Գարանլըգ-Տէրէ ըսուած տեղը՝ նորեկներու հետ բանակցելու եւ ճշգրիտ եղելութիւնը իրեն տեղեկագրելու համար։ Վարդապետը հնազանդեցաւ ժողովրդական այս քաջարի իշխանի հրամանին եւ գաղտնի գնաց ի Գարանլըգ-Տէրէ։

ԳԱՐԱՆԼԸԳ-ՏԷՐԷԻ ԺԱՂՈՎԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ձէյթունի գիւղապետած հաւաքումն ի Գարանլըգ-Տէրէ (*) 1895 սեպտ. 16ին օտարականաց հարցաքննութիւնը. Գիւղապետաց խորհրդակցութիւնը կառավարութեան հետ պատերազմելու որոշումը. Տէր Բարթողիմէոս վարդապետի ատենաբանութիւնը։

Մի կողմէ 95ի սկիզբէն ի վեր Հալէպէն մինչեւ Ձէյթուն Հայոց վրայ ի դործ դրուած թրքական անարդար դատաստանը եւ հարստահարող միջոցը, միւս կողմէ հայադնտկ գաւառաց մէջ թիւրք ժողովրդեան կողմէ ի դործ դրուելու համար Բ. Գոնէն ղրկուած խժդժութեանց հրահանգներ՝ թէեւ սթափեցուցած էին Ձէյթունցիները եւ տեղի տուած խորհելու իրենց երկրի պատուոյն եւ ազգութեան վրայ, մասնաւորապէս սա-

(*) Գարանլըգ տէրէ (մութ ձոր) ըսուած տեղը Ձէյթունէն 6 ժամ հեռու՝ հարաւային կողմն է։

կայն 6 հայ օտար հիւրերուն զալուստը առիթ տուին Հազոր իշխանին՝ Բարթողիմէոս վարդապետը զրկելու Զէյթունի գիւղապետները հաւաքելու ի Մութ ձոր, հասկնալու համար անոնց պաշտօնը և խորհելու իրենց վերջին կացութեան վրայ։ Ահա թէ որոնք էին ի Մութ Ձոր հաւաքեալները։

Ֆրնուզի վանահայր Տէր Բարթողիմէոս վարդ. 40
Ֆրնուզցիներով, Արեգին գիւղէն Սաշեր քահա՝ 30 Ա-
րեգլիցիներով, Աւագկալ գիւղէն Գոճահան Յարութիւն
Աղա 80 Աւագկալցիներով։ Հոն ատեան կազմեցին 400
անձինք, իրենց նախագահ ունենալով Ֆրնուզի վանա-
հայր Բարթողիմէոս վարդապետը և ատենապետ Աւագ-
կալ գիւղի Գոճահան Յարութիւն Աղան։

Ատենանք բացուած էր Մ. Բարթ. Հօր Ս. աղօթիւք։
Հաւաքման նպատակն էր, ինչպէս վերեւ ըսինք,
կացութեան վրայ խորհիլ, և գործելու եղանակը վճռել։
Ըստ այսմ՝ իրրեւ սկիզբն այս խորհրդակցութեան՝
Ժողովը պատշաճ դատելով նախ հատկնալ 6 օտարակա-
նաց ո՞վ ըլլալը, ուրկէ՞ գալը և ինչ պաշտօն և նպա-
տակ ունենալը, կանչեց զանոնք իւր ներկայութեան։

Ատենապետ. Յարութիւն Աղա, օտարականաց ուղ-
ղելով խօսքը.

— Բարի եկեր էք. Դուք ո՞վ էք, պարոններ.

Գաղափարական քարոզիչք։— Մենք ընկերութեան
մը գործիչներն ենք.

Յ. Աղ.— Գանի՞ անձ էք.

Գ.— Վեց.

Յ. Ա.— Ո՞ր ազգութեան կը պատկանիք.

Գ.— Հայ ազգութեան.

Յ. Ա.— Հայ ազգութեան ո՞ր կրօնին.

Գ.— Հայառօտանեայց, այն է՝ Ս. Լուսաւորչի ուղ-
ղափառ կրօնին.

Յ. Ա.— Անուանիդ ի՞նչ է.

Գ.— Աղասի, Հրաչեայ, Ապահ, Նշան, Մլէհ, Կա-
րապետ.

Յ. Ա.— Պետերնիդ ո՞րն է.

Գ.— Աղասին է.

Յ. Ա.— Դժու ես ասոնց պետը (Աղասին ուղղելով
խօսքը).

Գ.— Այո՛, ես եմ.

Յ. Ա.— Անուանիդ կե՞ղծ, թէ աւաղանի անուն է.
Ճշմարիտ խօսէք.

Գ.— Աւաղանի անուն է.

Յ. Ա.— Ամէնքդ մէ՞կ քաղաքէ, թէ տարրեր քա-
ղաքներէ էք.

Գ.— Տարրեր քաղաքներէ.

Յ. Ա.— Ո՞ր քաղաքներէն էք.

Աղասի.— Այդ մանրամասնութիւնները չենք կրը-
նար յայտնել, որովհետեւ ընկերութեան երդուեալ ան-
դամներ ենք.

Յ. Ա.— Ես կասկած ունիմ Ձեր անուանց ճշդու-
թեան վրայ ալ, թէեւ ճշմարիտ խօսքը հարցուցի.

Աղասի.— Անուննիս ուղիղ խօսած ենք, բայց
ծննդավայրնիս չենք ըսեր.

Յ. Ա.— Ծննդավայրնիդ անյայտնի պիտի մնայ,
փոյթ չէ, թէ անուննիդ ալ ըլլայ ուղիղ կամ կեղծը.
Ըսիք թէ մենք ընկերութեան մը գործիչներ ենք, ի՞նչ
ընկերութիւն է՞ այդ և ո՞ւր կը գտնուի.

Աղասի.— Լոնտոն, Անգլիոյ մայրաքաղաքը.

Յ. Ա.— Ի՞նչ է այդ ընկերութեան նպատակը, ո՞վ
է անոր վարիչը.

Աղ.— Նաղարբէկեան և նպատակն է ազգը փրկել
համիտեան բռնակալութենէն.

Յ. Ա.— Ի՞նչ եղանակաւ.

Աղ.— Դրամ հաւաքելով, և ի ձեռն առաքելութեան հայկական դաւառներու հայերուն զրկելով, որ զէնք և ուսեհատ գնեն, և այս կերպով զօրացած բռնութեանց դիմադրեն.

Յ. Ա.— Մինչև ո՞ր աստիճան.

Աղ.— Մինչև սպաննուելու և նա՛ստակուելու աստիճան.

Յ. Ա.— Լա՛ւ, հայր ունեցաւ զէնք և ուսեհատ և տեղ տեղ բռնաւոր թիւրքերու հետ մարտնչելով սպաննեց և սպաննուեցաւ, հետեւանքը՞.

Աղ.— Ձորս մեծագոյն պետութիւնք՝ հայոց օգնելու խոստումը տուած են, թրքական լուծը խաղաթօթափելու և առանձին կառավարուելու համար.

Յ. Ա.— Ի՞նչ չորս պետութիւնք.

Աղ.— Ռուսիա, Անգլիա, Գաղղիա և Իտալիա.

Յ. Ա.— Շատ կանոնաւոր և օգտակար ընթացք, եթէ ենթադրութիւն չէ. ինձ սակայն ան՛աւատալի կը մնայ եւրոպական չորս պետութեանց հայոց ի նշտաս գործելու կարողութիւնը.

Աղասի.— Ի՞նչ կ'ըսես, ուրեմն աշխարհավարութեան և քաղաքականութեան վրայ լուր չունի՞ք. այսօր բոլոր եւրոպա Հայկ. խնդրոյն վրայ կը խորի և յիշեալ չորս պետութիւնք միարան տնոր յաջողութեան օգնելու տրամադիր են. արդէն Իսկէնտէրունի ծովախորշը լեցւած են Անգլիոյ մարտանաւերով և հազարաւոր զօրքերով, ո՞չ ապաքէն զմեզ զրկողն ալ այն է.

Յ. Ա.— Ձեռք Անգլիա՞ն զրկեց.

Աղ.— Ոչ միայն Անգլիա այլ և վերոյիշեալ պետութիւնք միանգամայն.

Յ. Ա.— Ըսել է թէ պատգամաւոր ալ էք.

Աղ.— Այո՛.

Յ. Ա. — Ո՞ւր են ձեր պաշտօնական գրութիւնները .

Աղ. — Թուրքիա մտնողին այդպիսի գրութիւն կը բերելը վտանգաւոր է և բռնուած ատենը՝ պատկանեալ պետութեան նախատինք ըլլալով՝ հարկ չէ տեսնուած . ալ մօտ օրէն կ'ապացուցուի այն , երբ հայկական ընդհանուր շարժումը տեղի ունենայ և փոքրիկ պատերազմ մը հետեւի , չորս պետութեանց ծովային և ցամաքային օգնութիւնը շուտ կը հասնի .

Յ. Ա. — Ձեռք յատակագիծը բաւական մեծ է , որովհետեւ կ'ըսէք թէ ամբողջ Ազգը պիտի փրկուի . այդ ամբողջ ազգը զինելու և պարենաւորելու բաւական դրամ ունի՞ ընկերութիւնը .

Աղ. — Ընկերութիւնը շատ հզօր է , միլիոնաւոր դրամ ունի և ամեն օր ալ հաւաքելու վայ է .

Յ. Ա. — Ուրեմն դուք մեզի եկած էք իբրեւ պատի բակ և օգնական .

Աղ. — Այո .

Յ. Ա. — Ի՞նչ կը հրամայէ մեզ ընկերութիւնը .

Աղ. — Ձէնք առնել .

Յ. Ա. — Յետո՞յ .

Աղ. — Ձէյթունի սահմաններու օտար բնակիչները հալածել և սպաննել .

Յ. Ա. — Ըսել է պատերազմիլ .

Աղ. — Այո .

Յ. Ա. — Լաւ , բայց երբ պատերազմիլ հարկ ըլլայ անոնց հետ , աղէն սկսեալ ամէն ինչ կանխաւ պատրաստելու է . այժմ ի՞նչպէս կը յաջողի այդ , երբ մենք անպատրաստ ենք և պատրաստութեան ժամանակը անցած է , մանաւանդոր դրամ չունինք , երկնառաք մահանայո՞վ պիտի կերակրուին պատերազմիկները .

Աղ. — Ձեր ուղածը դրամ թող ըլլայ , երկու ա-

միւ է որ մենք Զէյթունի շուրջ դրամ կը սփռենք ան-
խընայ և տակաւին պիտի սփռենք. ահա նոր դրամ կը
հասնի մեզի. և որպէս զի գաղափար մ'ունենաք մեր
հերոսութեան վրայ, կը յաւելունք թէ ցարդ 400 սակի
ծախսած ենք.

Յ. Ա. — Այո՛, լսած եմ, բայց ոչ 400 այլ 200
սակիի չափ. այսինքն 400 սակի կէօյէրչիլէ (բորակ) և
400 սակի ցորեն ու ալ. (աղը Արեգին գիւղի համար, և
ցորենը Ֆրնուզի) : Հաճեցէք հասկցնել ինծի, ի՞նչ ըսել
է հերոսութիւն, զոր պահ մը առաջ արտասանե-
ցիք.

Աղ. — Ազգին անձնուէր, ամէն կերպով զոհուող
քաջ և նահատակուող ըսել է.

Յ. Ա. — Եւ այդ դո՞ւք էք.

Աղ. — Այո՛ :

Յ. Ա. — Զարմանք, որ ի դմին ծնեալ սնեալ և աճ-
եալ Զէյթունցին չունենայ այդ անունը և դուք՝ այս-
օրեայ պիւղններդ ունենաք, որ թշնամիի հանդէպ ելած
չէք տակաւին, ոչ մէկ գնդակի կուրծք տուած կամ
վառօղի հոտ կլլած էք.

Աղ. — Այո՛, Յարութիւն աղա, չիտակ է ձեր ըսա-
ծը թէ Զէյթունցին գործնական հերոս է, բան մը զոր
Ազգը ընդունած է պարծանօք. բայց և մենք ազգէն
ընտրուած վտանայուած և այնպէս կոչուած ենք այս
պաշտօնին, մեր պաշտօնը կը պարտաւորէ զմեզ ոչ մի-
այն խրախուսել հայը, այլ և առաջնորդել անոր ամե-
նավտանգաւոր պարագային, թէև Հայկական այս ընդ-
հանուր շարժում չպիտի ունենայ այնքան վտանգաւոր
պարագայ. ի չնորհա անմիջական օգնութեան եւրոպա-
կան մեծազոյն պետութեանց, երբ մանաւանդ եւրոպա-
կան պետութեանց օրէնքով, տէրութիւնը իր հպատակաց
վրայ չպիտի կրնայ զօրք զրկել կամ թնդանօթ դարձնել :

Յ. Ա.— Հը՛, հը՛, հը, խնդալս կուգայ Ձեր խօսքին վրայ. Սասունի վրայ դրկուածը զօրք և թնդանօթ չէ՞ր. Սասուն մարթինի և թնդանօթի գնդակներէ չաւերուեցա՞ւ. մաս մը կտրիճ հայ՝ որ Ձեզի պէս գործըններու՝ պատուիրակներու և հերոսներու հաւատաց, այսօր թշուառ վիճակի մէջ, իւր մարտիրոսները, տունը, տեղը կուլայ, կը նստի անօգնական. Եւրօպացիք ոչինչ չեն խօսիր և Սուլթանը Զէքի բաշայի քաջութիւնը կը պսակէ նշանով:

Հոս Յարութիւն աղան հառաչ մը քաշելով և խորհրդաւոր լռութիւն մը անցնելով, խօսքը ընդհանուրին ուղղեց և ըսաւ.

— Եղած հարցութեանքը ամենքդ լսեցիք. լսեցիք նաև թէ այս պարոններ ո՛վ են և ի՛նչ պաշտօնի ու կամքի տէր. ասոնք պարզապէս ՚ըսեն մեզ՝ թէ նիւթականապէս կ'օգնենք Ձեզի, պատերազմեցէ՛ք թըշնամիին հետ: Ի՞մ կարծիքով թուրքին հետ պատերազմելու հաշիւ չմնաց. նկատի առնելով վերջին խնդիրներ՝ որոնք արդէն մեր խորհրդածութեան նիւթ եղած էին, և մեր նախնիքներուն սովորութեանց համեմատ, հարկ էր այդ չարիքները խախտելու միջոցներ ձեռք առնել. այն ալ գրեթէ գոհացուցիչ կերպով լուծուած կը համարուի: Գամասկեցի զատրին, մալմուտիւրի տղուն բարբարոս արարքներուն, որոնք վերեւ յիշուած են, վրէժն ալ լուծուեցաւ ուղածնուն պէս: Թիւրքին հետ պատերազմելու ալ ոչինչ ունինք: Այս պարոններուն խօսքին նայելով մեզի կը մնայ ազգային պատերազմ մզել թիւրքին դէմ: Թէեւ այդ խորհուրդը լաւ է, ի՞նչ ընենք որ նախապատրաստութիւն չունինք. պարոնները սակայն մեզի կուղեն համոզել որ եւրօպացիք թէ դրամով և թէ զինու զօրութիւնով պիտի օգնեն:

Եւրօպացիներու դրամիւն և անոնց օգնութեան

վստահիլ, ըստ իս ձախորդ ձեռնարկութիւն է: Եւրոպացիք դրամով լեցուեն շատ մը պանքաներ ունին, շատ զօրք և զէնք, շատ զբահաւոր և թընդանօթ ունին, ստոյգ է, բայց թէ ատոնց բոլորը հայոց փրկութեան սլախի գործածութիւն, ինչպէս այս պարօններ կ'ուզեն հաստատել, բոլորովին անհաւատալի է ինծի համար և խնդրեմ ձեզմէ եղբայրներ, որ դուք ալ այդպիսի կեղծիքներու հաւատացող չըլլաք: Եւրոպացիք աստատմբող ազգերու աստատմբութեան գործին համար դրամ չեն տար, բայց արկածեալներու օգնութեան կը փութան, գիտենք. անոնց մարտանաւերը ծովերու մէջ, հոս հոն նաւահանգստի առջեւ կը կենան, իրենց կառավարութեան հրահանգաւ և ծովակալներու հրամանաւ՝ այսպէս կրնայ ըլլալ որ վերջինի հրամանաւ միջերկրական դաշնուած ըլլան կամ Իսկէնդէրուէի առջեւ խարսխած. այս սովորական երեւոյթին ուռուցիկ մակնութիւն տալ և ուղղակի հայոց համար հոն եկած են ըսել, ըստ իս ոչ միայն տլայական այլեւ յիմարական է: Ազգային շարժման միայն ազգը պարտաւոր է օգնել, սրովհետեւ անոր օգուտը իրեն կը պատկանի. Ազգը՝ ըսելով, անշուշտ ազգի կարողներ պէտք է հասկընալ: Իսկ անոնց համար Ազգային փրկութեան բնաւ լանը օտար կը հնչէ, վասն զի նախ իրենց դիրքը պէտք չունի այդպիսի նորութեան, և երկրորդ իրենք չահերով կապուած ըլլալով թիւրք կառավարութեան հետ չեն կրնան այդպիսի խնդրոյ մը դրամ տալ: Գալով այլ կարգի ազգայնոց՝ օրոնց օրինակ է մեզի համար 3000 տունէ բաղկացեալ Հաճինը, նա ալ թխսող հաւերունման հաւիթի վրայէն չ'ելլեր, թէև նիւթապէս մեղմէ կարող է: Ի՞նչ կ'ըսէք, աս ամենուէն հետ մէկտեղ հաւատանք թէ Եւրոպացիք դրամով կամ զէնքով, կամ այս պարօնները և բիւս հեռաւոր ազգայինք նիւթապէս

և անձամբ կարող պիտի ըլլան օգնել մեզի, պատերազմի ընթացքին... Կրկնեմ թէ ինծի համար այս ենթադրութեանց վստահիլ և գործի ձեռնարկել մեծ սխալմունք է, և յոյժ աղիտաբեր հետեւանք կ'ունենայ. վասն զի մենք այսօր մեզմէ միայն ՉԿ ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մեզի դրացի և նիւթապէս մեզմէ կարող Հաճինցիներուն չենք վստահիր, տեսնելով իրենց անփութութիւնը, ո՞ւր մնաց հեռաւոր ազգայինք կամ Եւրոպացիներ: Զգաստօրէն խորհեցեք, վասն զի հարսանիքի և կոչունքի խնդիր չէ, մահու և կենաց խնդիր է պատերազմը: Տէր մի՛ արասցէ, եթէ մենք ջարդուիինք, մեր արեան գինը փնտռող չըլլար, և մեր բնտանիքներ ու զաւակներ թշնամեաց ձեռք գերի կ'իյնան, կը լլկուին և կը թշուառանան:

Աղասի.— (Յարութիւն աղայի խօսքը ընդմիջելով), ըսաւ, ես զՁեզ խելահաս մէկը կը համարէի, բայց այժմ խենթ մ'ես պիտի ըսեմ:

Յ. Ա.— Պատճա՞ռ...

Աղ.— Վասն զի մեզկոթիւն, դասալքութիւն կը քարոզես՝ ի բնէ քաջարի ժողովրդին:

Յ. Ա.— Դու կը սխալիս, պարոն, որովհետեւ մեր ժողովուրդը այնպիսի խօսքերով չթուլասրտիր. բայց իրօք խենթ դուք էք, որ և անուննիդ և քաղաքնիդ կը պահէք և Եւրոպական պետութեանց կողմէ զրկուած պատուիրակներ և հերոսներ կ'անուանէք զձեզ:

Աղ.— Քաւ լիցի, եթէ խենթ կամ խաբարայ ըլլայինք այսքան դրամ չէինք վատներ այս սամաններու ժողովրդեան վրայ:

Յ. Ա.— Զէյթունցիք Ձեր հիւրութեան վարձ պահանջող չեն:

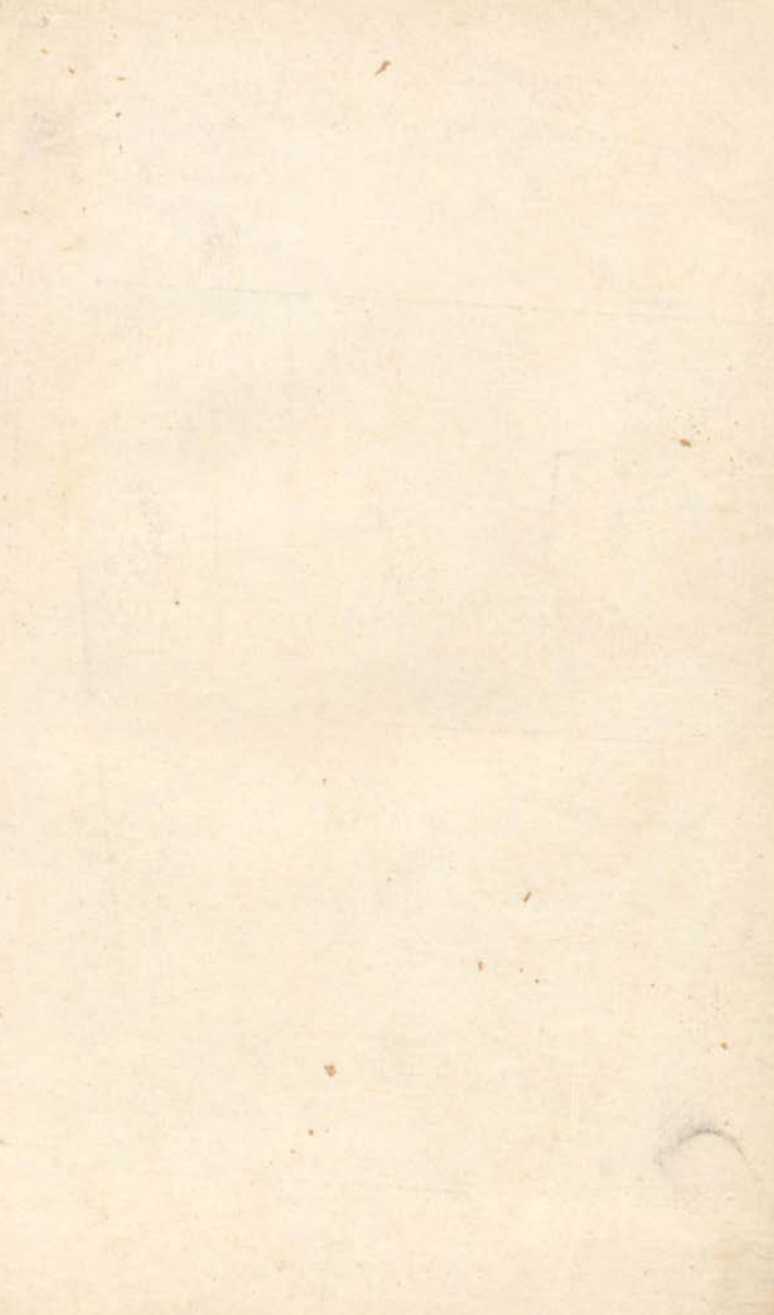
Աղ.— Մենք իբրեւ վարձ դրամ մը տուած չենք, այլ ըորակի, աղի և ցորենի: Զէյթունցոց հիւրասիրու-

Մկրտիչ իւլիան Եղիշեան

Հազար իւլիան Վահանեան (Եղիշեան)
Զեքուհի չորս իւլիանեանի վերջինը

Թիւնը և իրենց նահապետական դրութեան հետևող ըլլալը, մեր հետ բոլոր ազգը գիտէ, այդ մասին ըսելիք չունինք, չնորակալ ենք Ձեզի:

Յ. Ա. — Ձէյթունցին 200 ոսկիով չի բաւականա-
նար և չնորակալութիւն ալ չի մատուցաներ, պարոն,
դուք լաւ խորնցէք, 4500 տունէ կը բաղկանայ Ձէյ-
թունը, 800 ալ Արեգին, Ֆրնուզ, Աւագկալ գիւղեր,
ըսել է որ 2300 տունէ կը բաղկանայ ընդամենը, որոնք
6000 զատերազմիկներ կրնան հանել, ասոնց համեմատ
ոսկի կրնա՞ք տալ. մարդագլուխ առ նուազն 20 ոսկի
պէտք կ'ըլլայ. և 6000ին ալ 4000ը թէև հրացան ունին
հին տեսակներէն, 2000 մարդ չունի. գոնէ 5 տարի ա-
ռաջ ոսկիները պատրաստ ըլլային որ հրացան զնէինք,
պատրաստէինք, այն առիւթը չնորակալ կ'ըլլայինք.
հիմա մարդու դուռը բերեր էք, ինչէ՞ն չնորակալ ըլլանք,
չէ որ ձախորդ չարժուժ ունեցանք: Ըսաւ ու լռեց:

Նախագահ Տէր Բաղդուղիմէոս վարդապետը լռե-
ցուց ներկաները և ներկայից ուղղելով խօսքը ըսաւ.

— Յարութիւն ազան լաւ պարզեց մեր համախրմ-
բութեան նպատակը. մենք այստեղ հաւաքուած ենք
վերջին անցքերուն և լուրերուն վրայ խորնելու, այ-
սինքն վճռելու թէ ի՞նչ պէտք է մեզի ընել, եթէ նման-
օ վնասի անցքեր միշտ յաճախեն և առնուած լուրեր
իրականանան: Այդ շատ ստոյգ է թէ Համիտ յոյժ
կատաղած է հայոց դէմ, և եթէ ձեռքէն գայ Սելճուզ-
եան բռնաւորներէն՝ Թիմուրլէնկին Սեբաստիոյ մէջ ը-
րածին պէս հայոց արեամբ աւաղան մը պիտի լիցնէ և
մէջը լողանայ. թէև Յարութիւն աղայի խրատներուն ալ
կատարելապէս համաձայն եմ, այսինքն ձախորդ հետե-
ւանք չի կրելու համար լաւ հեմութեամբ չարժեքու, բայց
ինձի կը թուի թէ առանց պատերազմի չպիտի կրնանք

մեր երկիրը ապահովել թշնամոյն բռնութեան դէմ և խաղաղութիւն լեննալ մեր շուրջ տեղի ունեցած պարագաներուն հետեւանօք։ Երբ մեր բոլոր հայ եղբայրք նկատմամբ անդադար ի դորձ դրած քրդաց և թշնամեաց խեղճութեանց վրայ խորհինք, այն ժամանակ անշուշտ յոյժ աւելի իրաւունք ունեցած կ'ըլլանք վրէժխնդրութեան։ Այս նկատումներուն վրայ կ'աւելնան ներկայ պայմաններուն պատերազմելու համար մեզի բրած թախանձանքը, մահաւանդ ուշադրութեան արժանի սախօսքը, «Ձեր պատերազմելու փոքրիկ մի ցոյցին պիտի հետեւի արտաքին օգնութիւն և բոլոր հայ ազգին ազատութիւնը»։ Հայ ազգին ազատութիւնը, «ասկէ սիրելի ինչ կայ մեզի համար, ո՞ր մէկիս սիրտը կը վերցնէ, Սասունցիին եղած նախատինքը, չէ՞ որ ան ալ մեր համազգին է, մեր արեւակիցն է, մեր եղբայն է, գոնէ անոր վրէժը լուծենք։ Ես կ'ըսեմ, պատերազմինք, որոշեալ Ս. որպէս զի արիութեան ոգին չմարի մեզի կեանքով, Բ. որպէս զի թշնամին մեզի տիրելու պատրաստութիւնը և փափաքը մէկզի դնէ, Գ. որպէս զի գէթ մասամբ վրէժ լուծած լինինք մեր ճնշեալ համազգեաց, Դ. ո՛ր գիտէ՝ կարելի է մեր այս պատերազմով Աստուծոյ հաճի ազգը փրկել թշնամիին ձեռքէն։ Պատերազմինք, մեզ-համար հանգիստ ընել չը վայլեր քանի որ բոլոր ազգը ծանր բռնութեան տակ կը հեծէ, պատերազմինք, որ քիչ մը թշնամիին քիթը խոնարհի և ակռաները թափին, որ Հայոց ոսկորը չկարենայ կրծել։

Այլ. — Ընդհատելով Վարդապետին խօսքը. «Ապրիք, տղրիք, հայր սուրբ, Լուսաւորիչն ալ դուն ես, Դիւանդ երեցն ալ դու ես, քաջ Վարդանն ալ դու ես»։

Նախա. — Գովութեան արժանանալու համար չեմ խօսիր, պարոն, յուզուած եմ Հայոց ազատութեան և փրկութեան խօսքին վրայ. ա՛խ, ո՛րչափ ժամանակ է որ

այս ազգը իւր ազատութիւնը կորուսած է և անհաւատ
ու անօրէն թշնամոյն բռնութեան տակ կը հեծէ, քիչ մը-
նացեր է, որ կոշտուի ու ջնջուի հայութիւնը. Հայաս-
տան, Մայր հայրենիք, դրախտի երկիրը ոչ ըստ օրէ կը
պարպուի. իւր հալազատ սրդիք և բնակիչք օտար եր-
կիր կը գաղթեն, օտար ազգերու կը խառնուին, իսկ
մէջը մնացողք կը հեծնն և կը փճանան: Պատերազմինք,
եղբարք, ջարդուինք հոգ չէ, թող ազգը ազատուի:

Ազ. — Ի՞նչ կ'ըսէք Հայր սուրբ. չախտի ջարդը-
ւինք. փոքր խլրտում մը բաւական է, օգնութիւն և
ազատութիւն անմիջական պիտի բլլան. այս է կեղբօնի
հրահանգը, մեր Լոնդոնի կեղբոնը չսխալիր, անպատ-
ճառ պիտի իրադարձուի իւր ծրագիրը:

Նախ. — Խիստ լաւ, Ձեր սուտին իբրեւ իրաւի կը
հաւատանք: Այս ըսելով սուքի ելաւ, և համախմբուած
հայերուն այսպէս խօսեցաւ Զէյթունի լեզւով.

« Ժողովուրդ մե՛կ գեղացիք չիւք, հումմօ շօտ ծեծվո-
ծին թուրքին հիտը. չիրք բանը համօր գիտէք. իս ա-
սիմ ձիդ պաշխօ բանը համօր չէ. իլլէ միլլաթը, ու-
րինքէ, և հէյուն հուզըն ազատութիւնը համօր, ըմօր
մեր տուչմօնը ըլլմօն չի կանցօնք կըշնըցըց. էօսիւր հա-
մօր օլէտքէ ուր նիւրիկէն ծիծվընք թուրքին հիտը իրինց
ուճախնըն անցընինք. մինէվիւր պիտի գիտանէք ուր էս
տէօկիւշը առջէ տէօկիւշնուն կիմի չէ էս շօտ մինծէ.
հէմ խտէմխտէնէ. չիւնքիւ պիւթին հէյուն ազա-
տութիւնը համօր պիտի ծիծվընք. էս տէպէն ամէն մօրդ
մէնըլը ջարդըվըլը ճակօտը թուղ առնու մէնընքնը
հէյու համօր է. էկիէր էս տէպէն իւթէօվ իլլինքնը պիւ-
թիւն օզգը ազատվո՞ծ կունը. էկէր Ասպօժ չէնէ ջարդը-
վընք նը նահատակ, մէրտիւփու կունընք. ըմմը պիւ-
թիւն օզգը մօւրն իզրէն կունը. դօքէ ինտէս տէօկիւշիւ
մէջ չոց գըտնըվըլ պէտքէ գիտէք. ուր օզգը չըկըշնըվը

ու ազատութիւնն գրանցու. չոց ուր անըթը ասլոն մը օլը գրանիլօ համար կու բլլըվը ու կու բրլլըվը իփուր գրանօնը իւթէօլմը վիրէն կու չուքէ զինտէն կիմի պէտքէ չուքէք տուչմունըն վիրէն. էս բւրնտ գիտացէք տիւչմօնը չըսպանօծ մէնօլը նէ մէրտիւրիւս կունը նէտէ արքավութիւնն կանը իրթօ, նէ օզգ կու հէսէպլը. ծրծկըվիցէք հօտ մը իղիլ ըսպանիլլօ. չոց ուր ամէն մարդ էս ասօնիս կիմի ծիծվընը մինք միւճէրրէթ պօզմուչ կէնինք տուչմօնը էտիւր համար հիւգմէնէք:

«Հէսը գիտացօծ նըք ուր մէկմը զինտէս տէօկիւչիւ մէջ իւթէօլ չէ կանը նը, Քիւրիւստիւսիւ վիրօ իւղիւրդ հալոտք չուսնօ նը. էօտիւր համար հուամօ աւլայուտէ կօսիմ պէտքէ բլլմօն հալոտք ուսնէք. էսէթէմպէ՝ կէնիմ ծիգ ամմէս մարդ, էրիկ, կընըկ, հէլվիւր, պառօպ, տէլիւանլը, էրիէն, Աղջկին, չիւր մօնտրը մանտրրտէք ալայիտէ պէտքէ եարօլս չալկէք. Թրֆօնք ունցնէօլը թրֆօնք, տապանչալու ունցնօլը տապանչալու, փալադանտի ունցնէօլը փալադանտի, դամօ ունցընէօլը դամօ, վից գնգուն ունցնօլը վից գնգուն, էս բանիրը չունցնէօլը կիւչիւչէօլ, ճըկիւռէօլ, մօնտրը դանկէօլ, չամփուրէօլ, փիտէտէօլ, մանկըգէօլ, հիւտիւցէօլ, քէրէօլ, փէտէօլ, չաքուչէօլ, սիլա՛ղանմըջ թուղ նը. իւնչ վոխտ ուր տուչմունը խառնըվընքնը հըմմըն չապըլս չապըլս փիրիրը խէթիցէք, խէթիցէք, հանիցէք, ալըքնը, մալմըղըքը դօրս վէղիցէք. հիչ մի վախէք Քիւրիւստիւս մէ՛, դէհօն է. գաթը գիտէք ուր տիւչմէնը վէլսիւլուս կունը. էօտիւր համար հէ՛ մըթք մէնէք, իւթէօլէ կիլլինք:

Հասիկ Աւետարօնը Քիւրիւստիւս կօսէ թէ իւվիւր ինծէ համար ինք զինք կըչնըցընէնը էն կապը. իւվուր ինք զընք պէ՛նէ չի մէնըմ տէլի էն կու կըչնըվը. հուամօ հասկըցէք Քիւրիւստիւսիւ շուռիրը. էօտիւր համար

կուր՝իմ զձեզ ուր՝ Քիւրիւստիւսո շուսիրէն դօրս չէք իլլէք. հէմ օղզնէ իր փառքէօլը կու մշնծնոյ հէյուն հէսիրութըննէ իչ չէ մընօ : Հումմօ մինծ թէմպէ՛մէ ունըմ ձիզ թիֆօ՛ւք փըստիլօ տաին ըսընա նիշօն առէք. մի հատիրէք գաքլու փըստիլօ կիմի փըստիցէք. հէմ խըսումնն մի փըստէք. շօտ միւսէն փըստիցէք ուր թիֆանքին թիւթիւնը տա՛նի փէւրը մըննօ էսճիճին հիար մէկտեղ :

Մեր գեղջէ տէօ՛յիւշնին մէր պապիրուէն էտէթնէ ինտէս էր. էկէր չէք մառցի նը. իլլէ իլլէ մէօտէն փըստիցէք : Հը՞ Էսէ թէնպէ՛ն կէնիմ ձիզ. էս զըսըցը միսաֆիրնին ուր մէ : աշխօրը իկոճին բէրէօլ հինք հազոր բէրէօլ իկիրին. հէսէպինք թէ Աստուծոյ թարաֆէն իկոճին՝ չէ թէ սատանին զէնօն. չիրք պիտինքնը էն կուներ : Մէկ մըտքէօլ լըք : Եէօսիւնց մըտքնէ քէօթիւ չէ :

ԹԱՐԳԻՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ժուլտլուրդ, մեր գեղացիք(*) մինչեւ հիմայ շատ պատերազմ մղեր են թշնաւոյն զէմ, ի՞նչ բանի համար, գիտէ՞ք... : Ես բռնիմ Զեզ՝ ուրիշ բանի համար չէ՛ այլ՝ աղզի, օրէնքի, հայրենիքին ազատութեան համար, բայց մե : Թշնամին լման մը չկրցանք ջնջել. ատոր համար պէտք էր որ այս պատերազմը անցեալ պատերազմներու չնմանեցնենք. ասիկա շատ մեծ է և վերջինն է, վասն զի երկրին ազատութեանը համար պէտք է պատերազմինք. այս անգամ մեռնիլը, ջարդուբուրդ ըլլալը աչքին թող տանէ. ասկէ ետքը մեռնինք հայրենիքին համար, ապրինք հայրենիքին համար : Եթէ այս անգամ յաղթանակը մերը ըլլայ՝ հայրենիքը ազատած

(*) Զէյթունի անունը Զէյթանցիք գեղ կ'արտաբանեն իրարու հետ խօսած ատենին :

պիտի ըլլայ, եթէ Աստուած մի արասցէ յաղթունք՝
(Չարդունք) մարտիրոս կ'ըլլանք, բայց և այնպէս ազգը
թշուառ կը մնայ:

Այսպիսի պատերազմի մէջ ինչպէս գտնուիլ պէտք
է գիտէ՞ք՝ որպէս զի ազգը չկորուի ու ազատութիւն
գտնայ, ինչպէս որ անօթի տուած մը կ'ելլէ իրեն որսը
գտնելու համար կ'ըրպարէ և երբոր գտնայ, ուժով մը
վրան կը վազէ, անոր պէս դուք ալ թշնամիին վրայ
յարձակելու էք, այս լաւ գիտնաք՝ թշնամին չ'սպան-
նած՝ մեռնողը ոչ մարտիրոս կը սեպուի, ոչ ալ արքա-
յութիւն կրնայ երթալ, ոչ ալ ազգ կը սեպուի: Աշխա-
տեցէ՛ք մի հաս աւելի սպաննելու:

Եթէ ամեն մարդ իմին ըսածիս պէս կը պատերազ-
մի, մենք անպատճառ կը յաղթենք թշնամիին, ատոյ
համար հոգ մ'ընէք:

Բայց և այնպէս՝ գիտցած ըլլաք, որ մարդ մը այս-
պիսի պատերազմի մը մէջ յաղթուլ չկրնար ըլլալ՝ եթէ
Քրիստոսի վրայ կատարեալ հաւատ չ'ունենայ, անոր
համար է որ ամենուր ալ ա՛յա կը խօսմ, պէտք է լման
հաւատք ունենաք:

Այս ալ կը պատուիրեմ Ձեզ՝ ամեն մարդ, կնիկ
մարդ, ծեր և պառաւ, երիտարդ թէ օրիորդք, մինջև
փոքր մանկունք, ամենքդ ալ պէտք է զինուիք, հրա-
ցան ունեցողը՝ հրացան, ատրճանակ, դաշոյն ունեցողը՝
դաշոյն, երկսայրի ունեցողը երկսայրի, վեց հարուածեան
ունեցողը՝ վեց հարուածեան, այս վերոյիշեալները չու-
նեցողը՝ հետեւեալ գործիքներով բաւականանան, հա-
տոցով, կացինով, մանր դանակով, չամփուրով, փե-
տատով, մանգաղով, մանր հատոցով, քարով, մինչև
անգամ մուրճով, զինուեցէ՛ք. որ ժամանակ որ թշնա-
միին խառնուինք՝ արագ-արագ փորերնին խօթեցէ՛ք,
թշնամույն աղիքները դուրս թափուին. ամենեւին մի

վախնաք. Քրիստոս մեր կողմէն է, արդէն դիտէք որ թշնամին վախկոտ կ'ըլլայ, ատոր համար քնաւ չմտածէք, մենք ուժով կ'ըլլանք:

Ահա՛ Աւետարանը, Քրիստոս կ'ըսէ, «Ով որ ինքզինք ինծի համար կը կորսնցունէ, անիկայ կ'ապրի, ով որ ինքզինք չմեռնիմ՝ ըսելով պահէ, անիկայ կը կորսուի»: Հիմա հասկցա՞ք, Քրիստոսի խօսքէն դուրս չէք ելլեր և հայրենիքն ալ կը փառաւորուի ու կը մեծնայ, հայն ալ ստրկութենէն կը խալըսի:

Հիմա մեծ պատուէր մ'ալ ունիմ ձեզի: Հրացանաձրգութեան ատեն լաւ նշան առէ՛ք, մի՛ արտարաք, կաքաւի որսի նետելու պէս՝ նետեցէք, ու նետուէն մի՛ նետէ՛ք, շատ մօտէն նետեցէ՛ք որ հրացանի ծուխը կապարին հետ միատեղ փորը մտնայ: Մեր Զէյթունի կըռիւնները այսպէս կ'ըլլային, չէ՞ որ պապենական սովորութիւն է՝ եթէ մօռացած չէք. ահա ասիկայ ստիպեալ կը պատուիրեմ, մօտէն ըլլայ հրացանաձգութիւն նիդ:

Հա՛, չմոռնամ, այս ալ կը պատուիրեմ ձեզ, այս դուրսէն եկող հիւրերը, որ մեր երկիրը եկեր են՝ բարով, հինգ հազար բարով եկեր են(*), համարինք որ Աստուծոյ կողմէն են՝ ո՛չ թէ աստանայի կողէն, ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ, միամիտ եղիք, անոնց նպատակն ալ դէչ չէ: — Ձեր վրայ պահպանիչ մը ալ ըսեմ, ըսաւ, ու վերջ տուաւ ժողովին: Ժողովը ծափահարութեամբ ցրուեցաւ, վասն զի Զէյթունցւոց համար պատերազմի որոշումը հարսանեաց հրաւէր կը սեպուէր:

(*) Զէյթունցու սովորութիւն է որ մարդ բարեւելու համար մէկէն՝ հազար բարով եկար, կամ թէ հինգ հազար բարով եկար, կ'ըսեն: Հայր սուրբն ալ նոյն սովորական լեզուն կը գործածէ:

Իսկ գործին ընարանը չ'մոռնանք : — Վերոյիշեալ ժողովին մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Պարանլըգ տէրէ ըս-
ւած տեղը, Զէյթունի Մեծագործ իշխան Շովրայեան
Հաղոր աղան(*) արդէն յանձնարարած էր Յրնուզի վա-
նահայր քաջասիրտ Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետին
նորեկ հիւրերը հարցաքննել և ըստ այնմ շարժիլ : Հայր
սուրբը՝ ըստ հրամանի պատկառելի իշխանին, պէտք ե-
ղած քննութիւնը ի գործ դրաւ, ինչ—ինչ գաղափար-
ներ հասկցաւ, անմիջապէս տեղեկագրեց առ իշխանն :
Իշխանը գրութիւնը կարդաց, չտապով մը հանգուցեալ
Պապիկ բաշայի եղբայր Նազարէթ չափուչը(**) քովը
կանչեց ու պատուիրեց : «Հրաժարէ, ըսաւ, Համիտին
ծառայելէ, այսուհետեւ հայու և հայրենեաց համար
պէտք է ծառայես, խուժք մը հայ զինուորներով գնա ի
Պարանլըգ տէրէ Բարթուղիմէոս վարդապետին, անոր
աջակցութեամբ պէտք եղածը խորհրդակցեցէ՛ք : Նորեկ-
ներու ինչ ըլլալնին հասկցուեցաւ : Վարդապետը մեզ
չհարցուցած պատերազմի որոշումը տուէր է, արդէն իմ
գաղափարս ալ այդ էր, չի մերժենք վարդապետի որո-
շումը, ես ընդունեցայ, կարծեմ դուք ալ կ'ընդունիք» :
Նա ալ. « — Այո՛, կ'ընդունիմ» ըսաւ. — «Սա թըշ-

(*) Այս իշխանը հին 4 իշխանաց մին էր և կը կոչ-
ւէր Հաղոր (Ղազար) աղա. միւս 3 իշխանք մեռած էին,
ու պատկառելի ծերունին 73 տարեկան հասակին դեռ
ոլջ էր ներկայիս : (մեռած է 1895ին)

(**) Նազարէթ չափուչ (վարդապետ) Եէնի-աիւնա
Աստուածատուր աղայի հօրեղբոր թոռը՝ Մարկոս աղայի
տղան ու Պապիկ բաշայի եղբայրն է. մինչ ցայդ այս
քաջարի երեսասարդը թուրք կառավարութեան ձիա-
ւոր չափուչն էր. բայց ներքնապէս հայրենեաց նուիրուած
մի հերոս էր, և չօրս թաղեցւոց ալ միանգամայն սի-
րելի :

նամիլին հետ անգամ մ'ալ չափուինք, գրգռւած եմ
 թշնամույն դէմ որոնք, Սասունցի(*) եղբայրներուն քիչ
 չարիքներ չհասուցին, այս անօրէններէն մի քիչ վրէժ
 լուծենք, ձերգութեանս մէջ թաքուն և թմրնալ մնացած
 վառօդներուն անուշահոտ բուրման անգամ մըն ալ եւս
 արժանանանք, գոնէ երբոր մեռնիմ՝ միւս երեք իշխան
 եղբայրներուս լուր տանիմ, անոնք անդիլի աշխարհը
 աչքերնին բաց, աչքի լոյս աւետեմ ու ըսեմ, «հանութ
 հայ ազգին համար պատերազմեցանք ու յաղթեցինք,
 նախահինամութիւնը զմեզ կատարեալ պաշտպանեց, Նո-
 րին ամենակարողի շնորհիւ յաղթող հանգիստեցանք աշ-
 խարհի առջեւ», ըսաւ ու լռեց: Անոր խօսքերուն մէջ
 մարգարէական շեշտ մը ու հաւատք մը կար: Նազարէթ
 չափուչ պատասխանեց, «Արդէն ես ազգային խնդրոյ
 համար խմորեալ մարդ մ'եմ, իմին ալ փափաքս նոյնն
 է, ընդունած եմ ձեր հրամայածը, վաղ առաւօտ ան-
 պատճառ կերթամ կը դանեմ Բաթուղիմէոս վարդապե-
 տը, եթէ կ'ուզէք նամակ մ'ալ գրեցէք վարդապետին,
 անոր հետ աջակցելով պէտք եղածը կը խորհինք և ձեզ
 կը հաղորդենք»: Հազոր աղան նամակ մը գրեց և տուաւ
 հերոսապետին ձեռքը: Հայրենասէր չափուչը պատկառելի
 իշխանին ձեռքը համբուրեց և ըսաւ, «Մնաք բարով»:
 Նա ալ անոր փայլուն ճաշատը համբուրելով «երթաք
 բարով» մայթեց: Միւս օր մի խումբ հայ զինւորներ
 գնացին հասան ի Գարսնլըդ տէրէ (մութ-ձոր) Զէյթու-
 նէն վեց ժամ հեռի: Վարդապետը և Նազարէթ զիրար
 տեսածնուն պէս ողջագութեցան միմ ուրախութեամբ,
 ցնծալով, հիւրերն ալ նոյնպէս ըրին: Վարդապետը նա-
 մակը բանալով կարգաց որուն պարունակութիւնը հե-

(*) Այն ժամանակ Սասունէն դատ կոտորած եղած
 չէր, ատոր համար իշխանը Սասնոյ անունը կուտայ
 միայն:

տեւեալն էր. «Արժանապատիւ հա՛յր պատուական : Սաացանք ձեր տեղեկագիրը նորեկ պարոններուն մասին, գրածիդ յիշովն տեղեկացանք, որչափ որ ատոնց ատաժ տեղեկութիւններու չենք հաւատար՝ հոգ չէ, անոնք ալ չէ՞ որ մերայինք են՝ հայ են, արեւակից են, հիւրեր են, խաթերնին չգալիք, իրրեւ սիրելի հիւրեր՝ զիրենք պատուեցէ՛ք. կարծեմ թէ ատոնք պատեալա՛մի համար նորընծայ կը սեպուին, այս ալ վարժութիւն մ'է, թող տուէք որ սորվին :

Ատոնց սուտերուն իրրեւ իրաւ հաւատանք ու գործենք, վասն զի միջոց չիկայ, ժամանակը լրացած է, եթէ հոգ մը ունինք՝ այն է որ՝ անպատրաստ ենք. այս հոգն ալ նախախնամութեան ապաւինելով, նորին անհուն ոգորմութեան, գթութեան, գորութեան թողունք, նա կարող է զմեզ փրկել մեր թշնամիներէն : Երբոր մենք և մեր պապերը կը պատերազմէինք, միթէ՞ մեր օգնութիւնը Լոնդոնէ՞ն կուգար, կամ թէ օտարականաց խումբն՝ կուգային, կ'օգնէին. ո՛չ, ոչ, այնպէս չէ. «մեր օգնութիւն ի Տեառնէ եկեացէ որ արար զերկինս և զերկիր» . այս անգամին գործը ուրիշ օրինակի չեմ կրնար նմանեցունել, այն է՝ որ անպատրաստ բառը կուգեմ նմանեցունել Հայր Աբրահաւ դէպքին՝ երբոր իւր սիրելի զաւակ Իսահակին հետ կ'երթային օրպէս թէ մատաղի զենման համար, Սահակ զգածուելով հարցուց հօրը Եսաւ. «Հա՛յր, ա՛նա՛ հուր և ա՛նա՛ փայտ, ո՞ւր է ոչխար յուլակէզ» : հայրը պատասխանեց. «Որդեակ, Տէր պատրաստեացէ» : Ըստ հօր Աբրահամու մեր պիտոյքը Աստուծոյ խնամքին կը ձգենք, անիկայ հօր Աստուած է, կարող է իրեն հրեշտակներով մեր բանակը պաշտպանել : Այս կտորին վրայ կատարեալ վստահ եմ. դուք ալ վստահ եղիք. «սուր Տեառն ու Քէզէոնի» եղաւ Իսրայելացւոց ժամանակ, հիմա ալ սուր Տեառն և Զէյթունի

պիտի կանչուի. ապահով եղիք: Յալթութիւնը մերը պիտի ըլլայ, այս յուսով, այս հաւատքով, այս սիրով պէտք է ազդինք ամենքս ալ, որով մնալու եմք առ այս: Ես կը մնամ Ձեր Ս. Աղօթքի օժանդակութեան փափաքող. Խ. Ծ. Հաղոր Շովրայեան:

Յ. Գ. — Աւագ-կալ գիւղացի Ատենապետ Յարութիւն աղա Պօճայեանի սիրով կարօտով բարեւս յիշեցէք: Կը գովեմ իրեն հռատեսութիւնը. ինքը այծի հօտերու հովիւ մը ըլլալով հիւրերուն պես պարօն Աղասին կատարեալ հարցաքննիր է. դուք եւս լաւ քննիր էք. ուրեմն ազդիք: Այդ մասին խորին շնորհակալիքս կը յայտնեմ Ձեզ: Ինչ Պ. Աղասին ալ բարեւ ըրէք, տեղեկութիւն կը հաղորդեմ իրեն. վաղը տեղւոյս թիւրք դայմագամը մի քանի պատգամաւոր պիտի գրիէ իր քով, Տ. Կարապետն ալ ի միասին, աղուէսութեամբ հարցումները պիտի ուզէ իրեն՝ այդ աղուէսին պատուօրհանը շէնքով—չեղծով պէտք է տայ, չըլլայ որ խոր քրնայող աղուէսը արժնցունէ. ասիկայ նուրբ քաղաքականութիւն մ'է, իրեն այսպէս զօրութեանցէք. այսչափ»:

Վարդապետն ալ մէկիկ մէկիկ զրուցեց այս նամակի պարունակութիւնը պրն. Աղասին:

Միւս օրը գրիւնեցան պատգամաւորները(*) տեղականի կողմէն: Տէր Կարապետ հայրը տեղակալին զուրցած հարցումները հաղորդեց Պ. Աղասին սապէս. «Տեղակալը կը հարցունէ. ինչ է ձեր պահանջը. խրատմաներ կը տեսնեմ ձեր մէջը, պահանջնիդ բո՛ւք. ընդհուպ գոնացում տանք. Թագաւորի մը գէ՛մ դնելը՝ ալէկ բան

(*) Պատգամաւորները ասոնք են. Տ. Կարապետ քահանայ, Կէսիսանեան Աւետիք էֆէնտին, և Նզեկիէեան Աստուածատուր աղան: Ասոնք Սեպտ. 23ին տեսնուեցան Աղասին հետ, Անդրէասեանց գիւղը:

չէ : ինչո՞ւ զուր տեղ արհեստ թափուի : Պատասխանեցէ՛ք , որ տեղակալին հաղորդեմ » : Տէր Կարապետի այս հարցման՝ Աղասին պատասխանեց .

« Մեր պա՛անջները իւր ձեռնո՛տութեան տակ գրա-
նուող փոքրիկ ինքերներ չեն , որոնց ինքն կարենայ
գո՛ւացում տալ , անոնց գո՛ւացում տալը միայն սուլ-
թանին անի է : Տէր հա՛յր , Դուք չէ՞ք գիտեր մե պա-
նանջը . չէ՞ք յիշեր Պէրլինի վեհաժողովի Ճեքորդ յօդ-
ւածը . ա՛տ՝ մեր պա՛անջը ատար իրադործումն է » :
« Խիստ ալէկ , դաւակա , ինչ որ է պա՛անջումնիդ՝ ըսէ՛ք ,
իրեն հաղորդեմ , կրցաւ կը կատարէ , չի կրցաւ , կը պա-
տասխանէ » : — Լա՛ւ , լսեցիք մեր պա՛անջը , հաղորդե-
ցէ՛ք ուրեմն , կ'ուզէ կատարէ , կ'ուզէ պատասխանէ .
միայն քանի որ ինքը զձեզ պատգամաւոր նշանակած
և մեզ՝ զրկած է մեր կամքը իմանալու , հաղորդելէ յե-
տոյ ձեզ մեր պա՛անջը՝ 12 օր միջոց կուտանք վճռա-
կան պատասխան մը տանելու : Եթէ այս 12 օրուան
մէջ կրցաւ մեր պա՛անջին գո՛ւացում տալ , լա՛ւ , թէ չի
կրցաւ՝ կառավարութեան պալատը թող պարզէ և մեզ
յանձնէ . վասնզի վեց հոօր տէրութեանց մեզ տուած
հրահանգը և կամքը այս է . հակառակ սպառաշային հե-
տեւանքը չար պիտի ըլլայ և աղաչանքը ու պաղատան-
քը անօգուտ պիտի մնան » : Քահանան հարցուց . « Խնդ-
րեմ՝ վեց տէրութեանց հրահանգի սաշտօնադրերը ինծի
ցոյց տաք , որ ես ալ տեղակալին հաղորդեմ » — « Տէր
հա՛յր , ըսաւ Աղասին , գաղղիներէն լեզուաւ դրուած են
անոնք և կարծեմ դժբալլեալաբար դուք ալ գաղղիներէն
չէք կրնար կարդալ » : Տէրտէրը պատասխանեց . « Դու
կարդա՛ , տղաս , ես քեզի կը հաւատամ » : Աղասին ը-
սաւ . « Դուք եւս Աւագկալցի չօպան Յարութիւն տղայի
պէս կուզէք զիս յոգնեցնել . ան տէլի Արթինը (խենթ
Յարութիւն) խենթուխելառ խօսքերով ու հարցերով չառ

ու չատ յոգնեցուց զիս, արդարեւ յոյժ յոգնած եմ, տէր հա՛յր, պատուոյս կ'երթնում, թէ նոյնքան ճշմարիտ է վեց պետութեանց կողմէ իմ ունեցած հրահանգը, որքան ճշմարիտ է ձեռքահանայական կողմամբ առ Սատուած ունեցած հաւատքը»։ Տէրտէրը բացազանչեց. «է՛, հէ՛, այդպիսի խօսքերով չեմ խաբուիր ես, պարո՛ն, դու պահ մը առաջ գրութիւններ ֆրանսերէն են կ'ըսէիր, բայց թուզթի կտորն անգամ չի տեսնաք, հոգ չէ, միայն ես աղայ չեմ և պատերազմի խնդիրը տղայի խաղալիք չէ, այլ կենաց և մահու խնդիր, պէտք է հետեւապէս կատարեալ խօսք խօսիլ և ոչ սուտ ու պատիր բաներ. որովհետեւ որչափ որ գայմագամն է հայացունողը, պէտք է նկատել՝ թէ այդ միակ չէ և իրմէ վեհագունի միջոցաւ, մինչեւ թագաւորի կապուած է, հրամանները կայծակի արագութեամբ կը հասնին ամէն կողմ՝ անակնկալներ ստեղծելով. պէտք է նկատէք հրամանի մը դալը, բանակի մը կազմաւորը, Զէյթունի վրայ քալելը, և ուժաշիւթումը ամենակայուն միջոցի մէջ ըլլալու բաներ են։ զգուշացէ՛ք որ այսպիսի մանկական ու աղայական խաղերով ազգին ու հայրենեաց գլխուն վրայ վտանգ մը չը բերէք, մանաւանդ այսպիսի պահու մը, յորում Զէյթունցիք ո՛չ պաշտ, և ո՛չ կատարեալ զէնք ունին զիմագլուխ, արդ, թէեւ ձեզի չափ չենք զիտեր ներկայ քաղաքականութիւնը, քանի որ դուք եւրոպայէն կուգաք, բայց երկրին քաղաքականութիւնը և բնաւորութիւննալ մենք խիստ լաւ գիտենք. ուստի որպէս զի ձեզի վտանգինք, պէտք է բացարձակ խօսիք մեզի, թէ ձեր գորութիւնը և ոյժը ո՞ւր կը կայանայ. քանի որ հետագայութիւնը կ'այ և եթէ ձեր զրուցածները նոյնու թեամբ հաղորդենք գայմագամին, ո՞րչափ վտանգաւոր կը լինի, գոնէ հեռագրութիւնները կտրտած լինէինք, որպէս զի գէթ հազարակցութիւնը խափանուէր, և այս կողմէն դործ մը տեսնել կարելի ըլլար»։

— «Տէր հա՛յր, պատասխանեց Աղասի, թեկ կտրելու հարկ չի կայ, եթէ կ'ուզեն երկինք հեռագրեն, օգուտ չունի. ներկայ՝ քաղաքականութեան բերմամբ կանոնաւոր դօրք և թնդանօթ զրկել Ձէյթունի վրայ անհրնար է, ատենց բոլորն ալ ուսումնասիրուած և այնպէս եկած ենք այս տեղերը»։ «Ուրեմն, վրայ բերաւ տէրտէրը, բոլոր ձեր ըսածները նոյնութեամբ հաղորդեմ տեղակալին և ըսեմ 12 օր միջոց կայ ատենց պահանջները գոհացնելու, հակառակ պարագային պալատը պարսկու և իրենց յանձնելու ես»։ «Այո՛, պատասխանեց Աղասին, մի առ մի հաղորդէ՛, բնաւ մի՛ քաջուիր. երբէք փնտաւար հետեւանք տեղի չի պիտի ունենայ»։ Տէրտէրը ըսաւ. «Շատ լաւ, միայն եթէ չար ըլլայ, թափուելիք արիւնը ձեր գլխուն վրայ, իսկ թէ բարի, ի Հօրէ Ամենակալէ օրհնալ ըլլաք»։ Եւ մնաք բարով ըսելով՝ ընկերներովը Ձէյթուն վերադարձաւ։

Տէր Կարապետ Ձէյթուն հասնելով՝ չունչը չառած իսկոյն ժողով մը կազմեց Ձէյթունի աւագանիէն, սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիին առաջնորդարանը։ Պատմեց անոնց պարոն Աղասիին բոլոր զուրցածները, որու վրայ ատենապետ Շովրայեան, խօսքը ներկայից ուզղելով՝ «Ես, օր առաջ լուր զրկած էի այդ պարոնին (Աղասիին), չէնք շնորհք պատասխան տալու՝ պատուիրակութեան կողմէ ըլլալիք հարցմանց, ատո՛նք են ատոր չէնք չընորհք պատասխանները, հաղա՛ր ամիսօս։ Ի՞նչ տեղի կայ այդպիսի դժուր պահանջումներ ընելու. այդ կերպով խօսիլ՝ ամենա՛ղօր տէրութեան մի միայն անկ է, որովհետեւ «Մօսկոֆի թէքլիֆի»է այդ ըսածները^(*)։

Եւ պահ մը մտածելէ ետքը. — «Տէր հա՛յր, 12 օր

(*) Ձէյթուն առածի կարգ անցած է այս խօսքը, մեծաբաններուն այսպէս կ'ըսեն։

պայման դնել ի գոհացումն պահանջից և հակառակ պարագային կառավարական պաշտօնարանը պիտի գրաւենք, ըսելը՝ անշուշտ բացէ ի բաց տշայամտութիւն է և վտանգը փութացնելէ. ուստի չ'ըլլայ որ այդ կարգի փաստակար խօսքերէն որ և^{III} է բառ մը խօսիս տեղակալին, մինչեւ մենք մեզի որոշենք ընկիւնիս և պատարաստ ըլլանք» :

Այդ ստոյգ է թէ մենք բոլորս ալ թշնամոյն անըղգամութենէն զզուած և իւր աննեթեմ արարքներէն յուզուած ենք. խնդն Սասունցոց ինչն'ը չ'ըրին, արդ, իմ մասնաւոր կամքս է, ոչ թէ խօսք, դոնէ մեր Սասունցի եղբարց վրէժը լուծելու համար զէնք վերցնենք, թշնամոյն վրայ իշխանք և Աստուծոյ ազատտանած անոր հպարտութիւնը խոնարհցնենք, ու ակռաները խորտակենք, որպէս զի նուազ կրծէ հայաւ ոսկոր. ինչպէս ըսի, իմ կամքս այս է և ո՛վ որ պատերազմի կողմն է՝ միայն ձեռք բարձրացնէ». ներկայք այնքան համաձայն գտնուեցան Շովրայեանի առաջարկին, որ իւրաքանչիւր անձ փոխանակ մէկ ձեռքի երկու ձեռք վերցուց, և ծափահարութեամբ վճռեցին պատերազմը : Ատենապետ Շովրայեանն բաց ատտի ի լուր ամենեցուն հետեւեալ հրահանգը արտասանեց. —

«Նախ պէտք է թշնամի պաշտօնեայք հսկողութեան տակ դրուին մեր կողմանէ, որպէս զի ասոնք ժամանակ գտնելով չի փախչին և հեռաւոր իշխանութեանց չ'հաղորդեն ըլլալիքը. ապա զօրանոցը կը գրաւեք. նորեկ պարսններն ալ կանչենք հոս, հանգիստ ընեն, հերիք է լեռները թափառին :

«Բ. Արեգին, Ֆրնուզ և Աւագ-կալ գիւղերը պարպուին հոս մեզի գան. իսկ պատերազմի գործողութեանց ձեռնարկելու համար հարկ է որ ամեն մէկը զատ զատ արթուն լինի, որպէս զի շփոթութիւն չլինիս. նաեւ

խոհական՝ և ոչ ամբարտաւան ու յանձնապաստան, միշտ ընկերի հսկելով և մեծի անսպառով. վասն զի Զէյթունցոց համար թէեւ ազգային հարսանիք մ'է պատեւերազմը, և մի և նոյն ժամանակ սակայն՝ անշուշտ չէք մոռնար մեր պապերուն խոնմութիւնը:

«Երկու օր առաջ՝ Նազարէթ չափուշը խումբ մը զինւորներով Բարթուղիմէոս վարդապետին դրկած էի Մութ-ձոր, ուր Բարդուղիմէոս վարդապետ ալ իւրայիններուն հետ խորհրդակցելով՝ իմ որսմանս համանման որոշում տուած էր, զոր լսելով շնորհակալ եղայ, ըստ որում ինձ կատարեալ գաղափարակից գտնուած էր»։ Եւ Տէր հօր դառնալով ըսաւ, — պատուէրս մի, մառնաք, Աղասիի խիղախ պատասխաններէն ո՛չ մին սեւ զակալին չի հաղորդէք, ետքը սուղի կը նստի մեղի, և «ուղտը պոչէն վերցնել հարկ կ'ըլլայ»^(*)։ Ասոր վրայ ցրուեցաւ ժողովը։

Նոյն գիշեր Շովրայեանի հրամանաւ խումբ խումբ մարտիկներ դրկուեցան Զէյթունի հեռաւոր կիրճերը, թչնամի պաշտօնէից փախուսած խափանելու։ Այս պահու Տէր կարապետն ալ տեղակայէն կանչուեցաւ եղած քննութեան արդիւնք, հաղորդելու, տեղակայը մանրամասնաբար հարցուց տէրտէրին օտարականաց կամքն ու գաղափարը, տէրտէրը որպէս թէ նոյն միջոցին մտածած ըլլալով Շովրայեանի պատուէրը⁽²⁾ և տեղակալին «չխտակը դուրցէ» հրամանէն զայրանալով՝ ասանց բան

(*) Այս առած մ'է Զէյթուն և գործը դժուարութեան մասնել կը նշանակէ։

(**) Սակայն մենք կը կործենք որ դա տեղի հաւմոլուած է եղեր Աղասիի տաւած յանդուգն խորհուրդէն քան մեր իշխանի վերջին պատուէրէն, թէ «մի առ մի չյայտնէր Գոյմադամին»։

մը վերադառնելու ոտքի վրայ կ'ելլէ և ցամառալից կը խօսի հետեւեալը. — Գայմադամ էֆէնտի, երկար խօսքերու տեղի չկայ. վերջերս Եւրոպայէն եկած իշխաններուն հրամանն է. — տասներկու օրուան մէջ ինչ որ պիտի մտածէք՝ մտածեցէ՛ք այստեղը պէտք էր պարպէք և յիշեալ իշխաններուն յանձնէք. այս ալ ըսեմ, որ այս օրէն սկսելով այս պալատը ձերը չէ, այլ ազգին է, աշէկ գիտցէ՛ք, ուրիշ ըսելիք չունիմ»։ —

— «Տէր հա՛յր, այսպէս առանց պայմանաժամի գո՛ւծ կ'ըլլայ, ես չեմ կրնար կատարել, ինչ որ իրենք կը պահանջէին»։ — «Անոնց պահա՞յր փոքր բան մը չէ, բայց դուք կարո՞ղ էք գործադրել»։ — «Ա՛խ, տէր հա՛յր, խնդրեմ՝ մի անգամ ըսէք սա բանը»։ — Պէրլինի դաշնադրին պայմաններուն համեմատ Հայաստանի անկախութիւնը»։ — «Ատկէ գիւրին ի՞նչ կայ, տէ՛ր, իմա հեռադրին գլուխը կ'անցնիմ, եթէ իրենց փափազըն այս է, կատարումն ալ ինձնէ խնդրէ. ինչպէս որ ձեզի յայտնի է՝ մեր վեհափառ տէրը չատ գլխաւորտ է, մանաւանդ թէ զիս զատ կը սիրէ, միմիայն տեղեկութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ»։ — Կը սխալիք, դուք կը կարծէք թէ ասոնք միայն Զէյթունի մասին կը մըտածեն, այդպէս չէ. — ամբողջ ազգին անկախութիւնը կը պահանջեն. ա՛րդ, դուք այսքան մեծ գործի մը կարո՞ղ էք»։ «Այո՛, կարող եմ, չըսի՞ ձեզի թէ տէրութիւնը զիս չատ կը սիրէ. այս խօսքին վստահ եղիք»։ — Պարոն գայմադամ, թուրքն ու հայը հայրենակից լինելով՝ իրարու բնութիւնը չաւ կը ճանչնան, բայց և այնպէս ձեր աղուէսի հաշիւները մենք ալ ունինք. եթէ չունենանք ալ՝ հասկնալու կարող ենք. ինչէ՞ն յայտնի է, թէ իմա երբ հեռադրի գլուխն անցնիք մէզի դէմ չպիտի խօսիք. չէ՞ք գիտեր թէ օսման

ցին անսխտահելի մարդ է. ափսո՛ս, այս բանը օրօրոցի մահուկն ալ գիտցաւ, սակայն, ես ըսելու մոռցած էի՝ ձեզ թէ անկարելի է հեռագրին գլուխն անցնիլ, որովհետեւ ըստ ւրոշման ազգային ժողովոյն այդ բանը արգելուեցաւ. այս ալ չմոռնամ ըսել, թէ չըլլայ որ իմ ըսածներուս կարեւորութիւնն չտալով հեռագրատուն^(*) երթալու համարձակիս, որովհետեւ այս ու այն անկիւնը գտնուած պահապաններէն մէկէն անպատճառ գնդակ մը կուտէք, մեղք էք, բարեկամ էք՝ անոր համար կը մեղքընամ ձեզի», ըսաւ ու մեկնեցաւ: Եւ տուն երթալով փութաց անմիջապէս քանի մը հերոսներ ղրկել զօրանողի ճամբան, որ հսկեն տեղակալի անցքին. թեեւ տեղակալը չի կրցաւ զօրանոցը երթալ՝ Տէրտէրին խօսքերուն համոզուելով, սակայն խորամանկութեամբ փողահար երնուորին հրամայեց փողով եղելութիւնը միբալային հալօրդել. զինուորը ըստ հրամանաց Գայմադամին հրնչեցուց փողը հասկցնելով միբալային որ զօրանոցը ընդհուպ պիտի գրաւի հայերէն, գիտցած ըլլաք: Միբալայը լսածին պէս՝ Մարաշ հեռագրեց, երեք օր վերջը Բերդիդ չայ^(*) ըսուած տեղը կանոնաւոր զօրքով լեցուեցաւ. միայն այսչափ չէ, նաեւ կը պատրաստուէին Զէյթունի վրայ քալել, (հակառակ մեր պարոն պատգամաւորի (Աղասիի) խոստումին, որով կը համոզէր Զէյթունցիները, թէ օսմանեան կառավարութիւնը բնաւ կանոնաւոր զօրք չի կրնար քալեցնել ձեր վրայ՝ թէ պետութեանց կամքին կը դպչի, մինչդեռ թուրք զօրքը կանոնաւոր բանակի վերածուելով Բերդիդ չայ կ'ամրանար,

(¹) Հեռագրատունը կը գտնուի զօրանոցին մէջ որ քառորդ ժամ հեռու է Զէյթունէն:

(²) Բերդիդ չայ 7 ժամ հեռի է Զէյթունէ գէպի արեւելհարաւ:

գոր Ձէյթունցի լրտեսները տեսնելով եկան և հաղորդեցին Նազարէթ չալուշին, և հիւրերու պէտ Պ. Աղասին)։ Ահա պատերազմական գործողութեանց սկիզբը կամ Ձէյթունցոց հարսանիքը։ Եւ որովհետեւ ա՛յն անտարբեր մնալ կարելի չէր, Նազարէթ իշխան Արեգին գիւղացիներէն խումբ մը կազմելով Ջահան գետի ասդիի եզերքը ամրանալու և պահպանելու գնաց, որպէս զի թուրքաց արգիլէ այն գծով Ձէյթունի վրայ քալելը։ Իշխան Նազարէթի հետ կը գտնուէին հետեւեալք, Փանոս Շամու Բէշիշեան, Խաչեր քէհեա Կարապետեան, դարձեալ Արեգինցի Փանոս Միքայէլեան, Կոկիսոնի Թաշ-օլուխ գիւղէն Կարապետ Ղրփանոսեանց (ճէլլատ) և Պ. Աղասի իրեններով։

Թշնամի բանակի ներկայութիւնը և յառաջնադասութիւնը անշուշտ հետեւանք եղաւ մեր Պ. Աղասիի գոռողութեանց և Մօսկօվսկան առաջարկին այն է՝ 12 օր պայմաժամին, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ թիւրքի հացին եղ քսել, և աժանը սուղի նստեցնել, ինչ օգուտ ուսումը և քաղաքագիտութիւնը, երբ ասոնք պատերազմական ձեռնարկութեանց և գործառնութեանց չեն պատշաճիր, աւելի լաւ էր փոքրիկ փորձառութիւն մը, քան այսպէս յիմարական գիտութիւն։ Որչա՛ր լաւ պիտի ըլլար տէրտէրի առաջարկը, հեռագրաթիւր կտրելու մասին, որով թուրք բանակը թէև երեւնար, սակայն խիստ ուշ մնալուն Ձէյթունցիք պէտք եղածին չափ միջոց պիտի ունենային լաւ կերպով պատրաստուելու ինչ որ է, եղածը եղաւ, օգուտը միայն սաչափ է, որ ապագայ սերունդը այսպիսի ձախորդ ձեռնարկութեանց փնասակար հետեւանքները կարգալով պատմութեան մէջ դաս մը պիտի առնէ և զգոյշ ըլլայ։

Արդ, երբ լսուեցաւ թէ Բերդիգ չայ Թշնամի բանակեցաւ, Շովրայեան փութաց ժողով մը կազմելով և Տէր Կարապետը կանչելով հարցուց. «Տէրա՛յր, դուն խօ-

սեցար գայմադամին ինչ որ քեզի պատուիրած էի չը խօսիս»։ Տէրաէրը չ'ուրացաւ. «Այո, զուրցեցի ըսաւ, բայց ներեցէք որ պատմեմ եղելութիւնը. «Ձեր որոշման համեմատ երբ գացի գայմադամին հաղորդել չիւրերուն կամքը, թէեւ մոռցած էի ձեր ինծի պատուիրածը, բայց նոյն ժամանակ իւր հարցապնդումն ալ զիս չափազանց նեղելով առանց բան մը պահելու տմբողջ եղածը գրուցեցի. այսու ամենայնիւ ինք չափաի երթար հեռագրատունը, որովհետեւ չափէն աւելի անաբեկեցի զինքը և չեմ ալ յուսար որ գացած է, որովհետեւ պահնորդներ դրած էի, անպատճառ պիտի իմացուէր այդ. ինչպէս կ'ըլլայ այս կը դարմանամ և սակայն գալտնիք մը ըլլալու է ասոր մէջ։ Գայմադամը կանչուեցաւ. Շովրայեանը հարցուց գայմադամին. — «Դո՞ւն տուիր այս հեռագիրը»։ — «Ո՛չ, տէր իմ, հեռագրատունը զօրանոցին մէջ է, իսկ ես՝ ինչպէս որ տէր հայրն ալ գիտէ, զօրանոց չգացի»։ — «Ուրեմն այս հեռագիրը ո՞վ դարկաւ»։ — «Աստուած վկայ՝ չ'գիտեմ»։ — «Լա՛ւ, կարող էք երթալ. այս անգամ միրալայը կանչուեցաւ՝ ատենապետը հարցուց»։ — «Դո՞ւն բերել տուիր այս զօրքը. դո՞ւն զարկիր հեռագիրը»։ — «Այո՛, տէ՛ր»։ — «Պատճա՞ռ»։ — «Ձեր ժողովքի երեկոյին պարոն գայմադամը փողով զօրանոցը լուր տուաւ, թէ գիշերով հայերը զօրանոցը պիտի գրաւեն, ես ալ իմ պաշտօնէս վախնալով խնդիրը Մարաշ յայտնեցի»։ — «Կեցցե՛ս, ճշմարիտը ըսելուդ համար սիրեցի քեզ, գնա՛ չըլլայ որ գայմադամին հետ տեսնուիս, հսկողութեան տակ ես»։ — «Նորէն գայմադամը կանչուելով հարցուց իշխանը, — ինչո՞ւ համար այս վատութիւնն ըրիր, մընչդեռ մենք կ'ուղէինք խնդիրը անուշ տեղը կապ'իլ, դուն ինչո՞ւ գործը մեծցուցիր և այսչափ զինուոր մեր վրայ բերել տալ կը ջանաս. գէշ մարդիկ էք վերջապէս, խաղաղու-

Թիւնը չէք սիրեր, բայց հոգ չէ, ինչ որ պիտի ըլլայ այն կ'ըլլայ, տեսնենք. դուք ձեր Թագաւորին ու ձեր քաղաքին կը վստահիք, իսկ մենք, որ Թագաւոր և իշխանութիւն չունինք մի միայն Աստուծոյ կ'ապաւինինք:

Գայ. — Ներեցէ՛ք Տէր, ես խաղաղութիւնը կը սիրեմ, խռովութիւնը կ'ատեմ, դուք ինձ հարցունք, թէ հեռագրատուն գացի՞. ես ալ երգում բրի, թէ չը գացի: Եւ իրօք ալ այսպէս է:

Իշխ. — Փողա՛ւարի միջոցաւ տեսեր էք գործը:

Գայ. — Այո՛, աէր, երկիւլը գիտէ՞ք, երկիւղէս լուր տուի, այս պատճառաւ յանցաւոր կամ խովարար չեմ համարուիր: Եթէ դուք զիս յանցաւոր կը համարէք, ձեր ներսլութիւնը կը խնդրեմ, ա՛ա՛ ձեր սուրը, ա՛ա՛ մեր վիզը, կարող էր ձեր ուղածն ընել: Դարձեալ ներսլութիւն կը խնդրեմ: Այսպէս կը քծնէր Գայմազամը:

Իշխ. — Մնք ձեզ պէս չենք, ալիքն ներուած է, ապահով եղիք, միայն մի՛ մոռնա՛ք, թէ հսկողութեան տակ էք և ձեզ արգիլուած է միրալային հետ տեսակցի՛լ, մինչեւ որ տեսնենք թէ վերջը ո՞ւր կը հասնի: Դուք կը վախնաք, այս ձեր խօսքէն յայտնի է: Դուք կը վախնաք, թէ մէկը ձեր վրայ գնդակ կ'արձակէ, բայց ապահով եղի՛ք, ձեզ սպաննող չըլլար եթէ դուք ձեզի տրուած հրամանին համեմատ չարժիք: Կրնաք երթալ:

Գայմազամը հրաժեշտ տալով մեկնեցաւ: Յետոյ իշխանը:

Այդա իշխանը կանչելով եկեղեցականները հրամայեց որ եկեղեցին մեծ պաքի պէս սգաւորուի, բոլոր ժողովուրդը ապաշխարութեան աղօթքներ ընէ և նախախնամութեան օգնութիւնը հայցէ: Քաջալեր կարգաց նաեւ ամէն կարգի մարդոց, այրիներու ու կիներուն, աղօթել ու պատերազմիլ. մասնաւորապէս քաջասիրտ եւ հուժկու կիներուն կը յորդորէր որպէս զի տղամարդու

պէնք առնեն ու կռուին, որովհետեւ առիւծին որձը և էգը չըլլար կըսէր: Իսկ եկեղեցականները երկու պաշտօն ունէին հոգեւոր և մարմնաւոր, աղօթել եկեղեցիին մէջ և դուրսը խրախուսել հայրենիքի զինուորները, իրենք իսկ քաջասիրտ կռուողի օրինակ հանդիսանալով աշխարականներուն: Մեր նախնիք, կըսէր իշխանը, իրենց ազգութիւնը, հայրենիքը ու կրօնքը զէնքով միայն պաշտպանեցին, և վստահ եմ, որ Աստուած այդպիսիներուն չի խնայեր իր օգնութիւնը, ուրեմն մեր հայրերու յիշատակը թող առաջնորդ ըլլայ մեզի:

Քահանաները միաբերան և սիրով ընդունեցին իշխանին առաջարկը, ապա օրհնելով ժողովուրդը և համայն ազգը ցրուեցաւ ժողովրդ:

Ժողովը ցրուելէն ետք չորս եկեղեցիներու կոչնակները սկսան հնչել: Քահանաները հարկ եւ լաւ յորդորները տալէ յետոյ սեղաններու վարագոյրները գոցեցին, ինչան սգոյ, մինչեւ չոր ամիս, 1893 հոկտ. 12էն մինչեւ 1893 վեար. 1: Ոչ ոք սգոյ օրերուն հարսներ ու օրիորդներ քուրձ հագած ու իրենց զարդերէն մերկացած էին, այնպէս որ բոլորին ուշադրութիւնը կռուին վրայ կեդրոնացած էր միայն:

Հայերը յաղթականօրէն կը ղիմադրէին թշնամիին և մեծ ջարդ կուտային, այն պահուն երբ թիւրք կառավարութիւնը ամբողջ Հայաստանը արիւնով կը լեցնէր: Հայերուն կողմէն կ'առ 6000 հոգի էին, որոնց 4000ը միայն զինուած էին և 2000ը տապաքով, դաշուհով և ուրիշ մահացու գործիքներով. թշնամին ունէր ըստ թրքաց վկայութեան 110 000 կանոնաւոր ու պաշտօնազուր զօրք, անթիւ ռազմավորքով ու 13 թնդանօթներով, որոնց մէկ փոքր մասը բաւական էին Զեյթունցիներուն՝ ամբողջ հեռաւոր չրջաէաներուն տէրը տէրը դառնալու համար: Հակառակ անոյ զօրութեան,

Զէյթունցիք բաւական զօրք սպաննեցին, զօրանոցը^(*) գրաւեցին, միրալայ Իֆֆէթ պէյը և յիսունի չափ սպայ, 600 զօրք և Զէյթունի գայմազամը՝ Ամլի պէյ, գերի բռնեցին:

Այս դէպքերուն՝ Զէյթունցիներուն համար յաջող և սլատուաւոր վախճանէն ետքը, Զէյթունցիներուն միակ խորին և անկեղծ սուգ պատճառող բանն եղաւ Հազոր Շովրայեանի մահը, Զէյթունի ժողովրդին չորս սիրելի իշխաններէն մէկը որ հեռատես խոհականութիւնով ու փորձառու իմաստութիւնով, թէ խաղաղութեան և թէ սլատերազմի ատեն կ'աշխատէր ժողովրդին եռանդը, հաւատքը, հայրենասիրութիւնը, արթուն և վառ պահել: Մեռաւ 1896ի Յունիսի վերջերը 76 տարեկան, և որուն, Զէյթունի երախտագէտ ժողովուրդը, ամենափառաւոր թաղում մը բրաւ, անոր մարմինը ամփոփելով Զէյթունի դիմաց մեծ գերեզմանոցին մէջ:

Իշխան Շովրայեանի մահը, Նեստորը Զէյթունի, անփոխարինելի կոյուստ մըն էր իր սիրած ժողովրդին համար:

Այո վերջի կռիւը, միանգամ ընդ միշտ ապացուցեց թէ Զէյթունցիին դրսէն եկած քարոզներու և խորհուրդներու շատ չի կարօտիր կռուի ժամանակը և աակաթիկը գիտնալու համար: Արդէն եօթէն եօթանասուն տարեկան ամէն մարդ գիտէ զէնք գործածել և գիտէն նաեւ իրենց երկրին բոլոր պայմանները, գաղտնիքները: Ինչ որ կը պակսի իրենց զրամն է ուրիշ ոչինչ:

(*) Զօրանոցը գրուած պահուն մէջը զօրք և պաշտօնեայ գրեթէ 600 հոգի կը գանուէին. պաշտօնեաները իրենց ընտանիքով ազատ արձակուեցան: Իսկ զօրքերու ջարդուելուն պատճառը Զէյթունի կիներուն կողմէն, կը պարզենք իր կարգին:

ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾ, ԱՀԱՅԵԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչդեռ Զէյթուն գերմարդկային ճիգեր թափելով կը մաքառէր այսպէս բռնակալութեան դէմ իւր խիստ սահմանափակ ուժերով, և իւր դարաւոր իրաւանց ու ազատութեան պահպանութեան համար յօժարակամ կը զոհէր իւր կեանքն ու իշխը, այն ատեն թուրք կառավարութիւնն ալ Սուլթան Համիտի նախագահութեան տակ իւր կոտորածի ծրագիրը կը պատրաստէր աւելի ընդարձակ յատակազծով մը:

Ազատասիրութեան ոգին և ինքնավարութեան ճրգտումը ո՛չ միայն Զէյթունի, այլ և ամբողջ Հայաստանի հայ ժողովրդեան մէջ երթալով ընդարձակ ծաւալ կը ստանար. ժամանակի բերումը, քաղաքական հանքամանքները և ազգին հետզհետէ ունեցած մտաւոր ու բարոյական դարգացումը յառաջ բերած էին հոգեկան այս նոր փոփոխութիւնը և նպատակի այս նոր ուղղութիւնը խաղաղութեան այնքան սիրահար հայ տարրին մէջ:

Միւս կողմանէ թուրք բռնապետութեան աճեցուն ճնշումները քրիստոնէից դէմ և Հայաստանի ամեն դաւառաց մէջ իրենց շահատակութիւններն արձակ համարձակ դործող կիսավայրենի ցեղերու հարստահարութիւնները մեծապէս կ'օգնէին այս հոսանքը մտցնելու ժողովրդեան ամէն խաւերուն մէջ:

Հայն ու թուրքն սկսած էին այլ ևս ծուռ աչքով նայիլ իրարու, զիրար թշնամի նկատել և իրարու սպառնալ: Լոյսի ու խաւարի, յառաջադիմութեան ու յետադիմութեան, ազատութեան ու բռնակալութեան ու գիւններ էին, որ դէմ առ դէմ կուգային. սէտք էր վերջապէս որ մին կամ միւսը յաղթանակէր:

Սուլթանի ծրագիրը պարզ էր ու բացայայտ. —

ջարդել, փշրել ինչ որ կը հակառակէր իւր բռնապետական սկզբունքներուն, արդ, հային ձգտումները չէին երբէք հաժապատխաններ իւր ուղղութեան, ուտի վճռեց ընդհանուր կոտորածով մը վերջ տալ ամեն դայթակղութեան և գինքն անհանգիս ընող հայկական խնդրոյ, որու հիմը դրուած էր նախ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրին և ապա Պերլինի վեհաժողովին մէջ:

Հասաւ վերջապէս 1893ի աղէտալի թուականը, և մայրաքաղաքէն գնացած բարձրագոյն հրամանին համեմատ սահմանադրութենէն սկսած մինչեւ Կ. Պօլիս ամեն քաղաք և ամեն գիւղ, ուր որ հայ կար՝ սկսան կոտորել անխնայ, ո՛չ հասակի խնայեցին և ո՛չ սեռի, ո՛չ աստիճանի և ո՛չ դիրքի. մանուկը իւր մօր գրկէն, կիներ իւր ամուսնէն, հայրը իւր զաւակներէն անջատելով՝ անոնց աչքին առջեւ խողխողեցին, յօշօտեցին դադանաբար, ո՛չ մանկական արտասուքները, և ո՛չ ծնողական պաղատալից հաւաստանքները կ'աղղէին անոնց քաղցեալ սրտերուն: Թուրք խուժանը, որ սուլթանի կամակատար գործիքն էր, մօլեռանդ շէյխերու գրգռիչ քարոզութիւններէն աւելի եւս բորբոքած մէկ ձեռքով կը ջարդէր, միւսով կը կողոպտէր, և ինչ որ չէր կարող իրեն սեփականել՝ կը քանդէր և կը փշրէր, կը վառէր, մօխիր կը դարձնէր:

Այս վիճակին կուգէին ենթարկել նաեւ Զէյթունը որ վաղ իսկ զգացած անոնց այս չարադուշակ միտումները՝ մանաւանդ Զէյթունէն 6 ժամ հեռաւորութեամբ դէպ, հարաւ դանուող Գարանլիզ-Տէրէ (մութ ձոր) Բարդուղիմէոս վարդապետի թուած ազգու յորդորներէն իրախուսուած՝ ասպարէզ չիջողաւ թշնամիին անակնկալ յարձակումներով իրազործել իւր կործանարար խորհուրդը, այլ անկէ առաջ ինքը պատերազմ հրատարակեց անոր դէմ հետեւեալ տեքստով

գործողութիւնները կատարելով յաջորդաբար :

Ա. Երկու հայագէտ թուրք ոստիկաններ, որոնք կանխաւ չարիք գործած էին չրջակայ գիւղերը հարկապահանջութեան պատճառաւ և Դամասկոսցի չարասիրտ ու հայատեաց դատաւորին հրամանաւ չարագործութիւնները իրենց գաղաթնակէտին հասուցած էին, որպէս թէ իրենց պաշտօնէն հրաժարած ըլլալով ոստիկանութենէ կուգնին հայ հրոսակներու խումբին մէջ մտնել, ուստի առաջարկեցին յեղափոխականներէն միոյն, որ հաճի զու հացում տալ իրենց փափագներուն. անմիաները կուգէին այս կերպով լրտեսել յեղափոխականաց շարժումը ու աւելի հիմնական շարիքներ հասցնել Զէյթունի՝ բայց երկու զնդակի հարուածներ երկուքն ալ շուտ հասուցին իրենց փառքին : Արեգինցերը իսկոյն անխտացուցին ասոնց դիակները, զոր ի զուր փնտռեց երկար առտեն մեր աչալուրջ կառավարութիւնը. այս զէպ պատահեցաւ Սեպտ. ամսուն :

Բ. Ճալլատ անուն հայ հրոսակը սեպտ.ի մէջ կապանէն գալու ժամանակ Սէկ կոչուած կիրճը խումբ մը Ղուամարլըցի թուրքմէններու հանդիպելով կռուեցաւ անոնց հետ երկու ընկերներով և անոնցմէ երկու հոգի սպաննեց ու երկու ալ վերաւորեց, և բոլոր ունեցածնին գրաւելով՝ Յեղափոխական խումբին յանձնեց :

Գ. Հոկտեմբեր Ծին, ուրբաթ օրը Հաճընէն թուրք հարիւրապետ մը Մարաշ երթալու համար Փրնուզ եկաւ իւր ընտանեօք և սկսաւ խիստ լեզուաւ մը անարգել հայերը աղտոտ հայհոյութիւններ ընելով անոնց կառավարութեան դէմ բռնած իրենց ըմբոստ վարմունքին համար, և կը սպառնար իրենց արժանաւոր պատիժը տալու համար՝ կառավարութեան ձեռք առնելիք ազդու միջոցներուն գլխաւոր գործադիրներէն մին ալ ինքըն ըլլալով յիմար արարածը յայտնի կերպով մահուան հրաւէր կը կարդար : Այս նա-

խատինքներուն ունինդիր Փրնուղցիք չի կրնալով հան-
դուրժել՝ տեսնու տեղը սպաննեցին զայն իւր կնոջ և
երկու զաւակաց հետ մէկտեղ ։

Դ. Ղումարլըցի թուրքերու սպանութեան դէպքին
քննութեան համար Մարաշէն հազարապետ մը գալով՝
Սէկ գնաց և այն տեղէն ֆրնուղ գալով հոկտեմբեր 10ին
տեղւոյն հայ միւտիրը և ուրիշներն ալ քննութեան են-
թարկել կուղէր, մինչդեռ կարգ մը անմեղ հայեր ար-
դէն ձերբակալած էր իրրեւ կասկածելի կամ իբրեւ հե-
ղինակ ոճրին և անոնց շատ նեղութիւններ տուած ։
Փրնուղցիք լսելով զայս՝ Սու-չաթը կոչուած տեղը ա-
նոր դէմը ելան ու շարաշար սպաննելով զայն հետը
գտնուած 7 թուրք ոստիկաններով մէկտեղ, ազատեցին
կալանաւորները ։

Այն միջոցին այնտեղէն կանցնէին խումբ մը չէր-
քէզներ, որոց ապաստանեցան ոստիկաններէն երկուքը,
անոնք ալ աղաչեցին հայոց, որ իրենց սիրոյն համար
խնայեն անոնց կենաց, և որովհետեւ Զէյթունցիք կան-
խաւ խաղաղութեան դաշինք կապած էին չէրքէզաց հետ,
չուղեցին երկու թուրքի համար տուել հաստատուած
դաշինքը ու թոյլ տուին, որ երթան խաղաղութեամբ ։

Ա .

ԲԵՐԴԻՉ ԶԱՅԻ(*) ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մարաշի կառավարութիւնը տակաւին անգէտ այս վերջի դէպքերէն, սակայն իւր առաջադրած չար խորհուրդը ապահովապէս ի դօրծ դնելու համար պէտք եղած նախահոգ միջոցները ձեռք առնելով՝ կուզէր աւելցնել Զէյթունի դօրանոցին ուժը։ Երբ որ Զէյթունի դօրանոցի գնդապետէն ալ հեռագիր ստացաւ բաշան ամենայն կատաղութեամբ գունդ մը դօրք համարայնանց Մարաշէն, որոնք մինչեւ Զաւան գետին միւս եզրը Բերդիզ չայը կոչօրած տեղը հասան Սեպտ. 26ին։

Այս լուրը հասնելով յեղափոխականաց պետ Պ. Ա. զասիի և Ենի-Տիւնեա նազարէթ իշխանի՝ վճռեցին աւսոնց մօտքն արգիլել զինու դօրութեամբ Շամը-քէչիչեանի, Մաշէր քէնեայի, Մխայէլեանի և Ճալլաղի հետ միասին, և անմիջապէս 150 քաջարի հայոց գլուխն անցած գնացին մինչեւ Բերդիզ չայը որ տափարակ դաշտ մ'է, յարձակեցան դօրաց վրայ. կռիւը տեւեց երեք ժամ և անոնցմէ 33 հոգի սպաննեցին ու 12 ալ վիրաւորեցին, մնացեալները ամեն բան թողլով փախչելու կը պատրաստուէին՝ երև Բերդիզցի հազարաւոր զինեալ թուրքեր սկսան Զէյթունցւոց վրայ քալել. այդչափ բազմութեան զիմազրել խիստ դժուար էր մանաւանդ

(*) Բերդիզ կամ Բերդուս նշանաւոր էր Ռուբինեանց ժամանակ իրրեւ իշխանանիստ քաղաք։ 1107ին կը գտնուէր Գող-Վասլի ձեռքը, որոյ մահէն յետոյ 1157ին Թորոս Բ. տուաւ զայն Գրլըճ Ասլանին՝ իրրեւ եւրաշխիք խախտողութեան։ Ասոր ընակիչները, որ ժամանակաւ հայ էին, բռնութեան և հալածանաց երեսէն մահմէտական կրօնը ընդունեւր են։

տեղւոյն դաշտային դիրքին պատճառաւ ապաստանելու տեղ չի կար, ո՛չ մարտկոց և ո՛չ պատնէշ ունէին հայերը, ուստի լաւագոյն համարեցին մէկ կողմէն կռուիլ, միւս կողմէն յետս նահանջել. այս կերպով անցան Ջահան գետը գրեթէ անմնաս, վասն զի 130 հոգիէն ձալլադ-կարապետը և երկու ալ ուրիշ Արեգինցիներ նահատակուեցան և Նազարէթ խլխանը ուրիշ երեքի հետ սաքէն վիրաւորուեցաւ, որ ապա առողջացաւ իւր մօրը տարած դարմաններու շնորհիւ: Այս առաջին նահատակ ձալլադի գլուխը թուրքերը կտրեցին տարին Մարաշ՝ «Նազարէթ չալուշի գլուխն է» ըսելով. թուրքերը մխիթարուեցան ոչ ստիպալ:

Բ.

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Բերդիդ չայի կռւոյն գիշերն իսկ որոշուեցաւ գրաւել զօրանոցը, ուստի խումբ մը պատերազմիկներ առաջ զրկուեցան որ երթան զօրանոցի շուրջը պատնէշներ կանգնեն, իսկ մնացեալ զօրքը Ալապաշի Օյնախ կոչուած տեղը քիչ դադար առեր է ու կերակրուելէ յետոյ 100ի չափ ֆրնուզցիներով իրենց օգնութեան եկող Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետի ընկերակցութեամբ արշալոյսի մօտ հասան զօրանոցին քով, զոր ամեն կողմանէ պաշարեցին և պատնէշներու վրայ կանգնեցին խաչանիշ գրօշակները: Ապա հոգ տարին հեռագրական թիւերը խղելու որպէս զի Մարաշի հետ ունեցած յարաբերութիւննին կտրեն: Թէև այս գործողութիւնը կանուխէն հարկ էր ընել զոր Աղասիի անսալով չըրին:

Հոկտեմբեր 12ի առաւօտը երբ կատարեւապէս լու-

սացաւ՝ երկու կողմէն սկսաւ հրացանածգութիւնը։
 Զօրքը — թուով 340 — զօրանոցին մէջ ամբացած, մա-
 նաւանդ պէտք^ըեղածէն աւելի ուսեալ ու ռազմամթերք
 ունենալով քովը՝ չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ, իսկ մե-
 րայինք պատնէշներու ետեւ կանգնած ու յաղթանակի
 սիրովը վառուած յամառութեամբ կը կռուէին. սաշա-
 րողաց թիւը հեռզհեռէ ստուարանալով գրեթէ 100 հո-
 գիի հասաւ, այսու ամենայնիւ տակաւին պարտութիւն
 չէին խոստովաներ թուրքերը. և հարկ եղաւ երեք օր
 անընդհատ կռուիլ (1) միեւնոյն ժամանակ կառավարա-
 կան պալատն ալ, ուր 60/ի չափ զինւոր կը գտնուէին,
 սաշարուած ըլլալով՝ երկու օրէն անձնատուր եղան ա-
 նոնք, և Գայմազամ Ալիի պէյ գերի տարուեցաւ և
 յանձնուեցաւ Բասիլօսեան Մ. Կարապետ աղայի տան
 հսկողութեան, որը տեսնելով թէ ո՛ր և է փնաս չի հաս-
 նիր իրենց՝ լուր տուաւ զօրանոցը զինւորական փողի
 միջոցաւ որ անոնք ալ անձնատուր ըլլան, գիտնալով որ
 հակառակ զարագային կրա՛յ պիտի տշուէր զօրանոցին։
 Հրամանատար գնդապետն ալ, որ արդէն պատրաստ էր
 յանձնուելու՝ սակայն իրենց կեանքէն կը վախնային, այս
 ապահովիչ տեղեկութենէն խրախուսուած անձնատուու-
 թեան նշանը տուաւ և խնդրեց մէկը, որ երթայ իւր

(1) Այս միջոցին զօրանոցի դրօշակակիր Մօտ Մար-
 տիրոս Նօշուենեան կամ Սերոբեան կը հսկէր Յովհաննէս
 եղբօրը հետ, յանկարծ զօրքերէն յիսնապետ մը յար-
 ձակեցաւ դրօշակը ձեռք ձգել. քաջարի Մարտիրոս իր
 չափմասլու հրացանը ուղղելով զինւորին յանուն Յիս-
 Բրս. ըսաւ ու բլթակին տպաւ. անմիջապէս զինւորը
 տապալեցաւ ու անշնչացաւ, այս կտրիճը կայծակի ա-
 րագութեամբ իրրեւ արծիւ սլացաւ ու դիակին ոտքէն
 քաշելով բոսին մէջ նետեց։

մօտ այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները կատարելու համար :

Թէ՛ յեղափոխականաց և թէ՛ իշխանաց կողմանէ պատշաճ և արժանաւոր դատուեցաւ Ֆրնուզի վանքի արիասիրտ վանահայր Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը , որ սուրը կշտին և խաչը կուրծքին վրայ , պաշտօնական վեշարն ալ գլխին սպիտակ ձիու վրայ նստած անվեհեր ու համարձակ գնաց թուրք սպայից մօտ , որոնք արժանավայել յարգանքօք ընդունեցին զինքը : Բանակցութիւնը աւարտելէ յետոյ դուրս ելաւ հայրենասէր և կեղեցականը , սուսերամերկ կանգնեցաւ զօրանոցի դըրան մէկ կողմը , իսկ անոր հանդէպ՝ փոքր ինչ հեռաւորութեամբ կանգնեցան «Հնչակեան» պարոնայք Աղասի , Ազատ , Հրաչեայ , Մէլէ , Նշան Կարապետ և Զէյթունի իշխանք ու իշխանագունք՝ նոյնպէս սուսերամերկ : Այնուհետեւ սկսան մի-մի դուրս ելնել սպայք և զօրքեր վարդապետին բարձրացուցած սուրին տակէն անցնելով՝ Զէյթունի դրօշակին խոնարհութիւն կ'ընէին «Էյվալլան» ըսելով : Միւսնոյն ձեւակերպութիւնը կատարեցին . նաեւ զօրանոցը ապաստանող թուրք տիկնայք , որք ի միջի այլոց կ'ըսէին «Շաշասըն էրմէնի միլլէթի վէ Զէյթուն իկիտլէրի , զիրա ախլադլարը թէմիզ տիրլէր , տէյիլ պիզիմ թիւրքլէր կիպլի պօզուգ . — կեցցէ հայ ազգը և կեցցեն Զէյթունի քաջագունք , վասն զի մաքուր բարոյակոնի տէր են և ո՛չ մեր թրքաց նըման ապականուած» : Զօրանոցի կատարելուպէս գրաւումը կատարուեցաւ հօկտ. 17ին չորեքշաբթի օրը(1) :

(1) Զօրանոցի մէջ 650 հոգի զօրք , կին և երախաներէ զատ , Զէյթունցիք գրաւեցին 120,000 փամփուշտ . 2 կրուքի թնդանօթ . 600 մարթին հրացան , 170 ռումբ , 2 տակառ վառօդ . 2 գարիի ամբար լիքը . 2 բրինձի և

Բոլոր ների ինկած այս զինւորները(1) Զէյթունցիք իրենց տուններուն մէջ տեղաւորեցին մաս-մաս, կիներն ալ կանանց մօտ դնելով՝ հանգիստ ու ապահով պահեցին, ընտանիք ունեցողներն ալ իրենց ընտանեաց հետ միասին Ալպուսթան գրկեցին։ Իսկ Զօրանոցի Միրալային Իւֆֆէտ պէկը, Կիւլվանէսեան Նազարէթ աչայի տունը դրուեցաւ իբրեւ գերի հսկողութեան տակ։

Զօրանոցի գրաւումը շատ օգտակար եղաւ Զէյթունցւոց, ո՛չ միայն իբրեւ աշատտան և իբրեւ մարտկոց ծառայեց նա հայոց, այլ և անոր մէջ գտնուած զէնք, պաշար և այլ ուղղամիթերք երկու թնդանօթներով հանդերձ հայոց ձեռքն անցնելով՝ ի վերջոյ սատակացող պատերազմին մէջ մեծապէս նպաստեցին մեր յաջողութեան։

Ի պատիւ Զէյթունցւոց պէտք է այստեղ նշանակենք այն կարեւոր պարագան, որ ամեն օտարաց և նոյն իսկ թշնամի թուրքաց կողմանէ մեծապէս գնահատուեցաւ, այն է՝ որ գերի ինկող պարտօնէից և սպաներու կանանց պատիւն կատարելապէս անվիրար պահ-

լուքիայի ամբար. 30 հատ վառարան. 40,000 քիլօ ալիւր. 30 տակառ ձիթաիւղ. 1500 գուլպայ. 300 զօրքի համազգեստ. 6 ջօրի. երեք ձի. 1 զեղաւան։

(1) Զօրքերու անձնատուր եղած ժամանակ, հայերը քարձրածայն «Ապաւինեցաք ի խաչ քո» կ'երգէին զօրանոցի աշտարակին զազաթէն, ի նշան եւրախութեան ուրկէ կոչնակ մըն ալ կախած էին իսկ զինաթափ զինւորները, միրալայի հրամանով «ողբաձայն նուագ» ածելով, յաղթական հայ պատերազմիկներու առջեւ ինկած Զէյթուն մտան։ Թրքաց համար սրտաճմլիկ տեսարան մըն էր, հայոց համար ազգային հին փառքերու յարու-

ուելէ զատ՝ անոնց վրայ գտնուած մեծաքանակ դրամներն և կանացի գոհարեղէններն ու զարդերը նայնպէս իրենց թողաւեցան, ո՛չ ոք ձեռք երկնցուց անոնց, թէև ամէն հայ գիտէր, թէ թուրքը ամեն տեղ հայ կանանց և օրիորդաց պատիւը թոնաբարելէ յետոյ՝ ո՛չ միայն անոնց ամեն զարդերը, այլ և իւր մերկութիւնը ծածկող միտի զգեստն իսկ լրաբար և անգթաբար քաշած առած էր անոր վրայէն, գլխովին մերկ թողլով զայն։ Ահա անոնց՝ և Զէյթունցւոց միջեւ եղած անուշ տարբերութիւնը։

Գ.

ՉՈՒԳՈՒՐ-ՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Զորանոցի գրաւուած օրը լուր եկաւ, թէ Ֆրնուզի վերաբերող Չուգուր-Հիսար գիւղի թուրքերը չրջակայ չերքէզներու հրաւեր կարդալով պատրաստուած են իրենց մէջ գտնուած 2) տուն հայերը(*) ջարդելու։

Մեծամեծաց խորհրդով Ֆրնուզի հայ միւտիւրը հետը 100ի չափ մարդ առած դիմեց նոյն գիւղը, յորդորելու թուրքերը որ հանգիստ կենան, հասկցնելով մահաւանդ, թէ հայերը՝ թուրք հասարակութեան հետ գործ չունին, կուզեն հաշտ ապրիլ անոնց հետ, իրենց վէճը կառավարութեան դէմ է և այլն։

Այս խօսքերը չի ներգործեցին բնաւ անոնց գրգռեալ մտքին վրայ, և անոնք բացէ ի բաց յայտարեցին

(*) Ասոնք Ֆրնուզէն եկած փոքրիկ գաղթականու-
թիւն մըն են, և Չուգուր-Հիսարէն կէս ժամ հեռու կը
բնակին։

իրենց ունեցած հաստատ մտադրութիւնը։ Մերայինք
պնդեցին, թէ թոյլ պիտի չի տան, որ այնպիսի ցաւալի
դէպք մը տեղի ունենայ Ֆրնուզէն՝ 3 ժամ միայն հեռա-
ւորութիւն ունեցող գիւղի մը մէջ, և այս մասին ապա-
հով ըլլալու համար կուզեն թուքաց զէնքերը ժողովել,
անոնք մերժեցին իրենց զէնքերը յանձնել կեալուրնե-
րու, ընդհակառակն յարձակման ալ սկսելով Ֆրնուզի
մը սպաննեցին և ուրիշ մը վիրաւորեցին։ Այն ատեն
հրամայեց միւտիւրը, որ փոխադարձ կրակ անեն անոնց
վրայ, որոնք քիչ մը ատեն դիմադրելէ յետոյ անձնա-
տուր եղան, ոմանք ա այլ և այլ տեղեր փախան։ Այս
կուռնի մէջ Չուքուր-Հիսարցւոց կորուստը եղաւ 40
մարդ։ Այս դէպք, այսինքն Չուքուր-Հիսարի գրաւումը
կատարուեցաւ հոկտ. 19ին։

Դ .

ԵԱՅՃ ՕԴԼՈՒԻ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄԸ ԱՆՏՐՈՒՆԻ ՎՐԱՅ

Չուքուր-Հիսարի թուրք փախտականները սոսկալի
գոյներով նկարագրեցին Զէյթունցւոց և Ֆրնուզցւոց ա-
րարքները՝ ամէն կողմ գրգռելով թուրքերը, մասնա-
ւորաբար Եայճօղլի տէրէպէյին, որ կատրելով, բազմա-
թիւ տաշը պօզուգներ հաւաքեց գլուխը ու եկաւ Շի-
վիլի կոչուած հայ գիւղին վրայ, որ Անտրունի գայ-
մադամութեան տալիս է՝ անկէ երեք ժամ հեռաւորու-
թեամբ և կուզէր այնտեղի հայերը ջարդել Չուքուր-Հի-
սարցւոց վրէժը լուծելու համար։ Հայերը աղաչեցին, որ
այդ չարիքը չի գործէ իրենց դէմ, վասն զի իրենք տէ-
րութեան հաւատարիմ են։ — Եթէ հաւատարիմ էք՝
յանձնեցէ՛ք ուրեմն զէնքերնիդ «ըսաւ պէյը»։ — Ո՛չ,
պատասխանեցին նոքա, չենք կուրիք ձեր հետը, բայց
չենք ալ յանձնել զէնքերնիս։

Այս պատասխանին վրայ թուրքաց կողմանէ սկսաւ հրացանաձգութիւնը. հայերն ալ տուներու և պատնէշներու ետեւէն փոխադարձաբար կրակ անելով անոնց վրայ, կռուեցան ամբողջ երեք օր: Այդ միջոցին Տ. Յարութիւն անուշով քահանայ մը ինքզինքն աղատելով անոնց մէջէն, խոտորնակ ճամբաներով հասաւ Բարթուղիմէոս վարդապետին մօտ և իրենց նեղ վիճակն անոր հասկըցնելով օգնութիւն խնդրեց: Վարդապետն առանց ժամանակ կորսնցնելու հետն առաւ 200 Ֆրընուզցիներ ու աճապարեց իւր սիրելի հօտի պաշտպանութեան: Բարեւաղդարար կէս ճանապարհին հանդիպեցաւ Շիլիլիկիցի հայերու, որոնք աւետեցին իրեն՝ հայոց յաղթանակը և թուրքաց փախուստը՝ սպաննելոց ականջները թաշկինակով ներկայացնելով վարդապետին որ թէպէտ ուրախացաւ այս յաջող ելքին համար, սակայն աշատով չի սեպեց այլ եւս անոնց՝ գիւղին մէջ մնալը, և իրենց անասուններովը մէկտեղ գիւղէն հանելով դանոնք բերաւ Ֆրնուզ ամենայն ապանովութեամբ:

Տակաւին ճանապարհին մէջ էին՝ երբ իմացան թէ Անտրուսիի գայմադամութեան կեդրոնը 150 ի չափ բանտարկեալ հայեր կան, զորոնք թիւրքերը պատրաստուած են սպաննելու՝ եթէ չ'աղատուին: Ուստի արդէն զրոնուած զինուորներուն վրայ 100 ի չափ չիլիլիկիցիներ և 100 ալ Զէյթունէն օգնութեան եկող հայեր աւելցնելով զըրեթէ 400 հոգւով գնացին Անտրուս և թուրքի մը ձեռքով նամակ մը գրեցին գայմադամին, որ կալանաւոր հայերը անվնաս արձակէ, և իրենք պատրաստ են առանց զէնք մը պարգելու վերադառնալ իրենց տեղը՝ բայց ո՛չ նամակին պատասխան տրուեցաւ, ո՛չ ալ բանտարկեալներն արձակուեցան, ընդհակառակն կանխառ պատրաստուած պատնէշներէ սկսան կրակ թափել հայոց

վրայ : Մերայինք ալ արդէն անձնութեաց զինւորներ՝ եկեղեցական-զօրավարի կենդանի օրինակէն առաւել եւս խրախուսուած մէկ ժամի չափ ամենայն քաջութեամբ կռուելէ յետոյ սաստիկ ազազակներով յարձակեցան թուրքաց վրայ , որոնք իրենց դիրքերը թողլով փախան : Սրտերնին վախ ինկաւ մանաւանդ երբ իրենց հրամանատար Ապազ օղլու Տուրտու պէյին և Նուսուֆ չավուշին մէկ գնդակի հարուածով սպաննուիլը տեսան վարդապետէն : Այն ատեն մերայինք կառավարութեան սլաւատին վրայ քալելով գրաւեցին ու բանտարկեալ հայերը ազատեցին : Ափսո՛ս որ անոնցմէ 40ի չափ սպաննուած էին արդէն և կարգը միւսներուն եկած էր , որոնք տեսնելով իրենց ազատարարները՝ անբացատրելի ուրախութեամբ լեցուած կը համբուրէին վարդապետին ձիուն ոտքերը : Երեք գեղանի օրիորդներ ալ բռնի կըրօնափոխ ընելով ամուսնացուցած էին թուրք երիտասարդաց հետ : Այս օրիորդները 7 ամիս վերջը եէնիճէ Գալէ փախցնելով ֆրանսական հիւպատոսին յանձնեցին Մուրսալեան Տէօլլէթ և Սանդուրեան Աղէքսանդր անուն երիտասարդները :

Հայերը այնուհետեւ կառավարական շէնքը այրելով և ամբողջ գիւղը աւարի տալով՝ մէջը դռնուած բուլոր հայերը Ծրնուզ փոխադրեցին : Այս կռուոյն մէջ Բարդուղիմէոս վարդապետէն զատ-որուն դէմ ուղղուած բազմաթիւ գնդակներ կարծես հրաշիւք իմն պարապը կ'երթային՝ մինչդեռ իւր գնդակներ անօրէպ հասնելով նպատակին՝ իրարու ետեւէ կը տապալէին թշնամիները , — նշանուոր հանդիսացան նաեւ Ննի-Տիւնեա Նշան , Զաքրեան Փանոս , Թեոմեքերեան , Ալաճաճեան Մանուէլ , Պրտը , Աչըգ Նշան և Հաճի Զինկէօղեան և այլն՝ անուրանալի է արդէն ամեն պատերազմիկներու ալ քաջութիւնը : Թուրքաց փախուստի ժամանակ Տաշ օլուգ-

ցի ձօղտուր օղլի Մարտիրոս քհնեան և Բիրէճճեան Հա-
ճի Կարապետ ծաղրելով զանոնք կը պոռային «Գապագ-
ճը տոմուլլա՛ր, գաշմայըն, կէլէն էրմէնի տիր, Օմուզը
սալմալը Զէյթունլու տուր. — գըմակեր խոզն՛ր, մի՛
փախչիք հայն է որ կուգայ, Սլոքաւոր(*) Զէյթունցին
է որ կուգայ»։ Անտրունի գրաւումը տեղի ունեցաւ
նոյեմ. Տին :

Ե-

ԵՆԻՃԷ ԳԱԼԷԻ ԲԼՈՒՐԻՆ ԿՌԻԻԼ

Անտրունի յաղթութիւնը տանելէ վերջ երբ Ֆրնուզ
կը վերադառնային հայերը՝ Պունտուխ գիւղին մէջ նա-
մակ մ'ստացաւ Բարդուղիմէոս վարդապետը Ենիճէ գա-
լէի լատինաց Մանուէլ վարդապետի կողմանէ հայերէն
գրուած, որ թիւրք զինւորներու ձեռքով հայր Սալվա-
տորի և ուրիշ 12 անձանց կենդանւոյն այրած և վանքը
աւարի տրուած ըլլալը ծանուցանելով անմիջական օգ-
նութիւն կը խնդրէր, հակառակ պարագային իրենք ալ
կըսէր, «անխուսափելի կորստեան պիտի մատնուէին»։

Նամակը կարգալուծն պէս վարդապետը այնտեղ քո-
վը գտնուողներէն 200 հոգի գատեց, մնացեալները ի-
րենց յոգնութեան պատճառաւ թողուց. Զէյթունէն Շա-
մը-Բէշիշեան Պ. Փանոսի առաջնորդութեամբ 100 զօրք
օգնութեան եկած ըլլալով Պ. Հրաչեայ ալ ասոնց հետ
մէկտեղ ընդամենը 300 հոգի գնացին Ենիճէ գալէի վան-

(*) Սլոք (թէզանիք) չապիկի թեւերուն երկայն մա-
սըն է, որոնք իրարու կապելով գլխնին ետեւէն ան-
ցուցած ուսերուն վրայ կը ձգէ Զէյթունցին, թուրքե-
րէն կը կուչուի Սալմա :

քը գիշերեցին : Թէ՛ գիւղին և թէ՛ վանքին մէջ բնաւ մարդ մնացած չէր , ամենն ալ խոյս տուած էին ձորի մը մէջ , ուր սլխարի նման սկիւղ մնջթուէին բարձրոս զօրաց և խուժանին կողմանէ՝ եթէ պատահմամբ այն կողմը հասնող 20 Զէյթունցիներու կողմէն պաշտպանուելով անոնց վրայ եկողներն ի փախուստ դարձուցած չ'ըլլային :

Այս գիշեր թուրք զօրքն ալ Մուճուք տէրէսի կոչւած լատինաց վանքը կը գտնուէր . այս երկու վանքերու հեռաւորոթիւնն էր 2 ժամ և մէջտեղը կը գլուխուէր բարձր բլուր մը :

Հետեւեալ օրը հայերը բլուրին մէկ կողմէն վեր կը բարձրանային թուրքաց արշաւող խումբը գտնելու և անոնց լաւ դաս մը տալու համար , իսկ թուրք զօրքը միւս կողմէն կը բարձրանար ուրիշ գիւղերու վրայ իւր արշաւանքը շարունակելու համար : Եւ ա՛ն՝ բլուրին վրայ յանկարծ իրարու պատահեցան մէկ քառորդ հեռաւորութեամբ . ու պատերազմն սկսաւ երկուստէք . սաստիկ կատաղութեամբ . թուրքաց դիրքն աւելի նըսպաստաւոր էր , քան զէյթունցիներունը , այսու ամենայնիւ դարձեալ յաղթական ելան Զէյթունցիք և ֆրրնուզցիք առանց կորուստի , այնէս որ հայու մը քիթն անդամ չ'արիւնեցաւ , իսկ թշնամին 8 ժամ տեսող այս կռւոյն մէջ 41 գիւղ և 10 վերաւոր թողլով ի փախուստ դարձաւ :

Եթէ Զէյթունցիք պէտք եղածին չափ զէնք և այլ ազմարթերք ունենային այս կռւոյն մէջ՝ ամենայն յաջողութեամբ կարող էին մինչեւ Մարաշ իջնել , ինչպէս նաեւ նոյն պայմաններով Անտրուէն ալ մինչեւ Ղարս-Պազարի և անտի Սիս հասնիլ :

Այս փառաւոր յաղթութենէն առաջ տեսնելով , որ խումբ մը փախստականներ ձիերով լատինաց մէկ վան-

քին գայքերը կը փախցնեն՝ իսկոյն մի քանի հայեր՝ ա-
նոնց ետեւէն հասնելով բռնեցին զանոնք. ու բոլոր կո-
ղտուածները ետ առնելով, երեք կողոպտիչներ ալ վան-
քին դրան առջև բերին՝ սպաննեցին:

Իբրեւ կողոպուտ այս սպառնադմին՝ վեց ձի մնաց
հայոց: Յետ կռոյն, երբ կը վերադառնային հայերը,
նախաշիշատակեալ ձորին մէջ ապաստանող հայերը և
կաթալիկ հայերը հետերնին առած ողջամբ հասուցին
Ֆրնուդ: Իսկ հայոց մեկնելէն յետոյ խուժանը լատինաց
վանքերը և հայոց եկեղեցին ու գիւղը այրեցին, մօխիբ
դարձուցին: Հայր Սալվատորի նահատակուելը նոյեմ.
8ին էր. իսկ Եէնիճէ գալէի կռիւը նոյ. 9ին էր. թուր-
քերը այրեցին վերոյիշեալ հայ Գիւղեր նոյ. 10ին:

9.

ԿԱՊԱՆԻ ՎՐԱՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ատանայի կանոնաւոր և անկանոն դօրաց ընդհա-
նուր հրամանատար քէլ Հօտան փաշայի տղան Ալի պէյ
(յետոյ բաշա) իւր բանակը բերելով Կապանուր Զէյթու-
նի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ անկէ 13 ժամ հեռուու-
րութեամբ. — թէ՛ նոյն անուամբ գիւղը, որ 300 տունէ
կը բաղկանար, և թէ՛ Պաշտուխը ամբողջ կողոպտել
տալէ յետոյ այրեց, 130ի չափ ալ մարդ կոտորեց: Մը-
նացեալ ժողովուրդը սարսափահար հազիւ կրցաւ կեան-
քըն ազատել Ֆրնուդ ապաստանելով:

Այս դէպքը ծանր տպաւորութիւն գործեց հայոց
վրայ, ուստի մերայինք 1300 հոգիէ բաղկացեալ բանա-
կով մը Շամը Քէշիշ Փանոսի հրամանատարութեամբ
նոյեմ. 19ին գիշեր մտան Կապան՝ Ալի պէյի բանա-
կը խորտակելու համար: Սակայն թուրքերը նախա-
տեսելով այս յարձակումը բանակը այն տեղէն Սիւ-

նէ փոխադրած էին . Զէյթունցիք ալ չուզելով ձեռնու-
նայն վեարադառնալ՝ յառաջապահ գունդէն միայն
50ի չափ անձինք կապանի թուրք գիւղին վրայ յար-
ձակեցան , ամեն ըան խորտակեցին ու ամբողջ գիւ-
ղը աւարի տուին , 50ի չափ թշնամի սպաննեցին ու դրե-
թէ նոյնչափ ալ կանայք և աղջկունք գերի վարեցին ,
զորոնք քիչ մը ատեն պահելէ յետոյ անմիապ արձակե-
ցին իրենց տեղերը :

Բոլոր այս խառնաշփոթութեանց ատեն իրենց կեան-
քը արագնայեցաւ . համար Անտրունի և Ֆրնուզի շրջա-
գայքը գտնուած գիւղօրէից հայ բնակիչք Ֆրնուզ ա-
պաստանեցան հետեւեալ թուով և անուամբ . —

40	տուն կէօքսիւն	կոկիսանի դաշտէն
50	« Տէիրմէն տէրէսի	« «
20	« կէօլ փունար	« «
90	« Բիրէճ	« «
100	« Տաղ օլուխ	« «
300	« կապան	կապանի դաշտէն
40	« Թաւութլու	« «
20	« Անտրունի կեղրոնէն	« «
100	« Շիվլիկի	« «
60	« Պունտուխ	« «
40	« Սիսնէ	« «
120	« Եէնիճէ գալէ	
30	« Զիւրուկ գօղ	
35	« Մուճուզ տէրէ	
25	« Տիքիլի թաշ	

1040 տուն ընդամէնը , որոյ վրայ աւելցնելով 300
տուն Ֆրնուզի բնակիչքը՝ ընդամենը կ'ըլլայ 1340 տուն :

Այսքան հոծ բաղմութեան մը ահագին բեռան տակ
ճնշուած Ֆրնուզ ամեն զոհողութիւն բրաւ խեղճ փա-
խստականներուն արագնայութեանն ու հանգստութեանը

հաճար, Ս. Կարապետի վանքին հետ մասնաւորաց շէնքերն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դնելով: Սակայն թշնամին այնտեղ ալ հանգիստ չը թողուց զանոնք. վասն զի 1893 դեկտեմբեր Աին Ալի պէյ 30,000 ռոպիէ բաղկացեալ ահադին բանակով մը երեք կողմէ յարձակեցաւ Ֆրնուզի վրայ, որ 1500 պատերազմող ունէր, անոնք ալ չափմախիստ հրացաններով զինուած, հազիւ 50ի չափ մարթին հրայան կը գտնուէր անոնց ձեռքը, իսկ վառօդ, դնդալ խիստ սալաւ քանակութեամբ: Այսու ամենայնիւ անոնք մեծ քաջութեամբ դիմադրեցին թշնամւոյն անհամեմատ բազմութեան, և 3 օր անընդհատ տեւող արիւննանդ ու սոսկալի պատերազմի մը մէջ բաղմաթիւ թուրքերու, մանաւանդ ականաւոր անձանց դիակներով ծածկուեցաւ պատերազմի վայրը, սակայն վերջնական յաղթութիւնը միտց թուրքին, վասն զի հայոց ռազմամըթերքը սպառելով՝ սլարտաւորեցան, խոյս տալ և ապաստանիլ լեռներն ու քարայրները (1), ոմանք ալ Զէյթուն անցան. հոն դիմեցին նաեւ Ֆրնուզ ապաստանող բոլոր դաղթական ընտանիքները: Հայոց պարտութեան պատճառներէն մէկն ալ Նետիրցի թուրքերուն վրայ արշաւանքի երթալով իրենց մեծագոյն մասին պատերազմի

(1) Լեռներն ապաստանող այս Ֆրնուզցիներն էին, որ Ատանայէն Ալի պէյի բանակին զրկուած նպարներն Սեկի մօտ Աղալը կոչուած տեղը գրաւելով Ֆրնուզ բերին ու անոնց շնորհիւ ապրեցան երկարատեւ, վասն զի իրենց ուտեստները արդէն սպառած էին ու սաստիկ կարօտութեան մէջ կը գտնուէին. պաշարի կտրաւանը տեսնելով հեռուէն ռազմամթերք կարծեր էին, և թէպէտ 200է աւելի էին բերնակիր կենդանիները, սակայն հազիւ 40 բնուր կրցան գրաւել. 4 հոգի միայն լինելով այդ յանդուգն գործին ձեռնարկուները:

վայրէն նախադէս բացակայ մնալն էր, որով թշնամին պատեհութիւն գտաւ կարեւոր դիրքեր գրաւելու:

Դէպի Զէյթուն տանող ճանապարհը, որ ի սկզբան քաց էր, փախուստի ժամանակ այն կողմն ալ փակելով թուրքերը՝ սկսան յետամնաց փողովուրդը, մեծ մասամբ ծերունի, տղայ ու կին, անխնայ կոտորել էգու ձոր կոչուած տեղը՝ 600է աւելի անձինք, որոնք անձնապաշտպանութեան համար ո՛չ զէնք ունէին և ոչ փախչելու կարողութիւն. 400ի չափ ալ զերի բռնեցին: Ասոնց մէջ էին Կապանի Շահան-քէշիշեան Տ. Թորոս, Պունտուսի Տ. Օհաննէս, Ենիճէ գալէի Թախաճեան Տ. Կարապետ և Տ. Գրիգոր քահանաները, զորոնք սպաննելէ յետոյ ծառերէ կախեցին, մի քանիներ ալ վանքին ետեւի կսղմը պատին վրայ խաչաձև գամեցին ի նախատինս քրիստոնէութեան. իսկ շատ կիներ և օրիորդներ, որոնք չուղեցին գաղանարարոյ աւազակներուն ձեռքը իյնիլ, բարձր ժայռերու վրայէ յինքզինին վար նետելով անձնասպան եղան: Թշնամոյն ձեռքն անցան քացի այս գերիներէն բազմաթիւ կենդանիներ և մեծաքանակ նըպարեղէն ամբարուած վանքի և գիւղերու մէջ:

Յոնուդի հայոց այս նահանջի ժամանակ երկրորդ անգամն ըլլալով անխուսափելի մահէ մը ուղատեցաւ Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը իւր ընկերակից Պ. Ապահի և Պ. Նշանի հետ. զորս ճանչնալով թշնամին իրենց արտաքին կերպարանքէն առանձին ուշադրութեամբ գնդակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ իրենց գլխուն, ինչպէս ի վերջոյ խոստովանեցաւ հրամանատար Ալի պէյ ի ներկայութեան էտնէմ բաշայի և օտար հիւպատոսաց ու այլ բազմաթիւ անձանց, սակայն այն գնդակներէն և ոչ մին հանդիպեցաւ անոնց. և վարդապետն իւր ընկերներով անփնաս հասաւ Զէյթուն՝ պարզ կարկուտէ մը բռնուող մարդու մը անտարբերութեամբ:

Յրնուղէն դադարեալ Ձէյթուն ապաստանող վերոյիշեալ

1340 տուն Հայոց հետ հոն ապաւինեցան նաև

150 « Առաք-իալ (Մխալ), որ կը բաղկանայ 14 մանր գիւղերէ

30 « Ֆէնկ

300 « Արեգին՝ 14 կտոր մանր գիւղերէ բաղկացեալ

15 « Գօղճուղաղ

15 « Հաճի տէրէ

ստոր վրայ աւելցնելով 1300 տուն Ձէյ-

թուն քաղաքին բնակիչքը՝ կը ստացուի ընդամենը

1300 Ձէյթուն

1750 դուրսի եկւորներ

3250 տուն

Այսչափ բազմութիւն հաւաքուելով Ձէյթունի մէջ, միւս կողմէն գերի ինկած թուրքերն ալ անուցանելու հարկին մէջ գտնուելով հայերը՝ Պ. Աղասիի խորհրդով զնգապետ Իֆիէթ պէյի (գերիներուն գլխաւորը) նամակ գրել տուին մեծ հրամանատարին թէ՝ «հայ քորեպաններու հետ ուտեստ զրկեցէք մեզ, որ ալլրինք, հակառակ պարագային սովածա՛ն պիտի լինինք, նոյնպէս եթէ շարունակէք այրել հայ գիւղերը՝ տեղիս իշխաններն ալ տարբեր դիրք պիտի բռնենմեզի դէմ»։ Գերիներու այս նամակը գրուեցաւ գեկտեմբեր 7ին։

Այս նամակը տանող թուրք զօրքերուն այսպէս պատասխանեց հրամանատարը. «Կորի՛ք անմիտներ, տէրութիւնը շատոնց աչքէն հանած է ձեզ»։

Է .

ԵԶԻՏՆԵՐԻ(*) ՊԱՏԵՐԱԶԲԸ

Մինչդեռ Այի պէյի բանակը Ֆրնուզի կողմէն այսպէս կը յառաջանար Զէյթունի վրայ, Մուստաֆա-Րէմզի փաշան ալ իւր մեծ բանակովն Ջահան գետն անցնելով եկած բնակած էր Վարդանլը կոչուած բլուրին դիմաց՝ Զէյթունէն 5 ժամ հեռաւորութեամբ :

Կը մօտենար վճռական ժամը, յորում պիտի որոշէր Զէյթունի ճակատագիրը՝ յաղթութեամբ հասնելու իւր ցանկացած ազատութեան կամ պարտութեամբ առնն ինչ կորուսանելու, անցեալ փառքը, ինչպէս և ապագայ յոյսը, մանաւանդ ներկային մէջ վայելած իրենց անսահման ազատութիւնը, շնորհիւ հայկական նորահաստատ վարչութեան, որ հիմնուած էր իրաւանց, արդարութեան ու հաւասարութեան սկզբունքներուն վրայ : Ուստի բոլոր ժողովուրդը ոգեւորուած պատրաստ էր իր անձը զոհելու ի պահպանութիւն այս երջանկաւէտ ու բարեւար դրութեան :

Որչափ մեծ էր թշնամոյն նիւթական ոյժը, նոյնչափ և աւելի ևս մեծ էր հայոց բարոյական ոյժը, որ կ'ապահովէր իրենց վերջնական յաղթանակը : Այս բարոյական ոյժը կը ներշնչէր իրենց դարաւոր պատերազմական ոգին, երկրորդ՝ կրօնական անկեղծ ու ջերմեռանդ հաւատքը, որով Զէյթունն անմատչելի և անընդունաբարելի կը դառնէին շնորհիւ նախախնամական բացառիկ պաշտպանութեան, երրորդ՝ քահանայից ազատասիրական ոգւով տուած քարոզները, մանաւանդ

(*) Զէյթունի արեւելեան կողմը կը գտնուի սոյն գիւղը մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ :

մինչեւ այն վայրկեանին զանազան կէտերու վրայ սրղմուած մասնաւոր պատերազմներու մէջ իրենց ունեցած յաջողութիւնը :

Յեղափոխականներու և Զէյթունցի խելահաս ու կարեւոր անձնաւորութեանց խորհրդովն ու համերաշխութեամբ զօգնութեամբ ռազմագիտական ամեն կարգադրութիւնք եղած էին և ամեն ոք կը սպասէր տրուելիք հրամանին : Եւ ահա՛ դեկտեմբեր 12ին շարաթօր թշնամի բանակէն գտնու մը ձիաւոր զօրք յանդուգն սպայի մը հրամանատարութեան յաջ Եզիտէր կոչուած հայաբնակ գիւղին վրայ քայլել սկսաւ, սակայն գիւղը ասպաստանող Պօղպոյիրցի և Կարկալարցի հայոց կողմանէ զօրաւոր դիմադրութիւն տեսնելով ընկրկեբացաւ : Հետեւակներէն 3000 զինուոր, ալ 4 հատ կրուքի թնդանօթներով Ս. Փրկչի վանքին կողմը յառաջացած՝ սկսան ռմբակոծել զայն ու երկու անգամ յարձակում գործելով՝ այնտեղ ամրացած հայ ձիաւորման կողմէն սաստիկ դիմադրութեամբ ետ մղուեցան : Իրիկուան դէմ երրորդ անգամ լինելով անվերջ սպայի առաջնորդութեամբ միւս անգամ յարձակեցան, բայց Զօյազեան Փանոսի մէկ զնգակնյերկիր տապալելով հրամանատար սպան՝ անոր ետեւէն երկու զնգակներ ալ ուրիշ երկու պաշտօնատարներ իրարու ետեւէ ձգելով՝ պարտաւորեց յարձակող բանակը խոյս տալ՝ հրամանատարի սպիտակ ձին յիշատակ թողլով մեր քաջ Փանոսին :

Խայտառու ընկալը վերադարձաւ սակայն իրեն օգնութեան հասնող 2000 զօրքերու ներկայութենէն խրախուսուած և առաջիններէն աւելի կատաղութեամբ յարձակեցաւ վանքին վրայ շրջանակաձեւ, անոր հաղորդակցութիւնը ամէն կողմանէ կտրելու դիտուածով : Շատ տագնապալի էր մերայնոց յիճակը և ներքին չէր այլ եւս մնալ հոն : Ուստի հերոսական քաջութեամբ

ձեղքելով թշնամեաց շղթան տարափի նման տեղացող
դնդակներու մէջէն անցան ու ապաստանեցան Մուր-
թատլար կոչուած հայաքնակ գիւղը, կրա՛լ տալէ յետոյ
վանքին շուրջը գտնուած բոլոր շէնքերուն, իսկ վանքն
ալ թիւրք զինւորներն այրեցին, ինչպէս այլած էին
Փրնուզի վանքը, և այսպէս ձմեռային կարեւոր ապաս-
տանէ մ'ալ զրկուեցան :

Բ.

ՍԱՆՏՈՒԽԻ ԿՈՒԻԴ. ԳԵՐԵԱՅ ՄՊԱՆՆՈՒՄԸ

Հետեւեալ օրը կիրակի դեկտեմբեր 13-ն էր. հայկա-
կան դունդը 1500ի չափ պատերազմիկներ Սանտուխ կոչ-
ւած արեւելեան լեւոն վրայ մարտկոցներ շինելով պատ-
րաստուեցան նոր ճախտամարտի մը, որ տեղի ունեցաւ
սոյն օրը խիստ կատաղութեամբ և արիւնահեղ կերպով :

60,000է աւելի զօրաց ահագին բազմութեան առջև
ոգի ի բռին չորս ժամ պատերազմելէ յետոյ հայերը ընկ-
ճուեցան ուր ուրեմն և սկսան խոյս տալ դէպի Ս. Աստ-
ւածածնի վանքը և զօրանոցը, սակայն Սուրէնեան ցե-
ղէն Բասիլոսեան կարապետ աղան(*), որ իւր 70 ամեայ

(*) Այս Բասիլոսեանն էր, որ սոյն պատերազմին
ժամանակ Զէյթունի մէջ բնակող 23 տուն թուրքերն
ժողովելով տարաւ իրեն բերդը պատասպարեց ու մինչև
հաշտութիւն կնքուիլը մարդասիրական ամեն խնամք և
հոգածութիւն ցոյց տալով՝ ամենա արձակեց զանոնք ի-
րենց տեղերը, մինչդեռ չատ մը անպաշտօլան վայրերու
մէջ թշնամիները իրենց սուներ ապաստանող դրակից հայե-
րը ամենաստոր ցածութեամբ իրենք իսկ սրախտողը ը-
րած են :

ծեր հասակին մէջ իսկ չէր ուզած զուրկ մնալ այս մեծ պատերազմի փառքէն ալ, իրրեւ տիպար, ճշմարիտ Զէյթունցիի մը՝ որ երբէք կռնակ դարձուցած չէ թշնամւոյն առջեւ՝ չի հանդուրժելով այս վիճակին՝ բարձրաձայն աղալակեց. մի փախչէք, տեղէտք, մեր կնկտոցը քէտլը մեռնիլուն իսէ՛ հեօս լեռը մեռնոնք բարը է» :

Քաջ ծերոյնւոյն ույն ասպետական խօսք սլաքի մը նման թափանցեց բոլոր փախչողներու սրտին մէջ և ամենը մէկէն վերադառնալով մարտկոցները՝ սկսան շարունակել կռիւը աւելի մեծ եռանդով : Թշնամւիք հակառակ իրենց անհամամատ բազմութեան կամաց կամաց կը թուլնային և պատերազմի վայրը 400է աւելի զիակներ և մէկ թնդանօթ թողլով սկսան նահանջել. բայց անոնց մէկ մասը Պերզինկայի գաղաթէն միւս անգամ յարձակելով՝ հայոց մարտկոցը մէջտեղ առին :

Երկու կրակի մէջ մնալով իսպառ ջնջուելու վրտանդն ակներեւ կը նշմարուէր, ուստի այլեւս առանց ժամանակ կորսնցնելու զօրանոցը և վանքը փախան ամենն ալ իրիկուսն ժամը 10ին ատենները : Այս անգիւղէն մէջ նահատակութեամբ ինկած էին Պաղիկ փաշայի որդին Աւետիքը, Տէր Կարապետ քահանայի որդին Վարդեմարը և ուրիշ 4—5 անձինք : Միշտ պատերազմը կատաղի կերպով կը շարունակուէր նաև Աթլըխ, Ուզոր, Աւաղ-Կէտիկի, Ահ-տաղ, Էշէք-մէյտանի և այլն տեղերու մէջ :

Նոյն կիւրախէ օրն էր, որ Զեթունցի կանայք զայրացած գերի ընկող թուրք զօրաց վատութեան վրայ, որոնք հակառակ իրենց տեսած մարդասիրութեան և վայելած հանգստութեան՝ կ'աշխատէին գաղանի հըրդեհել Զէյթունի տները կառավարական շէնքին կրակ տալով, բոլորն ալ սպաննեցին կացիներով և միւս կրտսերու դանակներով : Դիւցազն տյրերու արժանաւոր

դիւցազնուհի կիններ որոնք այդ արիւնհանդ ճգնաժամին փրկեցին Ձէյթունը մօխիր ըլլալէ և ներքին սպառնացող թշնամիէ, որ այդ պահուն կարող էր աղիտաբեր ըլլալ Ձէյթունի շարժման:

Այն օրն էր, որ Ֆրնուդէն փոխչող տէր Բարդուղիմէոս վարդապետ Ձէյթուն հասնելով՝ Շուղրի կամուրջին ազբիւրին առջեւ տեսաւ կին մը արիւնհաշաղախ, որ բան մը կը լուար նոյնպէս արիւնոտ: Սովորական ողջոյնէն վերջ վարդապետը հարցուց անոր. «Մինձ անա չի՞րք է վլածոցդ»: — Ղունաին մէջը կինող էսկերը ջարդիցոնք, էօնոնց սուտումուտը կովուլոնք (*)» պատասխանեց կինը հայրենասիրական գործ մ'ըրած ըլլալու գոհունակութիւնով. Դեկտ. Աիճն վերոյիշեալ տեղեր պատերազմը կրկնուեցաւ սաստկութեամբ: ԱՅին կատարուեցաւ Քարթոշքօրի պատերամզը: Դեկտ. ԱՅին կրկին Քարթոշքօրի պատերազմը. Դեկտ. Ա7ին Մարաշի կառավարիչ բաշան մի քանի պատգամաւորներ զրկեց Ձէյթուն, պատուիրելով անոնց որ աշխատին համոզելու հայերին անձնատուր լինելու, դերի զօրքերին ազատելու և եթէ հնար լինի հայոց դիրք և վիճակ քննելու համար: Մարաշի պատգամաւորներ ասոնք էին: Թորօլու քահանայ, Պետրոս Սալաթեան, Յարութիւն Մուրաանան, Յովսէփ Տիչէքէնեան և Կօստան Տ. Յովհաննէսեան: Ասոնք Ձէյթունցւոց կողմէն մի քանի օր բանտարկուեցան և ձեռնունայն ետ զրկուեցան: Ասոնց հետ Ազասին նամակ գրեց Մարաշի կառավարչին՝ թէ Ձեր զրկած մարդիկ խաբերայ լրտեսներ են և մենք կարեւորութիւն չ'ենք տար ո՛չ Ձեզ և ո՛չ Ձեր Առաքեալ-

(*) Մե՛ծ մայր, ի՞նչ է լուացածդ: — Պալատին մէջը կեցող զօրքերը մեռուցինք, անոնց զգեստեղէնը կը լուանք:

ներին և Բաշան կատաղած խելճ պատգամաւորներուն
քանտարկեց, «Թէ դուք գնացիք, աւելի քաջալերեցիք
Զէյթունցոց» :

Թ .

ՐԷՄՁԻ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄՆԵՐԸ

Սանտուխի կարեւոր դիրքերը գրաւելով Հայոց ձեռ-
քէն՝ Զէյթունի գրաւումն այլ եւս ապահովուած կար-
ժեց թշնամին, ուստի ընդհանուր հրամանատար Մուս-
տաֆա-Րէմզի բաշա բանակը հրաւիրեց հայոց գլխաւոր-
ները՝ նոյն պատերազմին հետեւեալ երկուշաբթի օրը՝
սուլթանին Իրատէն անոնց հաղորդելու համար : Մե-
քայինք արդէն պատեհութիւն կը փնտռէին թուրք բա-
նակը լրտեսելու համար, վասն որոյ սիրայօժար յանձն
առնելով այս հրաւէրը՝ քանի մը գլխաւոր անձինք իբ-
րեւ պատգամաւորք գնացին բաշային մօտ :

Հրամանատարը ցոյց տալով անոնց կայսերական
պատկամագիրը՝ ըսաց, «Վաղը Զէյթուն պիտի մանեմ
և 45 տարուանէ վեր ու 60էն վար եղող բոլոր ժողո-
վուրդը սուրէ պիտի անցնեմ ըստ բարձրագոյն հրամա-
նի, և կենդանի մնացածները Պաղարճըք(*) պիտի բը-
նակեցնեմ . և որպէս զի այս սոսկալի պատուհասէն
զերծ մնաք՝ փութացէք կատարել հետեւեալ պահանջ-
ներս : —

Ա. Նազարէթ իշխանը (առաջ չափուշ) և յեղափո-

(*) Պաղարճըք Մարաշու հարաւային կողմը կ'իյնայ
7 ժամ հեռու, գայմագամլըք մըն է և ապականեալ օդ
մը ունի :

խական առաքելութեան բոլոր անդամները պէտք է ին-
ծի յանձնէք :

Բ. Զէյթունցիները, որ այդ յեղափոխականաց դոր-
ծակից ըլլալով կարեւոր դեր կատարեցին այս սլառե-
րազմին մէջ, նոյնպէս յանձնէք :

Գ. Զորանոցը՝ մէջի եղած ամեն ռազմավթերքնե-
րովը, վանքը և գերի ինկած զօրքերը ինծի դարձնէք .

Դ. Ամեն ունեցածնիդ-զէնք, ստացուածք, կահ-կա-
րասիք և անասուններ թողլով՝ մի միայն ձեր կանանց
ու զաւակաց հետ բանակը դալով անձնատուր ըլլաք :

Մերայինք առերեսս յանձն առնելով այս սլաշման-
ները թոյտուութիւն խնդրեցին մեկնելու, հրամանատա-
րը քիչ մը դժկամալութեամբ թողուց զանոնք, սակայն
բանակէն բաւական հեռանալէ յետոյ գնդակներ արձա-
կել տուաւ անոնց վրայ, ոմանց ալ ժամացոյցը և ստակ-
ները կողոպտեցին անարգալից խօսքերով . գնդակներէ
վիրաւորուեցան պատգամաւորաց հետ բանակը գնացող
Մարաշցի հայ կաթոլիկ վարդապետը թեւէն և բողոքա-
կանաց քարոզիչ պատուելին ոտքէն, և առանց ուրիշ
մնաս մը կրելու կարողացան հասնիլ Զէյթուն :

Ժ .

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԱՅՐՈՒՄԸ

Ի հարկէ այս ծանր և անպատուարեր սլաշմանները ան-
կարելի էր որ ընդունէին, ընդհակառն վճռեցին նոքա մի-
աբերան կռուիլ մինչև վերջինչունչը և որեան վերջին կա-
թիլը միայն ոգւով հարկ եղած նորանոր կարգադրութիւն-
ներն արին անյապաղ, խրախուսուելով մանաւանդ պատ-
գամաւոր Բասիլոսեանի և իւր ընկերաց քաջալերիչ խօս-
քերէն, որք Զէյթունցւոց սովորական եղած ձեւով կը

կրկնէին առաջադար «նիւ մի՛ վախէք, տեղէա՛ք չիրքուր պիտի նընը՝ էն կուենը. ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ» :

Բէմդի բաշան տեսնելով որ իւր պահանջներն անգործագրելի մնացին և անձնատուութեան համար ո՛ր և է շարժում չի տեսնուիր հայոց կողմանէ՝ վճռեց վերջոյնի պատերազմը և քալել նախ զօրանոցին վրայ, որ հայոց ձեռքը անցնելէն յետոյ ռազմագիտական կարեւոր փոփոխութեանց ենթարկուած էր, և այժմ իբրեւ մարտկոց կը ծառայէր հայոց : Յարձակումն սկսաւ դեկտ. 18 չորեքշաբթի օրը սաստիկ ուժով, բայց մեծ կորուստով ետ մ'լուեցաւ. շարունակեց իւր յարձակումներն այնուհետեւ ամէն օր տարբեր ժամանակներու մէջ, մերթ առաւօաբ, մե'րթ երեկոյին, մե'րթ գիշերը, և ամեն անգամին ալ իւր օրքը տասանորդելով ետ կը դառնար ձեռնուռնայն : 20-ին չափ գրեթէ այսպէս շարունակ աշխատեցան դրաւել զայն, բայց չի յաջողեցան :

Վերջապէս օր մը օդին մէջ տիրող թանձր մառախուղէն օգտուելով գաղտագողի ու լռելեայն մեծ թրւով կեկան ասպատանեցան զօրանոցին մօտ դանդաղ երկու մեծ շէնքերուն և մզկիթին մէջ : Զայդ տեսնելով հայերը զօրանոցը կրակեցին ներսէն և իրենք գաղանի դռնէ մը-որ վերջը բացած էին-փախան Զէյթուն առանց տեսնուելու՝ ընդամենը 400 հոգի :

Թշնամիք կարծելով թէ այլ եւս թակարդին մէջ բռնուած են հայերէն իրենք ալ դուրսէն կրակ տուին զօրանոցին, և այսպէս երկրորդ խիստ կարեւոր դիրքէ մը և ձմեռնային ասպատանէ մը զրկուեցան : Ամբողջ երկուք ու կէս ամիս մնացած էր այն հայոց ձեռքը :

ԺԱ.

ՎԱՆՔԻՆ ՌՄԲԱԿՈՄՈՒԹԻԻՆԸ. ԵՆԻ-ՏԻԻՆԵԱ ԵՂԻԱ.

Թշնամիք հետզհետէ յառաջ դալով Պերզինկայի ոտորոտը Ղաթ անուն տեղը՝ դիրքեր բռնեցին Զէյթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ ու սկսան այն տեղէն ռմբակոծել Ս. Աստուածածնի վանքը։ Էյլէն-ձեցի խումբ մը հայ գիւղացիք, որ Պերզինկայի քարայրին մէջ ամրացած էին կանխաւ ու վրաններէն դուրս ելլող ամեն զօրքերը դնտակահար կը տալալէին, տեսնելով այսպէս վանքին ռմբակոծութիւնը՝ Թնդանօթածիգն ալ սպաննեցին։ Այս բան մեծ վախ ձգելով թըշնամեաց վրայ՝ Թնդանօթն ալ հոն ձգեցին փախան, ու վանքն անշնաս ազատեցաւ։

Այս անակնկալ օգնութենէն առաջ վանքը ապաստանող հայերէն ոմանք կը մտածէին կրակ տալ անոր՝ որ թշնամեոյն ձեռքը չիյնի, սակայն Ենի-Տիւնեա Աւետիս աղայի որդի Եզիա աղան հակառակելով այս խորհուրդին՝ արգիլեց զայն։

Յաւիտենական անմահ յիշատակաց արժանի է այս ազնիւ ու ճշմարտապէս հայրենասէր անձի օրինակելի քաջագործութիւնը, որ խիստ վհատեցուց թշնամին իւր մղած վճռական ճակատամարտիմէջ, և այս որ թերեւս ամենամեծ ազդեցութիւնը ունեցաւ Զէյթունի ճակատագրին վրայ։

Եղա աղան ձմրան այն սաստիկ ցուրտ եղանակին գիշեր ատեն 30 արիասիրտ հայերով Պերզինկայի լեռնէն «Եւ սուրբ Փրկիչ» ըսելով յանկարծ յարձակեցաւ թշնամեոյն բանակին վրայ, սուսերամերկ իյնելով չփութած զօրքերուն մէջ 400էն աւելի գիակ փռեց գետինը և 20 հաա մարթին ու մէկ վրան խլելով անոնցմէ՝ հեռացաւ. իւր քաջարագուկ ընկերներէն 3 հոգի միայն զոհ տալով իրենցը արտաքոյ կարգի յանդգնութեանը

համար: Այս ճակատամարտը տեղի ունեցաւ դետ. 19ի գիշեր: Աստուծոյ մեկնելէն վերջն ալ զօրաց մէջ տիրող խառնաշփոթութիւնն ու սարսափը շարունակելով՝ իւրար կը ջարդէին անգիտաբար, որով մեծապէս վնասուեցան և խիստ շատ վնասեցան: Այն ատենն էր, որ Մարաշի Հաճի Նասին օղլու հարիւրապետը և չէրքէզ պէյերը յայտարարեցին Մուստաֆա-Րէմզիի, թէ անկաւրելի է առնել Ձէյթունը. և նոյն իսկ անոնց նախնայն թակարդ մ'է Յամանկան բանակին: «Այս եղանակաւ, կըսէին պէյերը, 30 տարի առաջ ջարդեցին 756 չէրքէզներ կոտորածի ձորը՝ Ազիզ բաշայի պատերազմին ատեն»:

Գոռոզ հրամանատարը, որ քիչ ժամանակ առաջ կը մտածէր ամբողջ Ձէյթունը հիմնայաւան կործանել ու ժողովուրդը սուրէ անցընել, այժմ սկսաւ գլխիկոր ու սրտաբեկ խորհիլ, թէ ի՞նչպէս կրնար ելք մը գտնել այս դժուարին կացութեան. իւր երկնաստիճան բարձրութենէն խոնարհեցաւ մինչեւ հաշտութիւն խնդրելու նուաստութեան:

Իւր կողմանէ վերոյիշեալ Հաճի Նասին օղլու հարիւրապետը նամակ գրելով Նազարէթ իշխանին՝ կ'աղաչէր որ աշխատի հաշտութիւն գոյացնել Ձէյթունցւոց և Թուրքաց միջեւ, որուն ի վարձատրութիւն կը խոստանար սուլթանին կողմանէ հազարապետ կացուցանել զինքը Ձէյթունի: Եղիա աղան, որ Նազարէթ իշխանի մերձաւոր աղգականն էր, համոզեց զայն որ չի սխառտախանէ անոր: Նամակը կրկնուեցաւ ու երրորդուեցաւ բայց դարձեալ անպատասխան մնաց:

Այն ատեն Րէմզի բաշան յուսակաւոր հեռագրեց սուլթան-Համիտի, թէ 440,000 զօրքով անկարելի է գրաւել Ձէյթունը, եթէ 50,000 զօրաց նոր բանակ մըն ալ օգնութեան չի հասնի:

Սուլթանը սրտնեղած պաշտօնանկ արաւ Րէմզին որպէս ապիկար զօրապետ մը և անոր տեղ նշանակեց Էտհէմ բաշան ընդհանուր հրամանատար Զէյթունի բանակին :

Րէմզի բաշան յուսակտուր եղած էր ո՛չ միայն արեւելեան բանակի այսպէս տկարանալէն այլ նաեւ Ալի պէյ : հրամանատարութեան տակ զանուշ արեւմտեան բանակի ծանր կորուստներ կրելէն : Վասն զի բազմք քիչ^մ ժամանակ Համիտի այս հաւատարիմ գործակալին ալ քթին խնդալէն վերջը՝ երես դարձուցած էր անկէ :

ԺԲ .

ՀԱՅ ԹՆԴԱՆՕԹԱՋԻԳԸ ԵՒ ԹՈՒՐԻ ԹՆԴԱՆՕԹԱՋԻԳԸ

Ալի պէյ Ֆրնուզը գրաւելէն յետոյ եկաւ Աւադ-կալ , որուն բնակիչներն արդէն դաշխած էին Զէյթուն , և ամայացած բոլոր գիւղերն այրեց ու սկսաւ դէպի Զէյթուն քալել : Նոյն ուղղութիւնը բռնեցին նաեւ չէրքէզները հիւսիսային արեւմտեան կողմը կէտիւկ կոչուած տեղէն իրենց հրամանատար Մէհէմմէտ պէյի առաջնորդութեամբ , ու հասաւ մինչեւ Հեմիւնց բարձր կոչուած տեղը , ուր դեկտ . 20 հինգշաբթի օրը սաստիկ պատերազմի բռնուելով՝ հրամանատար Մէհէմմէտ պէյ սպաննուեցաւ 23 հոգի ուրիշ չէրքէզներու հետ : Ասով մեծ լքում առաջ եկաւ չէրքէզաց մէջ , վասն զի անոնց համար մէկ պէյը 1000 մարդ կ'արժէր : Հայք կորուսին միայն Ուսկանեան Խաչերը Զէյթունէն և Տ . Յովակիմի որդի Պօղոս Աւադ-կալ գիւղէն :

Գեկտեմբեր 21 , ուրբաթ օրն ալ նմանօրինակ կռիւմը տեղի ունեցաւ Եաղուպեան թաղի գերեզմանատան

մօտ, ուր հասած էին Ալի պէյի 35,000 զօրքերը Քերեք-սիմէր (քարայր տներ) կոչուած տեղէն և ամբողջ Սօ-լաղ-տէտէի լեռը գրեթէ ծածկած էին մարդով, մինչ-դեռ մեր մարտկոցներուն մէջ կը գտնուէին միայն 1000ի չափ հայեր։ Պատերազմը տեւեց 4 ժամ յոյժ արիւնահեղ կերպով, բայց տակաւին ո՛չ մին և ո՛չ միւսը կ'ուզէր պարտութիւն խոստովանիլ։

Այս անհաւատար կռւոյն ի հետեւստ հանդիսատես եղող Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը այն պահուն զօրանոց կը գտնուէր իրեն ընկերացող Պ. Ապահի, Շամբ-Քէշիշեանի և այլոց հետ, պատերազմի սկիզբէն մինչեւ վերջը իրեն միակ զօրակից հանդիսացող անկեղծ ու ջերմեռանդ հաւատքի զօրութեամբ ուղեց վերջ տալ այս կռւոյն ալ՝ անաքեկելով թշնամին։

Թուրքաց բաղմաթիւ թնդանօթներուն դէմ զօրանոցին բակին մէջ կար միայն մէկ թնդանօթ (միւսը Քերեք տարած էին), զոր մերթ ընդ մերթ կ'արձակէր Շամբ-Քէշիշեան թշնամի բանակին վրայ։ Վարդապետը «Պահպանիչ» մը կարգաւով քաջարի հերոսապետին վրայ՝ առաջարկեց անոր, որ թնդանօթին բերանը ուղղակի թուրք ռմբաձիգին վրայ դարձնելով կրակ տայ, կատարուեցաւ վարդապետին խնդիրը և ռումբը առանց վրիպելու դնաց ջարդակոտոր արաւ Ալի պէյը ռմբաձիգը՝ մեծ սարսափի մէջ ձգելով հրամանատարը և բոլոր զօրքերը, որոնք սկսան նախնջել օգնութիւն խնդրելով միանգամայն Րէմլի բաշայէն։ Այս պատեքազմին մէջ 30 հոգի կորսնցուցին թուրքերը և 3 ալ հայեր։

Հասաւ պահանջուած օգնութիւնը, սակայն օրը տարածամած ըլլալուն չի կրցան շարունակել պատերազմը և երկուստէք դադար առնելով հետեւեալ օրուան համար ծրագիր կը պատրաստէին։ Թանձր մառախուղով

ու միգամած օգուով մը լուսացաւ վերջապէս չորեքշաբթին և հայերը առանց սպասելու թշնամույն պատերազմի յայտարար նշանին, փութացին իրենք դործադրել իրենց ծրագիրը՝ պարագայէն օգտուելով:

ԺԳ.

ԱՆԻ ՊԷՅԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄԸ

130 կտրիճ հայեր առջեւնին ունենալով 10,000է աւելի բազկացեալ սեւ այծերու երամակ մը գլխեցին դէպ ի Այի սէյի բանակը: Միշտ կողոպտելու և յափշտակելով վարժ ձրիակեր թշնամին տեսնելով այս մայրեալ հօտի ստուար խումբը՝ ուրախութեամբ յարձակեցան անոր վրայ. ջանալով ամեն մին հարուստ աւար մը խլել անկէ:

Այս ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ մեր 130 սպառազէն քաջեր, որը հրացանի հարուածներով, որը սուսերամերկ յարձակելով բանակին վրայ շատ մարդիկ ջարդեցին: Նոյն իսկ թուրքերը, այս անակնալ հարուածէն խռոված և մառախուղին պատճառաւ ալ բոլորովին չփոթած՝ սկսան մէկդմէկ կոտորել, այնպէս որ կանոնաւոր կերպով մզուած պատերազմներէ շատ աւելի սուղի նստաւ այս. որովհետեւ նիւթական մեծ կորուստէն դատ բարոյական թուլութիւն ձգեց զօրքերու մէջ որ շատ աւելի վտանգաւոր է քան նիւթական տկարութիւնը:

Այս ընդհանուր սրտաբեկութեամբ անոնք չի կարողացան այլ եւս քայլ մ'իսկ առաջ քաշել դէպ ի Զէյթուն, թէ և Ռոճակ ֆերերի վրայ ալ 17 օր անընդհատ պատերազմ մղեցին՝ ջանալով Կարսի կամուրջն անցնիլ.

սակայն անկարելի եղաւ սաստիկ դիմադրութիւն տեսնելով իրենց դէմ և բաւական կորուստներ կրելով։ Այս կուռոյն զսփնացին մենէ Մերկենեան Պապաղան և ուրիշ երկու անձինք։

Իրաց այս վիճակին մէջ Հալէպէն եկաւ նորընտիր հրամանատար Էտէմ բաշան, որ մի քանի անյաջող պատերազմներէ վերջ՝ պաշտաւորեցաւ ինքն ալ իւր նախորդին նման օգնական նոր բանակի մը անհրաժեշտ պէտքն զգացնել սուլթանին, առանց որոյ Զէյթունի նուաճումն անկարելի ըլլալը յայտարարելով։

Մուստաֆա-Րէփիկ բաշայի և իւր յաջորդ Էտէմ բաշայի այս միօրինակ յայտարարութիւնք անժխտելի ապացոյցներ էին Զէյթունի ճշմարիտ յազմանակին և օսմանեան բանակին տկարութեան, ուստի փութաց սուլթանը գեապանաց միջամտութիւնը խնդրելու։ Ղեկտ. 28ին հիմնական հաշտութեամբ մը պատերազմին վերջ տալու համար։ 1893՝ յունվար 3ին թուրք զինուոր մը ճերմակ զրօշակ բռնած մի հեռագիր, բերաւ Զէյթուն, որ հեռագրուած էր Հալէպի հիւպատոսների կողմէն։ Մարաշէն, որոնք եկած էին այն տեղ և կուղէին Զէյթուն գալ հաշտութիւն կայացնելու։ Հեռագրի թուականն էր 1893 զեկտ. 29 թիւ։

Հիւպատոսներ ստորագրած էին հեռագիրը իրենց յատուկ ստորագրութեամբը և ահա.

Ե. Երմանսքի՝ ռուսական հիպատոս

Բարթէլլմի, ֆրանսական փոխ

Պարնէրան, աւստրիական »

Բարընհէմ, անգղիական »

Վիթօ իտալական, »

Զուէնկըր, գերմանական »

Զէյթունցիք այս հեռագրի վրայ երկար բարակ թերու դէմ վիճաբանութենէ յետոյ, պատասխանեցին թէ

«եկէք» : Հիւսկատոսները 1896 յունվար 11ին մասն 2էյ-
թուն, ուր դեռ պատերազմը այս ու այն կողմ սովո-
րական սաստկութեամբ կը շարունակուէր : Հաշտութեան
պայմանների մասին սկսան բանակցիլ յունի . 13 թուին ,
որ վերջացաւ պատուաւոր հաշտութեամբ նոյն ամսոյ
28ին :

ԺԴ-

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՏԵԻԱՆՔԸ

Ամբողջ պատերազմը տեւած էր 43 օր 110,000 հո-
գիէ բաղկացեալ հսկայական ուժի մը դէմ 6000 հայե-
րու ընդդիմադիր ուժով մը , թշնամոյն 13 թնդանո-
թին դէմ-որ 3800(*) ռումբ արձակած էր-հայեւը ունէին
2 թնդանոթ զօրանոցէն զբաւուած , այսու ամենայնիւ
թուրք բանակի թապուր ֆաքիպիի վկայութեամբն

(*) Թշնամի բանակին հետ սաստիկ պատերազմը
1895 դեկտ. 6 , չորեքշաբթի օրէն սկսելով մինչև 24
տեւեց . այդ միջոցին մէջ թշնամոյն կողմանէ արձակ-
ւած ռումբերուն թիւն է . —

Դեկտ.	ռումբ	Դեկտ.	ռումբ
6	դշ . 300	14-15-16	հշ . ուր . շ . 594
7-8-9	հշ . ուր . շր . 470	17-18	կիր . բշ . 438
10	կիր . 98	21	հշ . երեկ . առ 667
11	բշ . 395	22	ուր . 90
12	դշ . 482	23	շր . 298
13	դշ . 345	24	կիր . 223

դումար 1790

դումար 2010

Համագումար 3800 որոց 170ը չէ պայթուած

իսկ հաստատուած է որ բացի անկանոն զօրաց կորուստէն և ցուրտի պատճառաւ և թէ գնդակահար փաստածներէ 32 վաշտ կանոնաւոր զօրք փճացած են : Ըստ դեղին տետրակի (էջ 84-85) 1895-96ի հաշւոյն , թշնամւոյն կորուստը 20,000 էր , 13,000ը կանոնաւոր զօրք , իսկ մնացեալ պաշը պոզուք : Բանակը կը բաղկանայ եղեր 50,000 զօրքէ , 20,000 կանոնաւոր և 30,000ը պաշը-պոզուք :

Սակայն մեր քաղած ճշգրիտ պատմութիւնը , թուրքական աղբիւրներէ , Թապուր-քեաթիպի , Մուստաֆա էֆէնտիի պատմածին նայելով բանակը կը բաղկանար 110,000 զինւոր , 40,000ը կանոնաւոր և 70,000ը պաշը-պոզուք (անկանոն , քիւրտ , թուրք , և չէրքէզ խուժան) :

Դեղին տետրակին մէջ նշանակուած հաշուին և Մուստաֆա էֆէնտիին տուած հաշուին մէջ հակասութիւն կայ : — Մուստաֆա էֆէնտիին ըսածին նայելով , թշնամւոյն բանակը 25,600 մարդ կոչսունցուցած է , մինչդեռ հայոց ուզլակի պատերազմին մէջ ունեցած կորուստն է 71 անձ , իսկ յետոյ թուրք զօրաց մէջ ինկած տարափոխիկ հիւանդութիւնն Հայոց մէջ ալ ճարակելով՝ ընիկ Զէյթուցիներէն 500 հոգի և գաղթական հայերէն ալ 3000 հոգւոյ չափ զո՛ւ տարաւ ամեն սեռէ ու հասակէ :

Այս համաճարակն յառաջ եկաւ գլխաւորապէս անթաղ մնացած դիակներու և ահագին քանակութեամբ անսուղութեամբ ստոկած անասնոց դարչանոտութենէն : Հայոց հիւանդութեան պատճառ կրնայ համարուիլ նաեւ անլի (անաղի) հացի և կերակրոյ գործածութիւնը , վասն զի ռակաւ քանակութեամբ գտնուած ալը պատերազմի ժամանակ սպառելով , 1000 տրամ աղը մինչեւ 150 դահեկանի բարձրացած էր :

Այս առթիւ պէտք է յիշատակել Պալճեան, Կիւլ-վանէսեան, Բասիլոսեան, Մեշկենեան, Չագըրեան, Անդրէասեան և այլ կարող տուններու եղբայրսիրական և ընկերսիրական առատաձեռնութիւնը, զոր հանդէս բերին սքանչելի ազնուութեամբ, ինքնաբերաբար անկարողներու մէջ հաւասարապէս բաժնելով իրենց ունեցածը-հաց, աղ, մրգեղէն, վառօդ, կապար և այլն :

Պատմական ոսկեղարը կամ քրիստոնէական թուականներու առաջին օրերը վերադարձած էին կարծես, յուրում ամենայն ինչ հասարակաց էր և ոչ ոք իրեն կը վերապահէր բան մը՝ որպէս ուրոյն սեփականութիւն : Երջանիկ օրեր-արդիւնք անկեղծ սիրոյ ու ճշմարիտ եղբայրութեան : Անմոռանալի է մանաւանդ Պալճեանց մատուցած զո՛ւղութիւնը, ըստ իրենց նախնական բարի սովորութեան, որով ամբողջ զէյթուլոց երախտագիտութեանը արժանացած են, ինչպէս Թեճիլլիցւոց կըռուոյն, Խուրչիտ և Ազիզ բաշաներու պատերազմաց ատեն՝ այս անգամ ալ կարօտ հայերու պէտքերը հոգալէ զատ զօրանոցի մէջ գանուող հայ պատերազմիկներուն շարունակ մեջեօլ *բուժօ*(*) , չամիչ, պաստիզ, սուճուդ, և այլն կը զրկէին :

Այս 45 օրեայ տանգ պատերազմին մէջ Րէմզի և Էտէմ բաշանները սուլթան Համիտ Բ.ի փափաքին համեմատ բոլոր Զէյթուլիները բնաջինջ կորսնցնելու ծրարագիրը եթէ չի յաջողեցան դործադրել, գէթ անոնց պարտէզներու և այգիներու ծառերը արմատախիլ ընելով ամայի անապատ մը դարձնելու մեծ քաջութիւնն ունեցան. մարդոց գլուխներու տեղ ծառոց բունները կտրելով իրենց գազանային կրից յազուրդ տալ կար-

(*) Մտով ու ձաւարով պատրաստուած կերակուր մ'է գնտաձեւ, զոր շատ կը սիրեն Զէյթուլիցիք :

ձեցին, գիւղեր և տւաններ-թուով 93-, նաեւ եկեղեցիներ ու վանքեր այրելով նուիրական պարտականութիւն մը կատարած համարեցին, և այդ է արդէն իրենց կոչումը :

Ո՛ր դարու մէջ ալ ապրի Մոնկոլը միշտ Մոնկոլ է, վայրենի և անուպայ, թշնամի քաղաքակրթեան, թշնամի յառաջդիմութեան, կը քանդեն, միշտ կը քանդեն՝ առանց երբէք չինելու, բուերու նման աւերակներու վրայ կուգն իշխել Մոնկոլական ամեն վայրագութեանց խաւատիպ պատիւերը և ճշմարիտ մարմնացումն եղող սուլթանը չենք գիտէր ինչ մտքով յանկարծ հաշտուելու որոշում տուաւ այժմ, որուն իբրեւ միջնորդ՝ Պօլսոյ դեսպանատանց հրահանգովը Զէյթուն եկան մեծ տէրութեանց Հալէպի հիւպատոսք, և Հայոց երեւելիները որոնք յեղափոխականները ի ժողով գումարելով՝ յետ ընդերկար ըսնակցութեան՝ համաձայնութիւն գոյացուցին հետեալ պայմաններու վրայ : «Բարդուղիմէոս վարդապետը լիազօր ներկայացուցիչ կարգուեցաւ Զէյթունի Հայոց կողմանէ, որ իրեն խորհրդա՛յից առաւ պարոն Աղասին Զէյթունի հանրութեան հաճութեամբ :

ԺԵ .

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Զէյթունցիներն անպայման կերպով կը մերժեն յանձնել Օսմանեան կառավարութեան իրենց նորեկ պարագլուխները(*) :

(*) Հակառակ պարագային Զէյթունցիները կը սպառնան շարունակել պատերազմը : Զէյթունցիները այդ նըպատակով ցոյցեր արին արդէն :

2. Զէյթունի «նորեկ» վեց պարագլուխները պիտի ձգեն Օսմանեան հողը. Բ. Դուռը երաշխաւորութիւն կուտայ 6 պետութիւններու Կ. Պօլսոյ ներկայացուցիչներուն, որ այդ «նորեկներուն» մեկնումը մինչեւ եւրոպա պիտի կատարուի ապահով ու անվնաս կերպով և հարկ եղած պատուով, Օսմանեան տէրութեան ծախսով :

3. Բանաջող հիւպատոսներու միջոցաւ դեսպանները երաշխաւորութիւն կուտան 6 «նորեկ» պարագլուխներուն Յօդ. 2-ի ճշգրիտ գործադրութեանը, նոյն եղանակաւ՝ որպէս կը կատարուի եւրոպական հպատակներու և հիւպատոսներու նկատմամբ :

4. Կատարեալ և ամբողջական ներում ո'չ միայն Զէյթունցիներուն, այլ և այն տեղ ապաստանած գիւղացիներուն, ճամբորդներուն և հայ հրոսակային խումբերուն :

5. Պիտի հատատուի մի քրիստոնեայ կառավարիչ, որ պիտի ընտրուի եւրոպական տէրութիւններու հաւանութեամբ.

6. Զէյթունի ոստիկանութիւնը, հարկահանները, ոստիկանները, զինւորները և կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին և կազմուին նոյն իսկ Զէյթունցիներէն :

7. Զէյթունցիները չը պիտի վճարեն յետամնաց տուրքերը (պագայէ)(*) և ինք տարի պայմանաժամով տուրք վճարելէ ազատ պիտի լինին :

8. Հաստատումն հարկերու համեմատական դրու-

(*) Զէյթուն ունէր իրրեւ պագըյէ ամեն տեսակ տուրքերէ զատ, ինչպէս, տասանորդական, զինւորական, կալուածական և այլն, նոյնպէս և երկրագործործական դրամատունէն (պանքայէն) մօտ 70,000 ոսկի փոխառութիւն ըրած էր :

Թեան իւրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ :

9. Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը և կրօնական ազատութիւնը կ'ապահովուի և կ'երաշխաւորուի եւրոպական պետութիւններու կողմէն :

10. Զէյթուն աղաստանած բոլոր հայ գիւղացիներու, ինչպէս և Թիւրքիոյ այլ և այլ վայրերէն եկած և այնտեղ գումարուած բոլոր հայ խումբերու և անհատներու ապահով և անվնաս վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուի բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ :

11. Զէյթունցիներու ձեռքով զօրանոցէն գրաւուած պատերազմական զէնքերու (մայ թիւիներու և երկու թընդանօթի) յանձնումն Օսմանեան կառավարութեան՝ այն պայմանով սակայն, որ Զէյթունի չրջակայ գաւառներու ամեն թուրք և չերքէզ գիւղացիներէն նոյնպէս վերցուին նոյն օրինակ զէնքերը : Զէյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը :

12. Համաձայն Զէյթունցիներու մերժման՝ ասոնք չը պիտի վերաչինեն այրուած զօրանոցը. — այդ վերաչինութիւնը կը վերաբերի Օսմանեան կառավարութեան :

13. Օսմանեան բանակը պիտի ձգէ Զէյթունի գաւառակը և հեռանայ, միայն պիտի մնայ մի գունդ զինւոր, այդ գունդը որ և է իրաւունք չունի միջամտելու Զէյթունի բոլոր ներքին գործերուն և անոր խաղաղութեան պահպանման :

14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները Զէյթունէն չը պիտի մեկնին մինչև ներկայ պայմանագրի տրամադրութիւններուն անթերի գործադրութիւնը (*) :

(*) 14 Յօդուածին համաձայն Զէյթունցիներու կողմէն պաշտօնական բանակցութիւնները պահանջ դրին նաև միջազգային երաշխաւորութեան պայմանի մը ար-

15. Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ հիւսկաւորացիներն պիտի հաստատեն. ասոնց պաշտօնը պիտի լինի հակել* Զէյթունի նոր բէժիմի պահպանութեանը, մշտական գործադրութեանը և կիրառութեանը(*) :

Տասն և հինգ յօդուածէ բաղկացեալ սոյն պայմանագիրը սուլթան Համիտ Բ.ի կողմանէ ընդունուած և պաշտօնապէս վաւերացուած է, սակայն մասամբ միայն գործադրուած է քրիստոնեայ տեղակալի մը հաստատմամբ, միւս տրամագրութեանց կիրառութիւնը դեռ կը յատկադի միշտ յետաձգուելով թուրքական ծանօթ քաղաքականութեամբ :

Պատուարժան ընթերցողաց չմոռնանք յիշելու պարոն Աղասեանց դադափարական ձգտումները, ասոնց վեցն ալ գրեթէ շատ թերի կողմեր ունէին, բայց և այնպէս սա առաւելութիւնն ալ չուրացուիր որ իբրեւ անձրութեանց՝ Հայ աղգին աղատութեան սիրոյն համար պատրաստուած զոհեր էին. գիւանագիտութեանց մէջ ալ վախճան արդիւնք ինքնին յայտնի եղած են այս պատմութեանց մէջ : Զէյթունցիք այս հիւրերը միշտ կը խնամէին, չ'ըլլայ որ՝ մէկուն մազը պակսի, սա մտածմունքով որ դարիւր են — մենք մեռնինք ալ նէ՝ հոգ չէ — կ'ըսէին. անշունս ուրախացան որ անոնց մէկուն ալ քիթը չարխնեցաւ : Ի վերջոյ ալ այս վեց պարոնները եւ-

ճանադրութեան, Զէյթունի նոր բէժիմի պահպանման համար ընդդէմ ամէն անակնկալներու Օսմանեան քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններու կողմէ :

(*) Ներկայ պայմանագրին բոլոր տրամագրութիւններու գորութիւնը կը տարածուի Զէյթուն քաղաքի և իր շրջակայ 100ի մօտ գիւղերու վրայ՝ ասոնց մէջ հաշուելով 10ի չափ թուրքաբնակ գիւղերն ևս հայ գիւղերու քանինները Անտրունի և Իշ նահիէի կը պատկանին :

րոպա ռւղեւորեցան շնորհիւ Զէյթունցւոց յանդուգն
պնդումներին։ Սոյն պատմութեանց մանրամասնութիւնք
հետեւեալները են։

Բանակցութեանց մէջ Էտիէմ բաշայի և հիւպատոս-
ներուն առաջին պահանջը այս վեց պարոնայքն էին,
որպէս զի Էսհեմին յանձնուին այն ալ Պօլոյ Սուլթա-
նին նուէր զրկէ, որ ուղածնուն պէս բզքտեն։ Երբոր
Զէյթունցիք այս անիրաւ կարդադրութիւնը լսեցին,
բոլորովին յուզուած, անմիջապէս ժողով գումարեցին
և որոշեցին այդ պահանջը բացաձակապէս մերժել։ հա-
կառակ պարագային պատերազմը նորոգելու ու շարու-
նակելու պատրաստ էին։ Հետեւապէս Ֆրնուզի վանա-
հայր Բարթուղիմէոս վարդապետը իրենց կողմէ լիազօր
ներկայացուցիչ կարգեցին հիւպատոսաց և Էսհեմի ժո-
ղովի նիստին մէջ բանակցութեանց հանդէպ մաքառե-
լու համար։ ուստի հիւպատոսաց ժողովին բացման նախ
և առաջ կրկնեցին իրենց առաջարկը, այսինքն օտար
հիւրերու Էսհեմ բաշայի յանձնուիլը, անվեհեր վարդա-
պետը բացազանչեց «ատիկա ոչ կարեմք» և սա ալ ա-
ւելցուց ըսելով որ՝ — միթէ կարելի է զարիւր մար-
դիկ թուրքի ձեռք յանձնել։ չէ՞ք գիտեր թէ Զէյթուն-
ցիք վահանձն բնաւորութեան տէր մարդիկ են, ո՛չ թէ
մարդ, այլ հաւ մը անգամ թուրքի ձեռք չենք տար,
այդ ստրկութիւնը չենք ընդունիր և դուք դեռ պնդել
կը կամիք, միթէ՞ կ'ուզէք որ պատերազմը շարունա-
կելու նշան յայտարարեմ, ո՛չ թէ անոնք ձեզի կը յանձ-
նենք այլ իրբեւ հայ, իրբեւ Զէյթունցի պէտք է որ ա-
նոնք մեզի հետ մէկտեւել բանակցութեան մասնակցին։
— Այս խօսքն վրայ քանի մը վայրկեան լռութիւն
տիրեց, տեսան թէ դժուարութեան բաղեցան, ուստի
հիւպատոսը բաշային հետ խորհրդակցելով՝ ամէնը մէկ

բերան հաւանութիւն տուին որ՝ Աղասեանք ալ իբրեւ
Զէյթունցի բանակցութեանց մասնակցին, (այս վերջին
խօսքը, որ ըրաւ վարդապետը, մեծ չնորհալուութեամբ
ողջունուեցաւ Զէյթունցւոց ժողովին կողմանէ, վասն զի
տեղեակ չէր այդ երկրորդ հարցի մասին. այլ վարդա-
պետը ինքն իրմէն յլացաւ այդ յանդմեզն խօսքը ու
քաջութեամբ արտասանեց) :

Զէյթունցիք անմիջապէս հանրագործիւն ըրին և
6 պարոններու պետը Աղասին իրենց կողմանէ վարդա-
պետին խորհրդական կարգեցին, հիւպատոսաց և Էս-
հէմ բաշայի գումարման առջև՝ Զէյթունցւոց դատը
պաշտպանելու համար : Պայմանագրութեան ամէն յօդ-
ւածները լրանալէն վերջը Էտհէմ բաշա հիւպատոսնե-
րուն դիմեց և ըսաւ որ եթէ Զէյթունցիք այս 6 պա-
րոնները մեզի չյանձնեցին Ստամպուլ դրկելու համար,
գոնէ Նւրոպա դրկուին» : Հիւպատոսք բաշային խոս-
տացան այդ խնդիրը կարգադրել և զայն Զէյթունցւոց
առաջարկեցին. Զէյթունցիք ալ հաւանութիւն տուին
հետեւեալ պայմանաւ : — Նախ ասոնց անուշ հոգիները
մենք թուրք կառավարութեան չենք վստահիր, եթէ 6
տէրութեանց հիւպատոսք երաշխաւոր կ'ըլլաք ապահո-
վելու ասոնց ճամբորդութիւնը, առաջնորդելով զանոնք
հանգիստ և հանգարտ ձեր զաւազներով և թարգման-
ներով մինչեւ Մերսին և անկից Նւրոպիոյ շոգենաւը,
կը համակերպինք ձեր առաջարկին. — «ապա թէ ո'չ
թուրքին վստահ չենք հա», պոռաց կտրիճ Հայր Սուր-
բը և միանգամայն հիւպատոսներէն դրաւոր երաշխա-
ւորութիւն պահանջեց ու անոնք ալ երաշխաւորագիրը
ստորագրելով յանձնեցին վարդապետին ու ամենայն
վստահութեամբ ճամբայ դրին սիրելի հիւրերը :

Ի վերջոյ վարդապետին և հիւպատոսաց միջև խել
մը զրոյցներ անցան՝ սապէս, հիւպատոսք վարդապե-

տին հարցուցին թէ՛ «Զէյթունցիք ինչ խելքի ծառայելով այս 6 օտար հիւրերուն համոզուեցան և տէրութեան դէմ ապստամբութիւն հռչակեցին»։ արի վարդապետը պատասխանեց. «Ո՛չ, այս հիւրերը յանցանք չունին, այլ մեր Զէյթունի ժողովուրդը նպատակ ունէր ապստամբութեան դրօշակ բարձրացնելու, ես ալ ապստամբապետ, զգուած էինք թուրք կառավարութեան անարդար վարմունքներէն, այս անարդարութեանց որ մէկը թուեմ, բայց մին ըսեմ՝ ազով բաւականացէք։ Տարի մ'առաջ Շամցի Ղատը (գատաւոր) մը ունեցանք որ դայմագամի փոխանորդի ալ պաշտօն վարեց, այս անձը տէրութեան տուրքի համար աղքատի մը երեք էշը 50 դրուչի ծախեց Մարաշցի տաճիկներուն։ Այս անարդար վարմունքին դէմ բողոքեցինք, բայց ինքը սապէս պատասխանեց. — Ես դիտմամբ կ'ընեմ, որ խլրտում մը հանէք և մեր թաղաւորը զձեզ բնաջինջ ընէ»։ — Այս վերջին խօսքին վրայ հիւպատոսք լռին և խոփու նայլածք մը ուղղեցին էտնէմ բաշային, նա ալ ամօթալի դիմօք հիւպատոսաց նայեցաւ։ «Է՛հ, ինչ ընեն այս մարդիկ, դանակը սկիօրին հասեր է, միթէ իրսւունք չունին ապստամբելու», ըսին հիւպատոսք որուն վրայ էտնէմ բաշա գլխիկօր մնաց և իրենց կառավարութեան նշուք կը մըմուար։ Այսպէս փակուեցաւ այս հարցը։

Ոմանք ապսպրած էին Հայր Սուրբին որ պարագամին համեմատ հիւպատոսաց ժողովին մէջ բացօրոշ յայտնէ իւր ապստամբութեան սլարագլուխ ըլլալը ինքն ալ խոստանալով որ միշտ պատրաստ է իւր ազգին սիրոյն համար զոհուելու։ Երբ պարագան եկաւ ամբողջովին կատարեց իւր խոստումը, ինչպէս «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»։

ՀԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՔ ԶԻՅԹՈՒՆԻ ՄԷՋ ՀԵՏԵԻԵԱԼՆԵՐՆ ԵՆ

- 1 Տուն փայտացի
 1 « Չաթցի (պօղօխ)
 1 « Մաղնիսացի
 3 « Կիւրիւնցի
 1 « Տարէնտացի
 4 « Թէյեկցի (Կեաւուր տաղ) այժմ
 1 « Շիւլիկիցի (Անտէրուն) Անտըռն
 2 « Կապանցի « «
 2 « Շամցի
 1 « Պաղտաացի
 1 « Մոսկուլացի
 1 « Շահպէնաէրեանք (Պարսկապտանցի)
 1 « Պըզմըշէնցի (Խարբերդ)
 1 « Ատանացի
 1 « Հաճընցի
 6 « Պօղօխցի
 5 « Մարաշցի
 1 « Ամրքցի (Անտիոքի կողմ)
 1 « Տէրէցի (Մարաշու գետ)
 24 « Լաղ թուրք (Տրապիզոն)
 1 « Կեսարացի

60

Վերոյիշեալ գաղթականները ժամանակին Զէյթուն եկող ապաստանողներ են, իբր աղատ երկիր։ Ատենով շատ տեղերէ մարդիկ եւր յանցանք մը գործէին, փոխանակ թիւրք բանտերու մէջ տանջուելու, կը վաղէին Զէյթունի պաշտպանութեանը կապաստանէին։

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ, ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, ԵՆԻՏԻՒՆԻԱ ԵՒ
ՇՕՎՐՈՆԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՔ

Սուրենեան իշխանի գերդաստան

- 1 Սիւրէնյին (Սուրէնեանք)
- 2 Սիթինք (Սէթեանք)
- 3 Բէսիլիսինք (Բասիլոսեանք)
- 4 Կէյկոնք Կէյիկեանք (Գէորգեանք)
- 5 Մըխսը Վարդըվրինք (Մահաթի Վարդեվարեանք)
- 6 Աղսաչինք (Աղսաչեանք)
- 7 Թումիկոնք (Թումիկեանք)

Նաղուպեան իշխանի գերդաստան

- 4 Խեչիրինք (Խաչերեանք)
- 2 Տէր Սահկինք (Տ. Սահկեանք)
- 3 Թիւրխսինք (Թորոսեանք)
- 4 Սըրըբսինք (Սերովբեանք)
- 5 Կարապիտինք (Կարապետեանք)
- 6 Ասպըժատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 7 Մնացակնինք (Մնացականեանք)

Նիսիսիւնեա իշխանի գերդաստան

- 1 Ասատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 2 Աւետիսինք (Աւետիսեանք)
- 3 Փէնիւս փէչինք (Փանոս փաշայեանք)
- 4 Նշանինք (Նշանեանք)
- 5 Փիրչինք (Քրիչեանք)
- 9 Մըխսը Փէնիւսինք (Մահաթի Փանոսեանք)
- 7 Մարկուսինք (Մարկոսեանք) (այժմուս Նազարէթ իշխանը Մարկոս աղայի որդին է և Պապիկ բաշայի եղբայրը) :

Շովրոյեան իշխանի գերդաստան

- 1 Սարգըսինք (Սարգիսեանք)
- 2 Պուտուսինք (Պոտոսեանք)
- 3 Չափառինք (Չափառեանք)
- 3 Հարապիտինք (Հայրապետեանք)

ՅՈՒՑԱԿ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՄԲՈՂԶ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԴԷՊՔԵՐՈՒ

	1780—1893	ԹՈՒԱԿԱՆ
քիւ		պատերազմ. դեպք
1 Էօմէր Բաշա		1780
2 Ալի Բաշա		1782
3 Գալէնէր Բաշա		1808
4 Զափան օղլու Մենմէս Բաշա		1810
5 Քեօսէ Բաշա		1829
6 Պայազիս օղլու Սիւլէյման Բաշա ներքին խոռվուրիւն		1831
7 Իպրահիմ ուշաղիներու ջարդը եւ Սիւ- լէյման Բաշա		1832
8 Մարաշի պէյերու գերութիւնը եւ Թօսուն Բա.		1835
9 Մարաշի իշխան Թովալեանի սպանումը. Իպրահիմ Բաշա եւ Տէլի Քէշիօ		1836
10 Աղնա Տաղի պատերազմը		1840
19 Խաւսէի պահանջումը		1841
12 Թէնիրլեցլուց կոնը եւ Եիւսիւֆ Բաշա		1842
13 Զէյթունցլուց՝ բենիրլիցիներու հետ բռնա- մութիւնը եւ հինգ տարի տարունակ եղած պատերազմը		1850
14 Ալպուսանցի Հան աղա		1842
15 Թովալ Սաօ		1847
16 Հայրաները եւ Աթօլուղի կոնը		1847
17 Ավւարներու հետ պատերազմիլ Կոկիսոնի Զինչին պողազը (հաննի բերդի կիր- նը) բռնած տեղը		1848
18 Պայազիս օղլու Անմէս Բաշա		1853
19 Խուրէիս Բաշա		1860

Թիւ	պատերազմ. դեպք
20 14 Քերականի թիւրքերու սպաննումը	1862
21 Ազիզ բաւա	1862
22 Պայազիս օղլու Անմէս բաւա	1862
23 Պօլսմեանի սպաննումը	1863
24 Տալուսու Նիազի էֆենտի միականի գայմագումը	1875
25 Վեզիր օղլու հանի Մամբէկ եւ Եայն օղլու	1878
26 Պապիկ բաւա, փոյրաղ Ալի	1878
27 7 Բաւա Նիկողայոս Եպս. Չաքեան պապիկ բաւա եւ Նոյսուսեան Փանոս	1878
28 Պապիկ բաւա եւ բանսարկեալ	1878
29 250 Չերեզներու շարքը	1879
30 Տէշ բաւա եւ Արեգինցիներ	1884
31 Քայախ Փանոս	1886
32 Սալէն բաւա	(*) 1890
33 Տերօրական գործողութիւնք Արեգին գիւ- ղացիներէն	1895
34 Թիւրք հազարապետի եւ հարիւրապետի Յրնուզցիներէն սպանուիլը	1895
35 Բերշիզ Չայի պատերազմ	1895
36 Ջօրանցի գրաւումը	1895
37 Չախալ Զիսարցոյց անձնատուութիւնը	1895
38 Անսրոքնու գրաւումը Բարթուղիմէոս վարդապետի ձեռամբ	1895
39 Նէնինէ գալէի բլուրին կռիւր	1895
40 Կապանի վրայ յարձակում	1895
41 Նեզիսիւրի պատերազմը եւ Բեմզի բաւա	1895
42 Սանգոփի կռիւր	1895
43 Թիւրք գերեաց սպանումը Կանանց ձեռ.	1895
44 Ջօրանցի այրումը	1895

Թիւ պատերազմ. դեպք

45 Վանքին ումբակոծումը, Եկեղիսիւնեա Եղ- 1895

իայի յարձակումը քիւրք բանակին վրայ 1895

46 Հայ եւ քիւրք ընդամօքածիզները 1895

47 Ալի պէյի բանակին խորհակումը Եւլն. 1895

եւ Էսհեմ բաւայի գալուստը(*) 1895

Թիւ 13ի մէջ ցուցուած Զեյթունցիներուն եւ Թե-
նիւրլիցիներու հնգամեայ պատերազմը, 10 կանոնաւոր
բախումներով 10 զաւ պատերազմ ընդունած է :

Համագումարն է 41 պատերազմ եւ 16 դեպք :

Վ. Ե. Բ. Զ.